

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI SOG'LIQNI SAQLASH VAZIRLIGI
ABU ALI IBN SINO NOMIDAGI BUXORO DAVLAT TIBBIYOT
INSTITUTI**

«TILLAR, PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA» KAFEDRASI

«TASDIQLAYMAN»

O'quv ishlari prorektori

dots. Jarilkasinova G.J

18. 2018 yil

**"NUTQ MADANIYATI"
FANIDAN MAGISTRATURA
II-KURS MAGISTRLARI UCHUN
O'QUV-USLUBIY MAJMUA
(2018-2019 - o'quv yili)**

Buxoro - 2018

Tuzuvchilar : "Tillar, pedagogika va psixologiya" kafedrası dotsenti Qurbonova G.N.

(F.I.Sh., lavozimi, ilmiy darajasi, ilmiy unvoni), (imzo)

Taqrizchi: "Tillar, pedagogika va psixologiya" kafedrası professori, f.f.d.

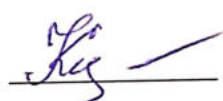
Q.B.Shodmonov

(F.I.Sh., lavozimi, ilmiy darajasi, ilmiy unvoni), (imzo) _____

Kafedra mudiri :

dots. Qurbonova G.N

(F.I.Sh., lavozimi, ilmiy darajasi, ilmiy unvoni)

(imzo)

Ushbu majmua namunaviy o'quv dasturi va o'quv reja asosida magistr yo'nalishi bo'yicha tuzilgan va Buxoro davlat tibbiyot instituti markaziy uslubiy kengashida muhokama qilingan va tasdiqlangan.

Bayonnoma _____ " _____ " 2018 y.

Uslubchi : Odilova R.H. _____

MUNDARIJA:

1. Annotatsiya.....	3 bet
2. Muallif haqida ma'lumot.....	4 bet
3. O'quv dasturiastur	5 bet
4. Amaliy (seminar) mashg'ulotlarining tarkibiy qismi va ishlanmalari.....	17 bet
5. Amaliy mashg'ulotlar uchun uslubiy ko'rsatmalar. (Vaziyatli masalalar, testlar.).....	bet
6. Nazorat turlari uchun savollar (JB,OB, YB).....	bet
7. Glossariy.....	bet
8. Fan bo'yicha nazorat materiallari.....	bet
- joriy baholash testlari	
- oraliq baholash testlari	
- yakuniy baholash testlari	
9. Referat mavzulari.....	--
10. Innovatsion ta'lim texnologiyalari: texnik vositalar bilan ta'minganlik va elektron ta'lim materiallari ro'yxati.....	bet
- elektron darsliklar	
- amaliy kompyuter dasturlar	
- videomateriallar	
- audiomateriallar	
11. O'quv- uslubiy majmua muallifi tomonidan yaratilgan darsliklar, o'quv qo'llanma, o'quv uslubiy qo'llanma, ma'ruza matnlari.....	bet
12. Talabalar mustaqil ishining uslubiy ishlanmasi.....	bet
13. Fan bo'yicha adabiyotlar.....	bet
- asosiy adabiyotlar	
- qo'shimcha adabiyotlar	
- kafedradagi adabiyotlar	
- internet sayti	
14. Xulosa va takliflar, foydali maslahatlar.....	bet
15. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi va sog'liqni saqlash vazirligining normativ hujjatlari (buyruqlar, farmoyishlar, xatlar va boshqalar)	bet
16. Talabalalar bilimini reyting tizimi asosida baholash.....	bet
- joriy baholash mezonlari	
- oraliq baholash mezonlari	
- yakuniy baholash mezonlari	
- TMI ni baholash mezonlari	
- Amaliy ko'nikmalarni	
15. Mundarija.....	bet

ANNOTASIYA

«Nutq madaniyati» fanini o'qitishdan asosiy maqsad ijtimoiy faoliyatning barcha sohalarida o'zbek nutqi madaniyatini yuksak darajaga ko'tarish va undan muloqot jarayonida professional darajada foydalanish uquvini shakllantirish va takomillashtirish bo'lib hisoblanadi.

«Nutq madaniyati» fanini vazifalari quyidagilardan iborat:

- talabalarni nutq madaniyatining asosiy tushunchalari bilan tanishtirish;
- ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida til vositalahdan savodli va maqsadga muvofiq tarzda foydalanishga o'rgatish;
- turli vazifaviy uslublarda nutqning shakllanish yo'llarini ho'rsatish;
- nutq madaniyatining adabiy til me'yorlariga mos kelish darajasi haqida ma'lumotlar berish.

Shuningdek, sohaning asosiy tushunchalari bilan yaqindan tanishish, hamda tilning fonetik, leksik va grammatik vositalaridan nutqda ifodalanish malakasini hosil qilish.

**“Тиллар” кафедраси доценти, п.ф.н.,
Қурбонова Гулноз Негматовна
МАЪЛУМОТНОМАСИ**

- 1967 – йилда Бухоро шаҳрида таваллуд топди. 1974-1984 –йилларда Бухоро шаҳридаги 6 – сон Й.Охунбобоевномли мактабда таҳсил олди.
- 1984 йилда Бухоро давлат педагогика институтини “Ўзбек филологияси ва чет тиллар” факультетининг “Ўзбек филологияси” бўлимига ўқишга кирди.
- 1988-йилда мазкур институни имтиёзли диплом билан “Она тили ва адабиёти” ўқитувчиси мутахассислиги бўйича тугатди.
- 1988-йилда меҳнат фаолиятини ўрта мактабда она тили ва адабиёти ўқитувчиси лавозимида бошлади.
- 1992-йилдан БухТИ га ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси этиб тайинланди.
- 1996-йилдан катта ўқитувчи сифатида фаолият кўрсатди.
- 2000-йилда педагогика фанлари номзоди илми даражасига эга бўлди.
- 1999-2008 йилларда “Иктидорли талабалар” бўлими бошлиғи ишлаган.
- 2011-йилдан буён “Тиллар, педагогика ва психология” кафедрасида доцент
- 2004-2011 – йилларда “Талабалар кадрлар” бўлими бошлиғи бўлиб ишлаган.
- 2000 – 2004 йилларда Даволаш факультети декан муовини бўлиб ишлаган.
- кафедрада илмий ишлар бўйича фаолиятини юргзади.”Пед. рсихология”, “Касбий психология”, “Ўзбек тил”, “Касбий педагогика” фанларидан маъруза ва амалий машғулотларни олиб бормокда
- 2011-2014 ўқув йилларда “Ўзбек тили” фанидан
- 2 та ўқув – услубий қўлланма, 1 та ўқув қўлланма. “Педагогика” фанидан 4 та ўқув – услубий қўлланма тайёрлаган. Ҳозирда Г.Н.Қурбонова, В.Ф.Нуруллаев ҳаммуаллифлигида “Психология” ва “Касбий зсихология” фанларидан ўқув- услубий қўлланма тайёрлаган.

Жами:

- 3 йил давомида 26 та мақола, 5 та тезис ҳозирга қадар чоп эттирилган, 4 та мақола чоп эттиришга берилган, 36 тадан ортиқ мултимедиалар муаллифи.
- Ҳозирда 341-гуруҳга мураббийлик қилмокда ва гуруҳ билан маънавий-маърифий тадбирлар, ота-оналар билан суҳбат ўтказиб келмокда.
- Ҳозирги кунда гуруҳ билан Навоийхонлик, Бобурхонлик тадбирига тайёргарлик кетмокда. Иншолар танлови учун 4 нафар талабаларни тайёрлаб юборди.

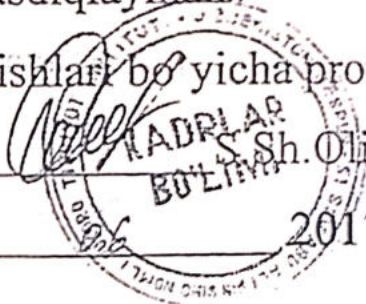
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI SOG'LIQNI SAQLASH VAZIRLIGI
ABU ALI IBN SINO NOMIDAGI BUXORO DAVLAT TIBBIYOT
INSTITUTI

«TILLAR, PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA» KAFEDRASI

«Tasdiqlayman»

O'quv ishlar bo'yicha prorektor,

t.f.n. _____

S. Sh. Olimov

«27» _____

2017 yil

"NUTQ MADANIYATI"

FANIDAN

O'QUV DASTURI

Buxoro - 2017

Tuzuvchilar : "Tillar, pedagogika va psixologiya" kafedrası dotsenti Qurbonova G.N.

(F.I.Sh., lavozimi, ilmiy darajasi, ilmiy unvoni), (imzo)

Taqrizchi: "Tillar, pedagogika va psixologiya" kafedrası professori, f.f.d.
Q.B.Shodmonov

(F.I.Sh., lavozimi, ilmiy darajasi, ilmiy unvoni), (imzo) .

Kafedra mudiri :

f.f.dok. prof. Q.B.Shodmonov

(F.I.Sh., lavozimi, ilmiy darajasi, ilmiy unvoni)

(imzo)

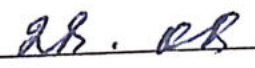
/ FMUK rahbari:

f.f.dok. A.A.Huseynova

(F.I.Sh., lavozimi, ilmiy darajasi, ilmiy unvoni)

(imzo)

Ushbu majmua namunaviy o'quv dasturi va o'quv reja asosida magistr yo'nalishi bo'yicha tuzilgan va Buxoro davlat tibbiyot instituti markaziy uslubiy kengashida muhokama qilingan va tasdiqlangan.

Bayonnoma . " " 2017 y.

Uslubchi : Odilova R.H.

O'quv fanidan DTS talablari

1. O'quv fanining asosiy maqsadi. Mamlakatimizda o'zbek tiliga «Davlat tili» maqomi berilgan bir paytda til madaniyati, ayniqsa, nutq madaniyatiga e'tibor yanada kuchaydi. Nutq madaniyatini o'stirish ideologik, siyosiy-ma'rifiy ishlarning yanada yuksalishiga yordam beradi. Shuning uchun ham bu fanni o'rganish bo'lajak o'qituvchilar uchun zaruriy ehtiyojdir. Bu kurs talabalarda notiqlik san'ati sirlarini o'rganish, adabiy til me'yorlariga rioya qilgan holda to'g'ri gapirish va yozish, tilning leksik va grammatik vositalaridan o'rinli va maqsadga muvofiq'ini tanlab olish san'ati va malakasini hosil qiladi.

2. Talabalarining bilini va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablar:

- 1) til madaniyati va nutq madaniyati muammolari bilan yaqindan tanishish, ular orasidagi o'xshashlik va farqlarni tushunish;
- 2) madaniy nutq va adabiy til me'yorlari haqida ma'lumotga ega bo'lish;
- 3) madaniy nutq mezonlarini bilish va ulardan foydalana olish;
- 4) nutq madaniyati va uslubiyatning o'zaro aloqadorligi va farqli jihatlarini aniqlash;
- 5) uslubiyat asoslari bilan yaqindan tanishish;
- 6) nutqning vazifaviy uslublari haqida ma'lumotga ega bo'lish;
- 7) adabiy norma va uslubiy norma mavjudligi tushunchasini anglash;
- 8) nutqda tilning fonetik, leksik hamda grammatik vositalardan foydalanish malakasini hosil qilish;
- 9) badiiy tasvirda sintaktik-stilistik figuralardan foydalanish mahoratini egallash.

SO'Z BOSHI

1.1. Fanning o'qitilishidan maqsad va vazifalar.

«Nutq madaniyati» fanini o'qitishdan asosiy maqsad ijtimoiy faoliyatning barcha sohalarida o'zbek nutqi madaniyatini yuksak darajaga ko'tarish va undan muloqot jarayonida professional darajada foydalanish uquvini shakllantirish va takomillashtirish bo'lib hisoblanadi.

«Nutq madaniyati» fanini vazifalari quyidagilardan iborat:

- talabalarni nutq madaniyatining asosiy tushunchalari bilan tanishtirish;
- ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida til vositalahdan savodli va maqsadga muvofiq tarzda foydalanishga o'rgatish;
- turli vazifaviy uslublarda nutqning shakllanish yo'llarini ko'rsatish;
- nutq madaniyatining adabiy til me'yorlariga mos kelish darajasi haqida ma'lumotlar berish.

Shuningdek, sohaning asosiy tushunchalari bilan yaqindan tanishish, hamda tilning fonetik, leksik va grammatik vositalaridan nutqda ifodalanish malakasini hosil qilish.

2.2. Ixtisoslik fanlari bloki bo'yicha talablar. Bakalavr:

Quyidagi tasavvurlarga ega bo'lishi kerak:

- o'zbek nutqi sohasidagi asosiy muammolarni tushunishi;
- o'z ixtisosligi doirasida ushbu tadqiqot sohasining obyektlarini bilishi;
- asosiy obyekt va jarayonlarga nisbatan shaxsiy ilmiy filologik munosabatini shakllantira olishi;

• fiologik muammolar, jumladan, i u*q '-an bog'liq muammolar va ularni hal qilish yo'llarini bilishi.

Quyidagilarni bilishi va foydalana olishi kerak: o'zbek nutq madaniyati sohasining tushunchaviy apparati, uni o'rganishning metod va usullari, ilmiy-tadqiq mavzulari.

Quyidagilar bo'yicha taj-iaga- ega bo'lishi kerak: so'zk. *Am* jarayoni, rasmiy, diplomatic, ilmiy, badiiy, umuman ijtimoiy-ommabop va boshqa sohalarga oid nutqlarning ijro hamda tahlil usullari, o'zbek adabiyoti namunalarini o'qish, tahlil va tahrir qilish. Shuningdek, nutqda tilning fonetik, leksik va grammatik shakllardan o'rinli va maqsadga muvofiq'ini tanlab ishlatish ko'nikmalarini hosil qilish.

1.3. O'qitishning kompyuter, informatsion va boshqa yangi texnologiyalarini qo'Uash.

Mazkur fanni o'rganish o'qitishning an'anaviy va ilg'or metodlaridan, jumladan, eksperiment, zamonaviy struktural tahlil metodlaridan, test so'rovlari, yozma ishlar, yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etish, amaliy mashg'ulotlar va laboratoriya ishlari, kompyuterlar va boshqa texnik vositalardan foydalanish orqali amalga oshiriladi.

FANNING DASTURI

Ushbu dastur bakalavr - 5120100 Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) ixtisosligi o'quv rejasi soatlari asosida tuzildi.

✓ Nutq madaniyati masalalari Respublikamizda deyarli barcha oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida, hatto akademik litsey va kollejlarda o'quv rejalaridan ham o'rin olgan. Bunga asosiy sabab mustaqil Respublikamizda yetishtirilajak kadrlarning nutq madaniyatini yanada yuksak darajaga ko'tarishdir. ✓

«Kadrlar tayyorlashning Milliy dasturi»da yuksak axloqli kishilarda til odobi, nutq madaniyati, nutqiy muomala madaniyati, fikr ta'sirchanligi va mantiqiyligini shakllantirish vazifasi qo'yilgan. Ushbu dasturning asosiy maqsadi Davlat ta'lim standard talablaridan kelib chiqqan holda bir tomondan, talabalarda nutq madaniyatini shakllantirish va uni rivojlantirish usullari haqida ma'lumot berish bo'lsa, ikkinchi tomondan, nutq jarayonida so'z, ibora, grammatik shakllardan o'rinli va maqsadga muvofiq'ini tanlab ishlatish ko'nikmalarini hosil qilishga qaratilgandir.

✓ «Nutq madaniyati» kursini o'qitishda nazariy va amaliy ishlarni qo'shib olib borish talab etiladi. Har bir mavzu amaliy mashqlar bilan qo'shib o'qitilishi lozim. Jumladan, adabiy me'yorlar haqida gapirilar ekan, nutqning to'g'riligi, sofligi, mantiqiyligi va ta'sirchanligi kabi kommunikativ sifatlar yuzasidan amaliy mashqlar o'tkazish kerak. Shuningdek, so'z va grammatik shakllarning nutq uslublari yoki badiiy tasvirdagi o'rni va roli haqida fikr yuritganda, bu fikrlarni mustahkamlovchi misollarni badiiy adabiyotlardan b tahlil qilish talab etiladi. ✓

Mazkur dasturdan har bir o'qituvchi o'z ish sharoiti, o'quv rejasiga mos holda o'zgartirib foydalanishi mumkin.

I. KIRISH

"Nutq madaniyati" kursming mundarijasi, maqsad va vazifalari. "Nutq", "nutq madaniyati" atamaL ^n%<ma'no va mohiyati. "Til madan"nutq madaniyati", "til boyligi , nutq boyligi" tushunchalari haqida ma'lumot. "Davlat tili" haqidagi Qonun va nutq madaniyati.

Muomala jarayonidagi nutqiy kamchiliklar. Ularning namoyon bo'lish holatlari. Nutq madaniyatini yuksaltirishning davr talabi ekanligi, uning umummilliy masalaga aylanganligi.

Mazkur fan bo'yicha o'zbek tilshunosligida yaratilgan ilmiy, ilmiy ommabop asarlarga qisqacha obzor. A.G'ulomov, Sh.Shoabdurahmonov, G'.Abdurahmonov, X.Doniyorov, E.Begmatov, R.Qo'ng'urov, A.Shomaqsudov, S.Karimov, E.Qilichev, Yo.Tojiyev va boshqa olimlarning nutq madaniyati fani masalalariga oid ilmiy tadqiqotlarining nazariy va amaliy ahamiyati.

"Nutq madaniyati" fanini yanada rivojlantirish borasida o'zbek tilshunoslari va ziyolilar oldida turgan vazifalar.

II. NUTQ MADANIYATI ASOSLARI

1. Nutq madaniyati tushunchasi.

Nutq madaniyati adabiy til me'yorlariga mos kelish darajasini belgilovchi, tildagi me'yorlashtirish muammolarini ham qamrab oluvchi tushuncha ekanligi. Bu tushunchaning mohiyati, tadqiqot obyekti. Uning mustaqil muammo sifatida mavjudligi,

Til madaniyati va nutq madaniyati, ularning chegarasi. Umumiy va farqli jihatlari. Nutq odobi va so'z odobi tushunchasi. Nutqiy tarbiyada kitob va maktab, oila vajamiyatning o'rni.

Nutq madaniyatining milliy, mintaqaviy umumbashariy xarakteri. Uning davriyligi va doimiy taraqqiyotda ekanligi.

Nutq madaniyatinnig nazariy va amaliy o'lchovlarini aniqlash zarurati.

2. Nutq madaniyati tarixidan.

O'tmishda Misr, Assuriya, Vavilon va Hindiston kabi mamlakatlarda notqlikning ilk ko'rinishlari. Qadimgi Gretsiya (Yunoniston) va Rimda nutq madaniyati nazariyasining asoslanishi. Sitseron, Demosfen, Kvintilian va Aristotellaraing nutq madaniyati sohasida ilk nazariyotchilardan ekanligi. Ular qarashlarining dunyo madaniyatiga ta'siri. Evropada nutq madaniyatining fan sifatida vujudga kelishi.

O'rta Osiyo xalqlari madaniyati tarixida nutq madaniyatining o'ziga xos o'rni. Qadimda "nutq odobi" deb yuritiladigan qoida va ko'rsatmalarning ilmiy, tarixiy va badiiy adab' veV iri ko'rinishlari. Abu Rayhon Ber --.v bu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Zamaxshariy, Ahmad Yugnakiy, Sakkokiy, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, Zahiriddin Muhammad Bobur singari ko'plab allomalarnin? asarlarida nutq madaniyatiga oid qarashlar.

Alisher Navo?,' ,• ^lik san'atining buyuk targ'ibotchlsi ekanligi: Uning shu sohaga tegishli bd'lgan "Muhokamat ul-lug'atayn", "Mahbub ul-qulub", "Nazm ul-javohir" asarlari haqida. O'zbek ma'rifatparvar shoirlari Muqimiy, Furqat, Ogahiy, Avaz O'tar, Zavqiylar til, nutq, til odobi haqida. A.Fitratning tilga bo'lgan munosabati, uning tilshunoslikka qo'shgan hissasi. Cho'lponning o'zbek tiliga bo'lgan munosabati. A.Qodiriy va o'zbek tilining rivoji. Oybek, G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, Abdulla Qahhor, Maqsud Shayxzoda, E.Vohidov singari shoir va yozuvchilarning ham o'z davri insonparvarlik, vatanparvarlik g'oyalarining otashin targ'ibotchilari ekanligi. Ularning tilga munosabati, nutq madaniyati haqidagi fikrlari.

3. Adabiy til me'ym va nutq madaniyati.

Til me'yori nutq madaniyati nazariyasining markaziy tushunchasi ekanligi. Uni o'rganish o'zbek tili nutq madaniyati muammolarini nazariy jihatdan asoslashning muhim shartlaridan biri hisoblanishi.

Me'yor tushunchasi. Unga berilgan turlicha ta'riflar. Me'yorni belgilashdagi asosiy o'lchov. Me'yorda turg'unlik va o'zgaruvchanlik masalalari. Umumiy va xususiy me'yorlar.

Umumiy me'yorni belgilashdagi o'lchovlar. Uning uzualligi. Xususiy me'yor. Uning muayyan nutq shakllarida amal qilishi. O'zbek tili doirasidagi adabiy, dialektal va so'zlashuv nutqi hamda turli ijtimoiy qatlamlar nutqi me'yorlari.

O'zbek nutqi adabiy me'yorning ko'rinishlari: leksik-semantik (so'z qo'llash), talaffuz (orfoepik), aktsentologik (so'z va uning shakllarida urg'u), imloviy, yozuv (grafik), punktatsion va uslubiy me'yorlar. Ularga o'zbek tilini amalda qo'llashda rioya qilish masalasi.

Fonetik me'yor. O'zbek tilida amaldagi alfavit tizimi. Undagi o'ziga xosliklar. Lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosining ijtimoiy-siyosiy ahamiyati va afzalliklari.

Talaffuz (orfoepik) me'yor. Uning nutq madaniyatidagi asosiy me'yorlardan biri ekanligi. Uni hamma bir xilda egallay olmasligining sabablari va oqibatlari. Og'zaki adabiy tilni egallashning sustligi, shevachilik, insonlarning yosh nuqtai nazardan tilga munosabati, chet tillar ta'siri, talaffuzdagi sun'iylik masalalari. Ularning nutq madaniyatiga ta'siri. Salbiy holatlarni bartaraf etish yo'llari.

Imloviy me'yor. Yozuv me'yoring tilimiz madaniyatini belgilovchi asosiy o'lchovlardan biri ekanligi. Uning qoidalariga amal qilish zarurligi qayd etilgan avlat hujjatlari («O'zbek **orfografiy**E j ring asosiy qoidalari», «Lotin grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi»).

Grammatik me'yor. Grammatikaning o'zbek tilshunosligida nisbatan mukammal ishlanganligi va me'yorlashganligi. Grammatik vasitalarning eng roa'qul variantlari tavsiya etilganligi, ularga hamma vaqt qat'iy rioya qilish **sadigi**.

Grammatik to'g'rilik namunaviy" nutqning asosiy shartlaridan biri ekanligi. Grammatik qoidalar asosida gap tuzish, so'z va qo'shimchalar o'rtasidagi munosabat, ega-kesim mosligi, ikkinchi darajali bo'laklarning ularga bog'lanish yo'llari, so'z tartibi kabi jihatlarni yaxshi bilish zarurati.

Lug'aviy me'yor. Nutqda so'z tanlash imkoniyatining mavjudligi tilda lug'aviy me'yorning asosi ekanligi. Bu borada o'zbek tili sinonimlarini ahamiyati.

Ijtimoiy hayotda ro'y beradigan o'zgarishlar, yangiliklarning dastlab leksikada o'z aksini topishi. Ularning ifodasi bo'lgan til birliklarining me'yorlashish xarakteri.

Lug'aviy me'yorga putur yetkazuvchi omillar: so'z tanlashda ularning ma'no va uslubiy qimmatini hisobga olmaslik, shevachilikning ta'siri, paronimlarni qo'llashdagi e'tiborsizlik, ko'r-ko'rona kalkalash, noo'rin tarjimalar, leksik dubletlarning matnda o'z joyida qo'llanmasligi va hokazolar.

Semantik-uslubiy me'yor. So'z ma'nolaridagi o'zgarishlar, ularni me'yorida deb hisoblashning shart-sharoitlari. Bu me'yorlarning lug'atlarda aks etishi.

Uslubiy me'yor tushunchasi. Til birliklarini qo'llashdagi maqsadga muvofiqlik uslubiy me'yor bobida o'lchov ekanligi.

Uslubiy me'yorni belgilashdagi shart-sharoitlar: ularning umumxalq tomonidan ma'qullanishi va qabul qilinishi, matndan kelib chiqib xulosa chiqarish. Tilning uslubiy imkoniyatlarini namoyon qilishda sinonimlarning ahamiyati.

Uslubiy g'alizliklar: noo'rin takror, so'z qo'llashdagi noaniqlik. Vazifaviy uslublar: so'zlashuv, rasmiy, ilmiy, ommabop va badiiy uslublarda me'yor tushunchasi.

Me'yor tilning madaniylik darajasini belgilovchi asosiy omil ekanligi.

4. Vazifaviy uslublar va nutq madaniyati.

Uslub so'zining mohiyati, unga berilgan turlicja ta'riflar. Uslubiyat nazariy masalalarining o'zbek tilshunosligida o'rganilishi.

Vazifaviy uslublar, ularning o'zbek tilshunosligida o'rganilishi va tasnifi. Uslublar hosil bulishida kishilar ijtimoiy faoliyatining roli. Ijtimoiy faoliyati sohalari.

Vazifaviy uslublarning adabiy til tizimi ichida qaraladigan yordamchi tizim ekanligi. Har bir uslubning xususiy ifoda tizimi mavjudligi.

Til uslub' va nutq uslubi. Til vositalari uslubiy larmoqlanishining vazifaviy uslublar shakllanishidagi asosiy omil ekanligi.

Vazifaviy uslublar tasnifiga bo'lgan turlicha qarashlar. Bu tasnifdagi tilning ijtimoiy vazifasini to'la ifoda etuvchi etakchi omillar. O'zbek tilidagi uslublar ko'rinishlar: rasmiy ish qog'ozlari uslubi, ilmiy uslub, ommabop uslub adsiynutquslubi,-so'zlashuv **uslubi**.

So'zlashuv uslubi. So'zlashuv uslubning kishilar kundalik norasmiy, erkin muammolari doirasida til birliklarining o'ziga xos amal qilishi ekanligi.

So'zlashuv uslubining o'zbek tilidagi boshqa vazifaviy uslublardan farqlovchi lisoniy va nolisoniy belgilari. Uning fonetik, leksik va grammatik o'ziga xosliklari. Masalan, bayonning dialogik xarakteri, nutq jarayoni uchun til materialini oldindan tanlab olish imkoniyatining yo'qligi, sintaktik qurilmalarning soddaligi, undovlar, yuklamalar, kirish so'zlarning va to'liqsiz gaplarning ko'p ishlatilishi, pauza singarilarning ahamiyati. Nutqiy vaziyat, suhbatdoshlar mimikasi, jesti va o'zaro munosabati kabilar.

Rasmiy uslub. Rasmiy ish qog'ozlari uslubi hozirgi o'zbek adabiy tilining ma'muriy va huquqiy sohalarida amal qiladigan ko'rinishi ekanligi. Fikrning sodd, qisqa, aniq ifoda etilishi, lug'aviy va grammatik birliklarning farq qilib turishi, leksik chegaralanganlik, gapning rasmiy qurilishi. Tayyor nutqiy shtamplar va

oborotlardan foydalanish, mantiqiy jihatdan aniq shakllanganlik hamda qo'shma gaplarning ko'proq ishlatilishi. Ish qog'ozlarini yuritish madaniyati.

Ilmiy uslub. Uning fan-texnika va ishlab chiqarish bilan bog'liq uslub ekanligi. Ko'rinishlari: ilmiy-texnikaviy, ilmiy-hujjat, ilmiy-ommaviy, o'quv-ilmiy, ommabop kabi. Ulardagi bayon qilish uslubining o'zaro farqlari. Ilmiy uslubning barcha ko'rinishlariga xos bo'lgan umumiy xususiyatlar: axborotning obyektivligi va aniqligi, nutqning ma'lumotlarga boyligi, terminologiyaning, ayniqsa, abstrakt terminologiyaning keng ko'lamda ishlatilishi, bayondagi mantiqiy izchillik va qat'iylik, murakkab sintaktik qurilmalarning mavjudligi.

Ommabop uslub. Uning xabar, reportaj, korrespondentsiya, maqola, ocherk, felteton, pamflet, bosh maqola singari ommaviy axborot janrlarning til xususiyatlarini ko'rsatuvchi uslub ekanligi. Boshqa uslublar, ayniqsa, badiiy uslub bilan o'xshash va farqli tomonlari. Ommabop matn materialining konkretligi va qisqaligi, uslubiy qamrovning kengligi, barcha uslub elementlarining ishtirok etishi, leksik-frazeologik materialga boyligi, sintaktik qurilishning har bir janrda o'ziga xosligi. Bu uslubning ona tilimiz boyishidagi xizmatlari.

Badiiy nutq uslubi. Uning adabiy asarlar tilini belgilovchi uslub ekanligi. Bu uslubning ham boshqa vazifaviy uslublar bilan umumiy va farqli tomonlari. Badiiy adabiyot matnida tilning kommunikativ va estetik imkoniyatjarining yaxlit tarzda nam ..yon boiishi. Badiiy uslubning 1: a; qamrovliligi, unda barcha uslub unsurlarining ishtirok etishi mumkinligi, obrazlilik, ifoda-tavsir vositalariga boyligi. Bu uslubning janr xususiyatlari, adabiy tilning boyishidagi xizmatlari. Badiiy adabiyot va yozuvchi. Badiiy adabiyot uslubi va yozuvchi uslubi.

Vazifaviy uslublar \b?k tilining amaldagi imkoniyatlarir' . "suaqqiyot darajasini ko'rsatuvchi muhim lingvistik omil ekanligi.

5. Nutqning asosiy xususiyatlari.

Nutqning murakkab hodisa ekanligi. Uning lingvistik, ruhiy va nafosat jihatlari. Nutq oldiga qo'yilgan lingvistik va ekstralingvistik talablar. Mantiqiy jihatdan to'g'ri, aniq, chiroyli, yorqin, ta'sirchan, maqsadga muvofiq bo'lish nutqning asosiy sifatlari ekanligi.

Nutqning to'g'ri bo'lishi uning bosh aloqaviy sifati sanalishi. Nutqning to'g'riligi uning adabiy me'yorga muvofiq kelishi ekanligi. Bunda asosiy me'yor urg'u me'yori va grammatik me'yor bo'lishi. Ohang, gap tuzish

qoidalari, o'zak va qo'shimchalar o'rtasidagi bog'lanish, ega-kesim muvofiqligi, ikkinchi darajali bo'laklarning bog'lanishi kabi holatlar.

Nutqning aniqligi uning shakllanish shartlaridan biri ekanligi. Bunda tildan tashqarida bo'lgan holatlarning ham muhim ahamiyat kasb etishi. Til va tafakkur dialektikasi. Tabiat va jamiyatlardagi narsa va hodisalar hamda ularning atamasi bo'lgan til materialini o'rtasidagi munosiblik. Uning buzilish holatlari va sabablari. Sinonimlarni nutqda qo'llash muammolari. Ma'nolari yaqinday tuyulgan so'z va birikmalarni ishlatishdagi chalkashlik, polisemantizmlardagi ma'no noziklarini payqash qiyinchiligi.

Nutqning mantiqiyliigi. Uning to'g'rilik va aniqlik bilan chambarchasligi. Mantiqiylikning so'zlovchi yoki yozuvchi tafakkuriga, o'quvchiga va qobiliyatiga bog'liqligi. Leksik-semantik va sintaktik me'yorning mantiqdagi ahamiyati.

Mantiqiy izchillik. So'zlar va birikmalar tartibi. Ko'r-ko'rona tarjimalar. Mantiquylikning har bir vazifaviy uslubda o'ziga xos tarzda namoyon bo'lishi.

Nutqning tozaligi. Tozalikning nutqiy me'yordagi asosiy shartlardan biri ekanligi. Adabiy til talablariga mos kelmaydigan me'yoriy unsurlardan holi bo'lgan ideal nutq masalasi. Dialektizmlar va varvarizmlar. Ularni qo'llashdagi ehtiyoj va o'lchov. Idoraviy atamalar, parazit so'zlar, vulgar so'zlar nutqni buzuvchi vositalar ekanligi. *

Nutqning ta'sirchanligi. Yaxshi nutqni shakllantirishdan asosiy maqsad uning ta'sirchan boiishini ta'minlash ekanligi. Nutqning barcha sifatlari ana shu jihatga qaratilganligi. Bunda lisoniy va nolisoniy omillar. Nutqning ta'sirchanligi deyilganda, asosan, og'zaki nutq shakli nazarda tutilishi. Nutqda yumor, badiiy-tasviriy vositalar, suhbatdoshlar o'rtasidagi munosabat masalalari. Nutqning ifodaliligi, boyligi, maqsadga muvofiqligi ham so'zlash jarayonidagi etakchi omillarda ekanligi.

6. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati.

Notiqlik san'atining ijtimoiy hayotdagi mavqei, uning serqirraligi. Notiqlik turlari: siyosiy-ijtimoiy notiqlik, akademik notiqlik, sud notiqligi, sotsial-maishiy notiqlik, diniy notiqlik va boshqalar. O'z navbatida ularning turlari, har birining . uzviy va o'ziga xos jihatlari.

Hisobot dokladi, siyosiy nutq, diplomatik nutq, siyosiy axborot, harbiy vatanparvarlik nutqi, miting nutqi, targ'ibotchi-tashviqotchi nutqi, ilmiy ommabop nutq, o'quv yurtlaridagi ma'ruzalar, ilmiy ma'ruza, ilmiy obzor, ilmiy axborot, qoralovchi - prokuror nutqi, oqlovchi - advokat nutqi, o'z-o'zini himoya qilish nutqi, maqto'v nutqlari, motam nutqi, tabrik nutqi va hokazolar.

7. Yozma va og'zaki nutqni o'stirishda o'qituvchining roli.

Ma'rifiy va ma'naviy ishlarni amalga oshirishda ommaviy chiqishlar va ma'ruzalarning ahamiyati. Chiqishlarda ta'sir qilish va ishontirish san'ati.

Namunali nutq shakllantirishning asosiy shartlari: o'zi to'xtalmoqchi bo'lgan masala yoki mavzuni yaxshi bilish, undagi masalalarga aniq munosabat bildirish fikrlarni ilmiy asoslash, mavzuga chuqur mas'uliyat bilan yondashish, tinglovchilar bilan yaqin, samimiy muloqotni ta'minlash, nutqqa jiddiy tayyorgarlik ko'rish, jumladan reja-konspektlar tuzish, nutqning bog'lanishini ta'minlash, umuman nolisoniy omillarni hisobga olish. Nutqning og'zaki yoki yozma, ommaviy yoki badiiy, ilmiy yoki ijtimoiy-siyosiy singari turlari haqida.

8. Matnning mazmuniy-vazifaviy belgilari. Fanlarning o'zaro aloqasini o'rganish ularning rivojdagi muhim omillardan biri ekanligi. Bu muammoning turli fanlar tomonidan talqini, uni atroflicha o'rganishga ko'maklashuv darajasi. Nutq madaniyatini chuqur o'rganishda boshqa fanlarning, jumladan ruhshunoslik, mantiqshunoslik, estetika, sotsiologiya, pedagogika kabi fanlarning yordami. Ulardan nutq madaniyatini tadqiq etishga aloqador qarashlarning jihatlari. Nutq madaniyati va tilshunoslik. Uning ayniqsa uslubshunoslik, grammatika, leksikologiya va semasiologiya kabi sohalari bilan bog'liqligi.

Amaliy va seminar mashg'ulotlari, mustaqil ishlari mavzularining namunaviy ro'yxati

1. Nutq madaniyati nutqning adabiy til me'yorlariga mos kelish darajasini belgilovchi, tildagi me'yorlashtirish muammolarini ham qamrab oluvchi tushuncha sifatida.
2. Til madaniyati va nutq madaniyati.
3. Nutqiy tarbiyada kitob va maktab, oila va jamiyatning o'rni.
4. Nutq madaniyatining milliy, mintaqaviy, umumbashariy xarakteri.
- adaniyatining lingvistik soha sife'i'ia
- 6. Qadimgi Gretsiya (Yunoniston) -va Rimda nutq madaniyati nazariyasining asoslanishi.
7. Evropada nutq madaniyatining fan sifatida vujudga kelishi.
8. O'zbek tili doirasidagi adabiy, dialektal va so'zlashuv nutqi hamda . .M ijtimoiy qatlamlarnutqi me'yorlar
9. Fonetik va talaffuz (orfoepik) me'yor.
11. Grammatik me'yor.
12. Semantik-uslubiy me'yor.
13. Nutq va nutqiy uslub, nutq madaniyati va uslubiyat masalalari.
14. Til uslubi va nutq uslubi.
15. So'zlashuv uslubi.
16. Nutqning to'g'ri bilishi uning bosh aloqaviy sifati sanalishi.
17. Nutqning aniqligi uning shakllanish shartlaridan biri ekanligi.
18. Nutqning mantiqiyligi.
19. Nutq madaniyatini chuqur o'rganishda boshqa fanlarning, jumladan ruhshunoslik, mantiqshunoslik, estetika, sotsiologiya, pedagogika kabi fanlarning o'rni.

Semiar mashg'ulotlar mavzularining namunaviy ro'yxati

1. Nutqirgtozaligi.
2. Badiiy iutq uslubi.
3. Imloviyme'yor.
4. Alisher Navoiyning notiqlik san'atining buyuk targ'ibotchisi.
5. Lug'avi (leksik) me'yor.
6. VazifaVy uslublar: so'zlashuv, rasmiy, ilmiy, ommabop va badiiy uslublarda me' or.
7. Nutqirg ta'sirchanligi.
8. Rasmiy sh qog'ozlari uslubi.
9. Ilmiy usub.
10. Omma'op uslub.

Semastr bo'yicha o'quv yuklamasi hajmi

Seme str	yuk- lama	Auditoriya mashg'ulotlari turi bo'yicha o'quv yuklamasi taqsimoti (soat)					Mustaqil ta'lim
		Jami	Ma'ruza	amaliy	seminar	Kurs ishi	

		56	20	20	-	-	16
3				mashg'ulot			

O'zlashtirish nazorati
Semestr bo'yicha bilimni nazorat qilish turlari

№	Баҳолаш тури	Максимал балл	Саралаш бали	Коэффициент
1.	Жорий баҳолаш	45	24,75	0,45
2.	ТМИ	5	2,75	0,05
3.	Оралиқ баҳолаш	20	11,0	0,2
4.	Якуний баҳолаш	30	16,5	0,3
	ЖАМИ	100	55,0	1

Asosiy adabiyotlar:

1. Каримов И.А. Маънавий юксалиш сари. Т., 1999.
2. Каримов И.А. Узбекистан буюк келажак сари. Т., 1998.
3. Миллий истиклол ғояси: Асосий тушунча ва тамойиллар. Т., 2000.
4. Қиличев Э.Р., Қиличев Б.Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Бухоро, 2005.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Абдусаидов А. Газета тили ва адабий норма. - Самарканд, 1986.
2. Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. Т., 1981.
3. Ахмедов А. Нотиклик санъати. Т., 1967.
4. Ахмедов А. Тил бойлиги. - Т.: "Фан", 1968, 27-6.
5. Бегматов Э. Нотикнинг нодир бойлиги. Т., 1980.
6. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. М., 1986.
7. Иброҳимов С. Нутқ маданияти ва адабий талаффуз ҳақида. Т., 1973.
8. Иномхўжаев С. Ўтмиш Шарқ нотиклиги. Т., 1972
9. Каримов С.А., Жўраев Т. Узбек тили услубияти ва нутқ маданияти. Библиографик кўрсаткич. - Самарканд, СамДУ нашри, 2001.
10. Нутқ маданиятига оид масалалар (Мақолалар тўплами). Т., 1973.
11. Основы культуры речи. М., 1984.
12. Сиддик Мўмин. Сўзлашиш санъати. Фарғона, 1997.
13. Тожиев Ё., Маллаев М. Узбек нутқи маданияти ва услубият асослари (оммабоп қўлланма). I-қисм. Тошкент, «Фан», 2006, 150 б.
14. Умуркулов Б. Сўз танлаш санъати. Т., 1985.
15. Шамсиддинов Х. Узбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. ДД.,-Т.,1999, 187-6.

16. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Узбек тили стилистикаси. Т.,
17. Яхшиева Г. Узбек тилида фонографик услубий воситалар. Т., 1996.
18. Қиличев Э. Узбек тилининг практик стилистикаси. Программа. Т., 1984.
19. Қиличев Э. Э. Узбек тили практик стилист а :аш. Т., 1985.
20. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситаларй. Т., 1982.
21. Қиличев Э. Узбек тилининг амалий стилистикаси. Т., 1992.
22. Қўнғуров Р., Каримов С, Қурбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм. Самарканд, 1986.
23. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
24. Қиличев Б. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув методик мажмуа. Бухоро, 2014.

Ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarning tarkibiy qismi va ishlanmasi

SO'Z BOSHI

«1992 yil 7 dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat tilining maqomi huquqiy jihatdan aniq belgilanib, mustahkamlab qo'yildi. Shu tariqa o'zbek tili mustaqil davlatimizning bayrog'i, gerbi, madhiyasi, Konstitutsiyasi qatorida turadigan, qonun yo'li bilan himoya qilinadigan muqaddas timsollaridan biriga aylandi.

O'tgan davr mobaynida davlat tilining hayotimizdagi o'rni va ta'sirini kuchaytirish, uni tom ma'nodagi milliy qadriyatga aylantirish yo'lida ilgari tasavvur ham qilib bo'lmaydigan ulkan ishlar amalga oshirildi.

Istiqlol yillarida o'zbek tilining qo'llanish doirasi amalda nihoyatda kengaygani, uni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilimizning o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan ilmiy va ommabop kitoblar, o'quv qo'llanmalari, yangi-yangi lug'atlar ko'plab chop etilayotgani jamiyat tafakkurini yuksaltirishga o'z hissasini qo'shmokda.

Ayniqsa, davlat tilining xalqaro miqyosda ham faol muloqot vositasiga aylanib borayotgani e'tiborlidir. Xususan, xorijiy mamlakatlar rahbarlari bilan bo'ladigan uchrashuv va suhbatlar, muzokaralar, tegishli hujjatlarni imzolash marosimlarida, nufuzli sammitlarda, rasmiy matbuot anjumanlarida o'zbek tilining o'rni va ahamiyati ortib borayotgani hammamizga g'urur-iftixor bag'ishlaydi.

Shu borada o'zbek tilining kompyuter va Internet, aniq fanlar, tibbiyot, iqtisodiyot kabi maxsus termin va tushunchalarni talab qiladigan sohalarida ham keng qo'llana boshlagani uning imkoniyatlari nechog'liq katta ekanini ko'rsatadi.

Holbuki, bundan yigirma yil oldin oddiygina ariza yoki ma'lumotnomani ham o'zbek tilida yozishning imkoni yo'q edi. Bugun bu haqda gapirsangiz, ko'pchilik yoshlarning ishonishi qiyin. Chunki hozirgi paytda oliy hokimiyat idoralaridan tortib mahalliy boshqaruv idoralarigacha ish yuritish ona tilimizda amalga oshirilmoqda.

Biz ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan bebaho boylikning vorislari sifatida ona tilimizni asrab-avaylashimiz, uni boyitish, nufuzini yanada oshirish ustida doimiy ishlashimiz zarur¹.

Prezident Islom Karimovning o'zbek tilining hozirgi mavqeiga bergan bunday bahosi nihoyatda e'tiborga sazovordir. Davlat tilining ijtimoiy hayotimizda keng o'rin egallaganligi, uning obro'-e'tibori oshib borayotganligi, imkoniyatlaridan tobora samarali foydalanila-yotganligi ona tilimizga bo'lgan faxr-iftixor tuyg'u-larimizni yanada jo'sh urdiradi, g'ururlantiradi.

Davlat tiliga e'tiborni yanada oshirish, undan oqilona foydalanish, talabalar va o'quvchilar nutqining adabiy til me'yorlariga mos bo'lishiga erishishda ta'lim jarayoni-ning ahamiyati katta. Ona tili va adabiyot fani o'qituvchi-sining dars jarayonidagi sabog'i, hatto boshqa sohalarida dars beradigan ustozlarning til qoidalariga mos holda o'zbek tilidan oqilona foydalanish haqidagi ma'lumot-larni berishi keyingi paytlarda yo'l qo'yilayotgan ayrim xato-kamchiliklarni bartaraf etishda yordam beradi.

O'quvchilar va talabalar nutqiga turli omillar ijobiy yoki salbiy ta'sir etishi mumkin. Oiladagi muhit va muomala jarayoni, maktabgacha ta'lim muassasasi, umumta'lim maktablari va o'rta maxsus ta'lim hamda oliy ta'lim tizimlarida ona tiliga e'tiborning barcha jihat-lari o'quvchi va talabaning savodxonligi, nutq madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Nutq madaniyatiga ta'sir etishda lisoniy (til) va nolisoniy(tildan tashqari) omillarning ham alohida o'rni bor. O'qituvchining sabog'idan tortib, uning oddiy muomalasigacha o'quvchi va talaba nutqiga ta'sir etadi hamda ongida ma'lum ijobiy yoki salbiy iz qoldiradi. Masalan, Sh.Abdullayeva o'z o'qituvchilik tajribasidan kelib chiqib, o'quvchilar savodxonligiga ko'chalardagi yozuvlar va peshlavhalardagi holatlar salbiy ta'sir qilayotganligini achinib yozadi. Turli reklama yozuvlari va peshlavhalardagi imloviy, hatto uslubiy xatolar o'quvchilarni ba'zan chalg'itmoqda². Demak, savodxonlik uchun nafaqat o'qituvchilarning sabog'i, balki turli ko'rgazmali vositalar, jumladan, peshlavhalar va reklamalar ham bevosta ta'sir ko'rsatadi.

Ta'lim jarayonini tashkil etish, ayniqsa, nutq madaniyatiga e'tibor sohasidagi tavsiyalar va uslubiy qo'llanmalarga keyingi yillarda ehtiyoj yana ortmoqda. Chunki ta'lim jarayoni uzluksiz va izchil bo'lib, u har bir fan o'qituvchisidan chuqur bilim, malaka, ko'nikmalar va o'zbek adabiy tili qonun-qoidalarini puxta bilish, amalda qo'llay olishni ham talab etadi. Zamonaviy o'qituvchidan mutaxassislik fanlari sirlari, kompyuter-da ishlay olish mahoratini yaxshi bilishidan tashqari yozma va og'zaki nutqi yuqori saviyada bo'lishi talab etiladi. Ayniqsa, o'qituvchining nutq mahorati o'quvchi va talabalarning ma'lum fan asoslarini dars jarayonida puxta egallashlarining asosiy shartlaridan biridir.

Savodli yozish, og'zaki nutqni o'stirish, nutq madaniyati va mahoratini singdirish ona tili va adabiyot o'qituvchining vazifasi, deb hisoblaydigan boshqa fan o'qituvchilari ko'plab topiladi. Lekin, shuni unutmaslik kerakki, ona tiliga munosabat va hurmat, uning imkoniyat-laridan oqilona foydalanish millatning har bir jonkuyar farzandi uchun ham qarz, ham farzdir. Ayniqsa, bu sohada o'qituvchilar, ziyolilarning o'rni va ularning mas'uliyatni chuqur anglashi juda muhimdir.

Boshqacha aytganda, "Ayni paytda nutqiy madaniyat tarbiyasi bilan maktabdagi, hyech bir istisnosiz, barcha o'quv fanlari ham bilvosita shug'ullanishi kerak. Matematika bo'ladimi, fizika yoki tarix bo'ladimi, o'qituvchi o'z nutqiy madaniyati bilan namuna ko'rsatishi, tegishli fan sohasining tugal tilini namoyish etishi va shu yo'l bilan o'quvchidagi so'z sezgisiga kuch berishi maqsadga muvofiq. Ta'lim amaliyotida ko'rgazmalilik azaldan eng zaruriy omil sifatida qarab kelinadi, shuning uchun o'qituvchi juda ko'p vaqtini turli ko'rgazmali

qurollar tayyorlashga sarflaydi. Bu ma'qul, ammo, unutmaslik kerakki, nutqiy madaniyatni o'rgatish, chiroyli so'z zavqini o'stirish, umuman, til estetikasi tarbiyasida asosiy, jonli ko'rgazmali qurol o'qituvchining o'zidir"³, uning nutqidir, nutq ma'naviyatidir.

Til ma'naviyati, nutq madaniyati, yozma va og'zaki nutq mahorati, notiqlik asoslarini egallash har bir mutaxassis uchun zarur shartlardan biri bo'lib qolishi lozim. Chunki bo'lajak o'qituvchi o'z mutaxassislik fani asoslarini chuqur egallagani bilan ularni yetarli darajada o'quvchiga yetkaza olmasa, unday bilimning foydasi, samarasi kam bo'ladi. Shuning uchun har bir mutaxassis nafaqat oddiy savodxonlikni, balki yuqori nutq mahoratini chuqur egallashlari lozim. Buning uchun o'zbek adabiy tili me'yorlari, tegishli qonun-qoidalarini puxta bilishi, amalda qo'llay olishi, davlat tilidan foydalanishda yo'l qo'yilayotigan xatolarni anglab yetishi, o'quvchilarni ushbu kamchiliklarni tuzatishga choralashi, eng muhimi, o'qituvchining asosiy quroli, ya'ni nutqi, nutq mahoratni nihoyatda yuqori bo'lishi lozim.

O'qituvchining nutq mahoratini egallash jarayoni juda murakkab. Chunki u oddiy savodxonlikdan tortib, o'zbek adabiy tili me'yorlarini puxta bilishdan tashqari, bilimni yetkaza olish, ya'ni og'zaki va yozma nutq talablari-ga rioya etgan holda, to'g'ri, aniq, mantiqli, mazmunli, ta'sirchan nutq mahoratini egallash hamdir. Bu jarayon mutaxassislik fanlarini puxta egallashdan tashqari ona tili imkoniyatlaridan ijtimoiy hayotimizda qanday foydalanilayotganligini ziyraklik bilan kuzatib borish, baholash, o'z amaliyotida qo'llashni ham nazarda tutadi.

1-mavzu: «NUTQ MADANIYATI TUSHUNCHASI»

Ma'ruza mashg'ulotining texnologik kartasi

Ishbosqichlari va vaqti	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchilar
Tayyorlov boskichi	Auditoriya tozaligini nazorat qiladi Magistrlarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi Davomatni nazorat qiladi	
1.O'quv mashg'ulotiga kirish bosqichi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo'yicha o'quv mazmunini tayyorlash. 2.Kirish ma'ruzasi uchun taqdimot silaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxatini ishlab chiqish	
2 - asosiy bosqich (55 daqiqa)	1. Magistrlarni kichik guruhlariga bo'lib, mavzu bo'yicha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, multimedialardan foydalanadi 4. Mavzular asosida berilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va xulosalaydi, faol ishtirokchi magistrnlarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kichik guruhlariga bo'linadilar Tomosha kiladilar Qatnashadilar Tinglaydilar va savollarga javob beradilar
3-yakuniybosqich (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi xulosa kiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Reja:

1. Ta'lim tizimiga qo'yiladigan talablar.
2. Davlat tili, til madaniyatiga e'tibor.
3. Nutq madaniyatini o'qitish muammolari.
4. Kursning asosiy maqsadi va vazifalari.
5. Savodxonlik, nutq madaniyati, og'zaki va yozma nutq mahorati, notiqlik.

O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi ijrosi sifat bosqichiga kirdi. Ta'lim jarayonining sifatini ta'minlash va oshirish o'qituvchining kasb mahorati hamda nutq madaniyatiga e'tiboriga ham bog'liq. Bu sohada muayyan yutuqlarga erishildi. Oliy o'quv yurtlarida yuzlab professor-o'qituvchilar va umumta'lim maktablari, akademik lisey hamda kasb-hunar kollejlarining ko'plab o'qituvchilari turli fanlardan dars o'tishlariga qaramasdan, til madaniyatiga katta e'tibor bera boshladilar. Har bir darsning mutaxassislik nuqtai nazaridan puxta bo'lishiga erishishdan tashqari o'zbek tili imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalanila boshlandi. Chunki har bir sohaga oid bilim til orqali yetkaziladi, o'quvchi, talaba ongiga singdiriladi. Lekin yuzlab o'qituvchilarda hamon nutq madaniyatiga e'tiborning pastligi yoki mahorat yetishmayotganligi ma'lum tashvish uyg'otadi. O'qituvchining nutq madaniyatiga e'tiborini oshirish, ularni yuqori til madaniyati va ma'naviyatini egallash uchun tayyorlash hamon dolzarb bo'lib turibdi.

«...1993 yil 2 sentyabrda yurtimizda «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi qonun qabul qilindi.

O'tgan davr mobaynida ana shu qonun ijrosini ta'minlash bo'yicha juda katta ishlar amalga oshirilgani-ni ta'kidlash lozim. Avvalo, o'zbek tilining lotin yozuvi asosidagi imlo qoidalarini ishlab chiqildi va hayotga tatbiq etildi. Bugungi kunda mamlakatimizda ta'limning barcha bosqichlarida ana shu alifbo asosida bilim berilmoqda. Lotin yozuvida chop etilayotgan kitob va darsliklar, o'quv qo'llanmalari, gazeta-jurnallar, reklama va e'lonlar, davlat hujjatlari hozirgi vaqtda bu imlo madaniy hayotimizning ajralmas qismiga aylanib borayotganini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, bu masalaga mantiqiy ko'z bilan qaraydigan, eng muhimi, xalqimizning ko'pmillatli ekanini inobatga oladigan bo'lsak, ayrim milliy guruhlar Kirill yozuvini ishlatishini nazarda tutib, yuqorida tilga olingan qonunda bu imlodan foydalanish uchun ham imkoniyat yaratish ko'zda tutilgan.

Ayni vaqtda jamiyatimizda til madaniyatini oshirish borasida hali ko'p ish qilishimiz lozimligini ham unutmashligimiz zarur. Ayniqsa, ba'zan rasmiy muloqotlarda ham adabiy til qoidalariga rioya qilmaslik, faqat ma'lum bir hudud doirasida ishlatiladigan sheva elementlarini qo'shib gapirish holatlari uchrab turishi bu masalalarning hali-hanuz dolzarb bo'lib qolayotganini ko'rsatadi. Bu haqda so'z yuritganda, bobomiz Alisher Navoiyning «Tilga e'tiborsiz - elga e'tiborsiz» degan so'zlarida naqadar chuqur hayotiy haqiqat mujassam ekaniga yana bir bor ishonch hosil qilamiz».

O'qituvchining ijtimoiy hayotimizdagi o'rni nihoyatda yuqoriligini hisobga olganda, Prezidentimiz tomonidan belgilangan vazifalarni amalga oshirishda.

barcha ziyolilar qatorida, ularning ham roli beqiyos ekanligiga amin bo'lamiz. Chunki ta'lim jarayonida hujjatlarni rasmiy-lashtirishdan tortib, dars jarayonida adabiy til me'yor-lariga amal qilish va shevachilikdan qutilishgacha jarayon-da o'qituvchining zimmasida katta mas'uliyat mavjud.

O'qituvchining jamiyatdagi o'rni, ta'lim jarayonida tildan foydalanish, nutq madaniyati va notiqlik mahorati to'g'risida ko'plab izlanishlar mavjud. Masalan, N.Bekmir-zayevning «Notiqlik asoslari» nomli o'quv qo'llanmasida o'qituvchi shaxsi va uning notiqlik mahorati haqida e'tiborli fikrlar bildirilgan. Notiq amal qilishi lozim bo'lgan 46 ta qoida shaklidagi mulohazalar ham katta ahamiyatga ega.

Kitobning «Muallimning insoniylik fazilati va notiqlik mahorati» sarlavhali qismida quyidagi fikrlar mavjud: «Avvalo, muallim tarbiyachi va ta'lim beruvchi inson. Shu ma'noda muallim ma'naviy-axloqiy jihatdan qalbi pok, ilmi yetuk inson bo'lishi kerak. Muallimning tili va dili bir-biriga mutanosib bo'lmog'i, so'zi va amaliy faoliyatida muntazam muvofiqlik bo'lmog'i juda muhim».

«Muallim o'zi o'qitadigan fanini yaxshi bilishi, o'z xalqining milliy mafkurasini anglashi, o'z millatining tilini va adabiyotini, tarixini yaxshi bilishi zarur. Dunyoqarashi, fe'l-atvori keng bo'lib, o'z ona tilida ravon va aniq nutq so'zlashi, katta so'z boyligiga ega bo'lishi kerak».

«O'qituvchining asosiy quroli uning notiqligidir. Agar muallimda notiqlik qobiliyati sust va past bo'lsa, u o'z fani sohasidagi bilimni shogirdlari ongiga singdirolmaydi»⁴.

O'qituvchining nutq madaniyati talab darajasida bo'lsa-gina, darsning sifati va samaradorligi yuqori bo'lishi ta'minlanadi. Hozirgi paytda ta'limning zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalari dars jarayoniga tatbiq etilmoqda. Fan asoslarini o'qitishga xizmat qiluvchi ko'rgazmali vositalar son va sifat jihatidan ko'payib bormoqda. Hatto animasiyali va ovozli elektron darslik hamda qo'llanmalardan dars jarayonida samarali foydalanilmoqda. Lekin o'qituvchining roli aslo pasay-gan emas. Chunki o'qituvchi hych qanday ko'rgazmali qurol uning o'rnini bosa olmaydigan, o'quvchining ruhiy holatini e'tiborga olib, ish jarayonini tashkil etadigan, jonli, ta'sirli, kuchli «ko'rgazmali qurol»dir. O'quv materialini ravon, tushunarli, adabiy til me'yorlariga mos ravishda yetkazish ta'lim sifatini oshiradi, talabaning materialni o'zlashtirishini yanada osonlashtiradi. Bu jarayonni shaxs, ya'ni o'qituvchigina tashkil eta olishi mumkin.

Keyingi yillarda ayrim turli fan o'qituvchilari bilan malaka oshirish jarayonidagi suhbatlar va ularning darslarini o'rganish shuni ko'rsatdiki, aksariyat o'qituvchi-larning davr talabi asosida chuqur bilim berishga inti-lishlari va nutq madaniyatiga e'tiborlari ancha ijobiy tomonga o'zgargan. Davr talabi asosida chuqur bilim berish, materialni o'quvchi va talaba to'liq o'zlashtirib olishi-ning asosiy talablaridan biri o'qituvchining yuqori pedagogik va nutq mahoratiga ega bo'lishidir. Bu sohada ko'plab tajribali va yosh o'qituvchilar hozirgi paytda umumta'lim maktablari, akademik lisey va kasb-hunar kollejlari, oliy o'quv yurtlarida faoliyat ko'rsatishmoqda.

Ko'plab tajribali va mahoratli pedagoglar qatorida malakasi va pedagogik mahorati yetishmayotgan o'qituvchi-larni qayta tayyorlashga katta e'tibor berilmoqda. Ularga zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida dars o'tish uslublari o'rgatilmoqda. Albatta, malaka oshirish va qayta tayyorlash tizimida keyingi yillarda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari asosida ta'lim berish bo'yicha ancha takomillashgan bilim berilmoqda. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchi-larining uzluksiz malakasini oshirishning yangi tizimi amalga oshirilayotganligi kelgusida kutilgan ijobiy samaralarni berishi mumkin. Lekin ta'lim tizimi sifati va samaradorligi uchun nihoyatda zarur bo'lgan jihat, ya'ni pedagoglarning kasb mahorati, dars jarayonida yozma va og'zaki nutq mahorati hamda notiqlik san'atini to'la namoyon qilishlari, bu sohadagi talablarga qat'iy rioya qilishlari bo'yicha bilimlar berish malaka oshirish va qayta tayyorlash tizimi mutasaddilari nazaridan biroz chetda qolmoqda.

Malaka oshirish yoki qayta tayyorlashdan o'tayotgan o'qituvchilar ko'proq mutaxassislik fanlaridan tahsil olishadi, ayniqsa, tabiiy fanlar o'qituvchilari nutq madaniyati, dars jarayonida tildan foydalanishdagi nuqsonlar, darsni yanada mazmunli va qiziqarli, jonli o'tish uchun so'z va jummalarni qanday qo'llash lozimligi to'g'risida umuman ma'lumot olmaydilar. Hatto o'quvchilar va talabalar nutqidagi kamchiliklar, nutq madaniyatiga keyingi yillarda salbiy ta'sir qilayotgan omillar, ularni bartaraf etish yo'llari to'g'risida umumiy ma'lumotga ham ega bo'lmaydilar. Ushbu holat keyingi yillarda ancha tashvishli muammolarni keltirib chiqar-moqda. Zero, davlat tiliga munosabatni yanada kuchaytirish, o'zbek adabiy tilining sofligi va undan mahorat bilan foydalanishni tashkil etish, da'vat qilish uchun asosiy mas'ullardan biri o'qituvchilardir.

Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, ayrim o'qituvchilar, umumiy o'rta ta'lim bazaviy ma'lumotlarini yetarli olmaganligi, oddiy savodxonligi talab darajasida emasligi va o'z ustlarida ishlamayotganliklari, mas'uliyatni to'la his etmasliklari, o'zbek tiliga e'tiborsizlik-lari, malaka oshirish va qayta tayyorlash tizimida nutq madaniyatiga e'tiborning ma'lum darajada sustligi oqibatida materialni o'quvchi, talabalarga to'liq yetkazib bera olmayaptilar. Ayrim dars mashg'ulotlari zerikarli, turli oldi-qochdi so'zlar, poyma-poy jumlar, ortiqcha tafsilotlar bilan o'tilayotganligi sabab o'quvchi va talaba-lar materialni to'la o'zlashtira olmayaptilar, ularning savodxonligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatilmoqda.

O'qituvchi ish faoliyatida fikrni ifodalash uchun og'zaki nutqning turli usullaridan foydalanadi. Uning nutqi o'zbek adabiy tilining tegishli me'yorlariga amal qilsagina, namunaviy nutq hisoblanadi. N.Bekmirzayev-ning fikricha, «Kishining odobi, eng avvalo, uning nutqida ko'rinadi. Nutq odobi nima? Nutq odobi deganda aytilishi zarur bo'lgan xabarlarni, tinglovchini hurmat qilgan holda, uning ko'ngliga mos, adabiy normadagi ifodalar bilan yetkazish tushuniladi».

«O'qituvchining nutqi hamma vaqt o'zbek adabiy tili normalariga sodiq qoladi, adabiy tilning go'zal va ta'sirchanligini o'zida saqlaydi».

«Qadimda mohir notiqlargina lashkarboshilik va davlat arboblari lavozimlariga saylab tayinlanganliklari ham bu haqiqatga aniqlik kiritadi. Tarix bizga hamisha saboq bergan, saboq bermoqda va bunday keyin ham saboq beradi. Biz bugun shu sohada tarixdan saboq olayapmizmi? – degan savol turibdi

qarshimizda. Yo'q, deyish ham joiz emas, harakat qilayapmiz. Bugungi kunda ko'pgina idora rahbarlari nutqidagi kamchiliklar, muallimlar nutqidagi chaynalishlar, teleko'rsatuvlardagi hatto jurnalistlar nutqidagi g'alizliklar bizning ma'naviyatimizga yarashmaydi. Chunki biz Mustaqillikning barcha chashmalaridan bahramand bo'lib turgan ekanmiz, notiqlik san'ati chashmasidan ham bebahra bo'lmasligimiz kerak. Nima qilishimiz zarur? Avvalo, maktabda nutqni, uning grammatikasini chuqur o'rganishimiz, fikrimiz va tafakkurimizning asosi bo'lmish notiqlik san'ati sirlarini o'rgatishimiz va o'rganishimiz juda muhim».

Keyingi paytlarda bo'lajak o'qituvchilar, ya'ni oliy o'quv yurtlarining barcha mutaxassisliklar bo'yicha tahsil olayotgan talabalariga «Nutq madaniyati asoslari», «O'qituvchining nutq madaniyati» kabi fanlar o'qitilmoq-da. Demak, mutaxassisligidan qat'iy nazar barcha talabalar til madaniyati, nutq madaniyati, adabiy til me'yorlari, nutqqa qo'yiladigan talablar, notiqlik mahorati to'g'risi-da, ozgina bo'lsa ham, tegishli ma'lumotga ega bo'ladilar. Mazkur darsni o'qitishga ajratilgan soatlarning ozligi, o'quv dasturlarining zamonaviy talablar asosida tobora takomillashtirib borish zarurati ma'lum bir muammolar-ni yuzaga keltirmoqda.

Fikrimizcha, «O'qituvchining nutq madaniyati» kursini o'qitish mazmuni, maqsadi va vazifalari filologiya sohasiga yaqin mutaxassisliklardagidan tabiiy fanlar sohasida o'qiyotgan talabalarga beriladigan bilimlar darajasiga qarab birmuncha farqlarga ega bo'lishi lozim. Chunki bo'lajak filologlar nutq madaniyati va mahorati to'g'risida lingvistik asoslari bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishlari talab etiladi. Ular nafaqat dars berish, balki savodxonlikning turli bosqichlari, adabiy til me'yor-lariga rioya qilish holatlari, yozma va og'zaki nutq jarayonida o'zbek adabiy tiliga e'tibor kabi masalalar bo'yicha, o'zlarining amaliy faoliyatida foydalanishdan tashqari boshqa soha mutaxassislari (fizik, matematik, geograf va h.k.), jurnalistlar, tahririyat xodimlari, boshlovchilar nutq madaniyatini kuzatib, zarur hollarda maslahatlar beradilar. Shuning uchun nutq madaniyati asoslari bo'yicha nazariy materiallar bilan ular ko'proq va chuqurroq qurollanishlari kerak.

Tabiiy va aniq fanlar bo'yicha bo'lajak mutaxassislar esa, tilshunoslik, uslubshunoslik fanlari erishgan yutuqlar, nazariy xulosalarning umumiy jihatlari bilan tanishishlari va ko'proq amaliy ko'nikmalar hosil qilishlari lozim. Chunki nutq madaniyati bilan bog'liq tilshunoslik fani bilimlarini, ayniqsa, nazariy fikr-larni ajratilgan qisqa muddatda, ular ongiga singdirish juda qiyin. Bu sohaning bo'lajak mutaxassislari, nazariy bilimlarga asoslangan, amaliyotda faol ishlatiladigan qoidalar, til birliklarini qo'llashdagi adabiy me'yor jihatidan to'g'ri va noto'g'ri holatlar, o'qituvchi nutq madaniyatiga ta'sir qiladigan salbiy va ijobiy omillar, nutqiy muloqot qoidalari, o'qituvchi nutq mahoratini oshirishga ko'maklashuvchi nolisoniy holatlar to'g'risida ko'proq ma'lumot olishlari lozim.

Kuzatishlarimizdan ma'lum bo'lishicha, nofilologik fakultetlarning talabalari mazkur kursning o'qitili-shiga dastlab loqayd qaraydilar. Ayrim talabalar kelgusida o'qituvchi bo'lib ishlamasligini ro'kach qilishsa, ba'zilar «o'z mutaxassislik fanimiz asoslarini yetkazib bersak bo'ldida, o'quvchilarning savodxonligi, nutq madaniyati bilan ona tili va adabiyot o'qituvchilari shug'ullanishsin», degan fikr-

mulohazalarni bildirishadi. Bu mulohazalar, yuzaki qaraganda, to'g'ridek. Lekin o'qituvchining ziyoli inson sifatida jamiyatlardagi o'rnini va mutaxassislik fani asoslari ham til orqali yetkazilishini hisobga olganda, bu fikrning asosiz ekanligini anglash qiyin emas. Shuning uchun nofilologik fakultetlar talabalariga nutq madaniyati asoslaridan beriladigan bilimlar ularning umumiy o'rta ta'lim tizimida ona tili va adabiyot fanidan olgan bilimlarini yodga olishlari uchun imkoniyat yaratish, kelgusi faoliyatlarida zarur bo'ladigan jihatlarga qiziqtirish asosida bo'lishi lozim. Buning uchun «O'qituvchining nutq madaniyati» fani o'quv dasturi nofilologik fakultetlar talabalariga beriladigan zarur materiallarni hisobga olib, davr talabi asosida qayta tuzilishi kerak.

Hozirgi paytda til madaniyati, nutq madaniyati, yozma va og'zaki nutq mahorati, notiqlik san'ati haqida istagancha nazariy ma'lumotlar, amalda qo'llashga doir uslubiy qo'llanmalarni topish mumkin. Ana shu manbalar asosida «O'qituvchining nutq madaniyati» kursini o'qitish jarayonida, fikrimizcha, tabiiy va aniq fanlar bo'yicha bo'lajak mutaxassislarga ko'proq amaliy bilim berish nazarda tutilishi kerak. Demak, ular tushunilishi oson, oddiy qoidalar va ularning amaliy ifodasidan ko'proq xabardor bo'lishlari zarur.

Ma'lumki, «Til madaniyati, deganda, ana shu tildagi ifoda vositalarining ongli aralashish natijasida, hamma tushunadigan va qo'llay oladigan darajaga keltirilganligi, ma'lum davr uchun mosligi, ishlatilish qonun-qoidalar va me'yorlarining qay darajada aniq va mukammal ishlanganligi, sayqal topganligi tushuniladi. Boshqacha aytganda, til madaniyati deganda, til birliklari (ajdodlar tomonidan ishlatishga to'la yaroqli holga keltirib qo'yilgan ifoda vositalari: tovushlar, so'zlar, qo'shimchalar, qoliplar kabilar) va ular imkoniyatlari taraqqiyotining, ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar hamda shu munosabatlarni ta'minlovchi qoidalarining ishlanish darajasi tushuniladi».

«Qaysi tilda bu qonun-qoidalar past darajada ishlangan bo'lsa, o'sha tilni madaniy til sifatida baholab bo'lmaydi. Til madaniyatining pastligi esa, oxir-oqibatda shu til vakillari nutq madaniyatining ham past bo'lishi uchun sabab bo'ladi»⁵.

Yuqoridagilarga asoslanib, o'zbek adabiy tilining bugungi kunda sayqal topgan, mukammal qonun-qoidalar bo'lgan, yuqori madaniyatga ega til sifatidagi o'zni sodda va oddiy tushuntirilishi, eng muhimi, o'qituvchi, talaba va o'quvchi nutqi uchun asos **savodxonlik**, ya'ni imlo qoidalarini mukammal bilish zarurligi mazkur kursni o'qitish jarayonida talabalar ongiga singdirilishi kerak.

Savodxonlik talab darajasida bo'lgandan so'ng **nutq madaniyati** yuqoriligi uchun intilish bo'lishi lozim. Demak, talabalarga til va nutq, nutq madaniyati tushunchalari asoslari hamda ularni amaliyotda qo'llash to'g'risida tegishli bilimlar berilishi zarur.

Ma'lumki, «Nutq - bu til deb ataluvchi, o'ta muhim vazifalarni bajaruvchi noyob quroldan foydalanish jarayoni, til birliklari imkoniyatlarining borliq, tafakkur, ong hamda vaziyat kabi hodisalar bilan munosabatda namoyon bo'lishdir. Nutqiy jarayon - tilning o'z vazifasini bajarish jarayoni. Bu jarayon yaxshi yoki

yomon kechishi mumkin. Notiq esa ma'lum ma'noda bu jarayonni amalga oshiruvchidir».

«Madaniy nutq deb, tilning mavjud barcha vositalari va ular imkoniyatlaridan maqsadga muvofiq tarzda o'rinli, unumli foydalanilgan holda tuzilgan nutqqa aytiladi. Nutq madaniyati esa ana shu tilni - aloqa-aralashuv qurolini ishlatishga bo'lgan munosabatdir»⁶. Bu va boshqa dastlabki ma'lumotlar talabalarning nutq madaniyatiga e'tiborini yo'naltirishga, og'zaki va yozma nutq madaniyatiga erishish o'z faoliyatlari uchun nihoyatda zarurligini anglab yetishlariga xizmat qilishi lozim.

Bo'lajak o'qituvchilar **savodxonlik** dastlabki asosiy bosqich ekanligini anglab yetganlaridan keyin ularga **nutq madaniyati** yuqoriligini ta'minlovchi omillarni bilish, nutq madaniyati va adabiy me'yor, o'zbek adabiy tilining me'yorlari va ularga rioya qilish holati, bu sohadagi kamchiliklar hamda ularni tuzatish yo'llari tushuntirili-shi lozim.

Nutqning asosiy kommunikativ xususiyatlari, ya'ni to'g'rilik, aniqlik, mantiqiylik, tozalik, ta'sirchanlik, maqsadga muvofiqlik haqida nazariy ma'lumotlarning amaliyot bilan bog'lab tushuntirilishi, o'qituvchining **og'zaki va yozma nutq mahoratini** oshirishga xizmat qilishi asoslanishi kerak. O'quvchi kaysi kasbni tanlama-sin va talaba qaysi mutaxassislik bo'yicha tahsil olmasin, ular yozma nutq mahoratini egallashlari, ayniqsa, kunda-lik hayotda va ish jarayonida qo'llaniladigan ish qog'ozlari-ni savodli yozish ko'nikmalarini puxta egallashlari lozim-ligi (hatto shartligi)ni yetarlicha anglab yetishlari kerak.

Til ma'naviyati va nutq madaniyatidagi eng yuqori bosqich **notiqlik** sifatlarini egallagan kishilar jami-yatda yuqori darajada obro'-e'tiborga sazovor bo'lishlari uqdirilib, doimo zamon bilan hamnafas holda, o'zbek ada-biy tili qonun-qoidalarini puxta egallash bilan birga undan mahorat bilan foydalanish, intilish va tinmay mehnat qilish orqali notiqlikka erishish mumkinligiga ishonitirish ularning bu fanga qiziqishlarini yanada oshiradi.

Demak, navbatdagi yuqori bosqich, ya'ni **notiqlik** to'g'risida Sharq va G'arb notiqligi, ularning namoyanda-lari haqida ma'lumotlar berish bilan yaxshi nutqqa qo'yiladigan talablar, til odobi, til ma'naviyati va nutq madaniyati, muloqot madaniyati tushunchalari dalillanishi, ularning merosidan namunalar izohlanishi, tegishli materiallarning mazmuni zamon bilan bog'lanishi zarur. Shundagina talabalarga mazkur kurs bo'yicha asosiy bilim va ko'nikmalarni berish, ularning e'tiborini tortish, kelgusida ish jarayonlarida foydalanishlari uchun yo'llanma berish samaradorligi oshadi, deb hisoblaymiz.

«O'qituvchining nutq madaniyati» kursini o'qitish jarayonida, fikrimizcha, bir-birlari bilan uzviy bog'lan-gan, quyidagi bosqichlarning ahamiyatini va ularning mutaxassislik fanlari bo'yicha bilimlarni mahorat bilan yetkazishlari uchun zarurligini talabalar ongiga singdirib borish lozim: **savodxonlik, nutq madaniyati, og'zaki va yozma nutq mahorati, notiqlik**.

Demak, mazkur kurs o'qitilishida asosiy talab qisman nazariy ma'lumotlar asosida ko'proq amaliy jihatlarni ko'rsatish, yutuq va kamchiliklar bilan tanishtirish orqali, hozirgi o'zbek tilining ijtimoiy mohiyatini, ya'ni hozirgi

mavqeyini, o'zbek adabiy tilining sofligi va o'quvchilar nutq madaniyatiga salbiy ta'sir qilayotgan omillarni tushuntirish hamda kelgusida ular amaliyotida qo'llaydigan jihatlariga e'tiborini qaratishdan iborat bo'lishi lozim.

Mazkur kursni o'qitish jarayonida o'qituvchining jami-yatimizdagi yuksak mavqeyi, ziyoli inson sifatida ta'lim-tarbiya jarayoni va jamoatchilik sohasidagi faoliyatlarda o'rni yuqoriligi, barkamol avlodni tarbiyalashda o'ziga xos namuna ekanligiga e'tibor qaratilib, uning nutqi niho-yatda mazmunli, ravon, aniq, o'zbek adabiy tilining barcha imkoniyatlarini o'zida aks ettirsa, uning obro'si yanada ortishi talabalar ongiga singdirib borilishi kerak.

«O'qituvchining nutq madaniyati» fani o'ziga xos amaliy soha sifatida tilshunoslikning nazariy fanlaridan olingan bilimlarga suyanagan holda to'g'ri, aniq, mantiqiy, ta'sirchan nutq tuzish va ularga qo'yilgan talablar, yo'l qo'yilayotgan kamchiliklar hamda ularni bartaraf etish to'g'risida bilim beradi. Bo'lajak o'qituvchining o'zbek tilining hozirgi ijtimoiy mohiyati, davlat tilining jamiyatimizdagi o'rni, holati to'g'risidagi jarayonni ma'lum darajada kuzatib borishi, mavjud yutuq va kamchiliklarni farqlay olishi, o'z amaliyotida foydalanishi uchun zaruriy ma'lumot sifatida til, til va jamiyat, til va nutq, adabiy til me'yorlari, vazifaviy uslublar, muloqot madaniyati, til ma'naviyati va nutq odobi hamda boshqa masalalar bo'yicha ham talabalar ma'lum bilimga ega bo'ladilar.

«O'qituvchining nutq madaniyati» fani ushbu mavzular doirasida nazariy tadqiqotlarga tayangan holda, ko'proq amaliy bilim berishi jihatidan «Nutq madaniyati asoslari», «Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» kurslariga yaqin turadi. Shuning uchun ushbu kurslarning materiallari «O'qituvchining nutq madaniyati» fani o'qitilishi uchun ma'lum darajada asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

«Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fani adabiy til me'yorlarini, uning tarixiyligini, taraqqiy etib borishini undagi ba'zi birliklarning eskirishi, ular o'rnida yangi me'yoriy birliklarning paydo bo'lishini kuzatib, qayd etib boradi. Biroq bu fan adabiy me'yorlarni yaratmaydi, ba'zi bir hodisalarni me'yor sifatida majburan kiritmaydi. Balki o'zbek milliy adabiy tili faoliyatini, uning rivojlanishini kuzatib boradi, obyektiv qonunlarini kashf etadi, shular asosida tavsiyalar berib boradi⁷. «O'qituvchining nutq madaniyati» fani esa mazkur fan erishgan yutuqlarning amaliyoti bilan shug'ullanadi, ya'ni talabalar va o'quvchilar, o'qituvchi-larning adabiy til me'yorlariga rioya etish holatlarini ta'minlashga xizmat qiladi.

Keyingi yillarda oliy o'quv yurtlarining barcha fakultetlarida «Nutq madaniyati va notiqlik san'ati», «O'qituvchining nutq madaniyati» fanlarining o'tilayotgan-ligi e'tiborlidir. Yosh avlodni tarbiyalashdek o'ta mas'uliyatli vazifani o'z zimmasiga olayotgan talabaning o'z fanini chuqur o'rganishining o'zi yetarli emas. Chunki «o'qituvchining nutqi o'tmas, nochor bo'lsa, uning bilimi qanchalik va tugal bo'lmasin, o'ziga ham azob, o'quvchi sho'rlikka ham azob. Ona tilida puxta, lo'nda va shirador nutq tuza olish malakasi va mahorati matematika o'qituvchisi uchun ham birday zaruriy fazilatdir. O'qituvchi go'zal, o'zini ham, so'zni ham qiynamaydigan ravon va ifodalarga boy nutqi bilan o'quvchilarni mahliyo etib, bermoqchi bo'lgan bilimni yosh inson shuuriga osonlik bilan olib kiradi.

Zotan, ona tili milliy ma'naviyati-mizning, dunyoni teran idrok etishimizning zaminidir".

Hozirgi o'zbek adabiy tili ulkan ijtimoiy vazifani bajarmoqda. O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi Respublikamizda davlat ishlarining, o'qish-o'qitish, ta'lim-tarbiya, targ'ibot-tashviqot ishlarining shu tilda olib borilishi uchun juda katta imkoniyat yaratdi. Tilga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi, uning barcha imkoniyatlarini ilmiy o'rganish ishlari keng ko'lamda olib borilmoqda. Nutq madaniyati sohasida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar ham son va sifat jihatidan tobora ko'payib bormoqda. Ilmiy tadqiqot natijalarini amaliyotda qo'llashning muhim imkoniyatlaridan biri «O'qituvchining nutq madaniyati» fanining barcha mutaxassisliklar bo'yicha bilim olayotgan talabalarga o'qitilishi-dir.

Ushbu fan asoslarini o'qitish zamonaviy o'qituvchining davlat tilining hozirgi ijtimoiy holatini kuzatib borish, ya'ni tildan foydalanishdagi yutuq va kamchiliklarni ma'lum ma'noda baholash, talabalar va o'quvchilar nutq madaniyatiga salbiy ta'sir etadigan omillarni bilish, dars jarayonida ularning nutq madaniyatiga e'tibor, tildan foydalanishdagi turli salbiy holatlarning oldini olishga doir tavsiyalar berish uchun ham foydali, deb hisoblaymiz.

"O'qituvchi va o'quvchi munosabatidagi majburiy itoatkorlik o'rnini ongli intizom egallashi juda qiyin kechyapti. O'qituvchining bosh vazifasi o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iboratligini ko'pincha yaxshi tushunamiz, lekin, afsuski, amalda, tajribamizda unga rioya qilmaymiz.

Demokratik jamiyatda bolalar, umuman, har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi. Agar bolalar erkin fikrlashni o'rganmasa, berilgan ta'lim samarasi past bo'lishi muqarrar. Albatta bilim kerak. Ammo bilim o'z yo'liga. Mustaqil fikrlash ham katta boylikdir".

Maktabda nutq tadbirkorligini singdirish o'qituvchi-ning bosh vazifasidir. U birinchi soatdan boshlab to oxirgi mashg'ulotgacha o'quvchilarda nutq madaniyati (tadbirkorligi)ni tarbiyalashga xizmat qilishi kerak.

"Ayni paytda nutqiy madaniyat tarbiyasi bilan maktabdagi, harch bir istisnosiz, barcha o'quv fanlari ham bilvosita shug'ullanish kerak. Matema-tika bo'ladimi, fizika yoki tarix bo'ladimi, o'qituvchi o'z nutqiy madaniyati bilan namuna ko'rsatishi, tegishli fan sohasining tugal tilini namoyish etishi va shu yo'l bilan o'quvchidagi so'z sezgisiga kuch berishi maqsadga muvofiq. Ta'lim amaliyotida ko'rgazmalilik azaldan eng zaruriy omil sifatida qarab kelinadi, shuning uchun o'qituvchi juda ko'p vaqtini turli ko'rgazmali qurollar tayyorlashga sarflaydi. Bu ma'qul, ammo, unutmaslik kerakki, nutqiy madaniyatni o'rgatish, chiroyli so'z zavqini o'stirish, umuman, til estetikasi tarbiyasida asosiy, jonli ko'rgazmali qurol o'qituvchining o'zidir", uning nutqi-dir, nutq ma'naviyatidir.

Demak, bo'lajak o'qituvchilar o'quvchi va talabalarga asosiy mutaxassislik fanlari sohasidagi bilimlarni yetkazishda nutq madaniyati va mahoratini egallash muhimligini mazkur kursni o'qitish jarayonida to'la his etishlari, e'tiborli bo'lishlari hamda yozma va og'zaki nutq mahoratini egallash ularning faoliyati uchun nihoyatda zarurligini tushunib olishlari lozim.

«O'qituvchining nutq madaniyati» sohasidagi bilimlar-ni talabalar ongiga singdirishda bir qator muammolar-ning borligi ham bu sohadagi ishlarni tashkil qilishda ma'lum qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda. Oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimida «O'qituvchining nutq madaniyati» kursini o'qitishda qanday yondashish va qaysi mavzularni qay tartibda talabalarga yetkazish bo'yicha yagona dastur hamda darslik, qo'llanmalar mavjud emas. Hozirgi paytda turli oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari tomonidan yaratilgan aksariyat qo'llanmalar nutq madaniyatining nazariy masalalarini qamrab olgan bo'lib, asosan bo'lajak filologlarga moslab yozilgan. Boshqa mutaxassisliklarga mo'ljallab yozilgan qo'llanmalarda ham aynan shunday materiallardan foydalanilgan. Demak, «O'qituvchining nutq madaniyati» kursini o'qitishda samaradorlikka erishish uchun, avvalo, bu sohada ilmiy tadqiqot ishlarini olib borib, nazariy asos yaratish lozim. Keyin nazariy bilimlarga tayangan holda kurs dasturini yaratib, unga mos darslik va qo'llanmalar yozish zarur. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tasarrufidagi oliy o'quv yurtlari uchun yagona dastur yaratish bu ishlarning boshla-nishi uchun nihoyatda muhimdir.

Tayanch so'z va birikmalar: Ta'lim, ta'lim jarayoni, nutq madaniyati, davlat tili, ona tili, o'zbek tili, nutq mahorati, savodxonlik, notiqlik, notiqlik san'ati, o'qituvchi, o'quvchi, talaba, o'qituvchining nutq madaniyati. kursni o'qitish.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar:

1. Prezident Islom Karimovning asarlari, ma'ruza-lari, uchrashuvlarda so'zlagan nutqlarida til madaniyati, nutq madaniyati va o'qituvchining jamiyatdagi o'rnini haqidagi fikrlari bo'yicha nimalarni bilasiz?
2. Islom Karimovning «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida ona tilimiz va uning ijtimoiy mohiyati to'g'risida.
3. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida» va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida»gi qonunlarida yetuk kadrlar tayyorlashga qo'yiladigan talablar nimalardan iborat?
4. Zamonaviy o'qituvchi kasbiga qo'yiladigan talablar nimalardan iborat?
5. O'qituvchi nutqiga qo'yiladigan talablar haqida nimalarni bilasiz?
6. Savodxonlik, nutq madaniyati, yozma va og'zaki nutq mahorati, notiqlik haqida umumiy tushuncha bering.
7. «O'qituvchining nutq madaniyati» kursini o'qitish zaruratini qanday izohlaysiz?

Interaktiv metod: «BBB» metodini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: Talabalarni yangi mavzu bilan tanishtiradi;

Mazkur mavzu bo'yicha bilgan bilimlarini hohlagan tushuncha va ma'lumotlarini yozma ravishda bayon etishlari talabalardan so'raydi;

- Quyidagi shema asosida ishlashlarini taklif etadi;

Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim

Uchinchi, ya'ni bilib oldim bo'limini bo'sh qoldiriladi;

-Belgilangan vaqt yakunlangach talabalar yozgan fikr mulohazalarini o'qib eshittiradi;

-Ularni tiglab, mavzuning talabalar uchun o'rganilmagan jihatlarini tushuntirib yoritib beradi;

-Mashg'ulot yakunida "Bilib" oldim bo'limini to'ldirishlarini so'raydi va bo'limni hohlagan, bilib olgan ma'lumotlarini taqqoslashni uyga vazifa tarzida beradi.

Talaba: Hamma topshiriqlarni qabul qiladi va bajaradi;

-Nimaniki o'ylagan bo'lsa, shuni qag'ozga yozadi;

-Berilgan mavzu bo'yicha bilgan va bilmagan jihatlarini tahlil qiladi;

-Mustaqil ijodiy ishlaydi.

Kutiladigan natija: Talabalar mavzu yuzasidan zaruriy bilimlarni o'zlashtiradi, kursning mohiyati haqida tasavvurga ega bo'ladi.

2-mavzu: NUTQ MADANIYATI TARIXIDAN

Ma'ruza mashg'ulotining texnologik kartasi

Ishbosqichlari va vaqti	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchilar
Tayyorlov boskichi	Auditoriya tozaligini nazorat qiladi Magistrlarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi Davomatni nazorat qiladi	
1.O'quv mashg'ulotiga kirish bosqichi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo'yicha o'quv mazmunini tayyorlash. 2.Kirish ma'ruzasi uchun taqdimot silaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxatini ishlab chiqish	
2 - asosiy bosqich (55 daqiqa)	1. Magistrlarni kichik guruhlariga bo'lib, mavzu bo'yicha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, multimedialardan foydalanadi 4. Mavzular asosida berilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va xulosalaydi, faol ishtirokchi magistrnlarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kichik guruhlariga bo'linadilar Tomosha kiladilar Qatnashadilar Tinglaydilar va savollarga javob beradilar
3- yakuniybosqich (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi xulosa kiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Sharq mutafakkirlarining nutq odobi va til mahorati haqidagi fikrlaridan namunalari

Nahv nasrda va aruz nazmda aytilgan so'zning me'yorini o'lchovchi va xatosini tuzatuvchi aniq ikkita mezon bo'lib qoldi, lekin nahv bular ikkisiyaing umumiyrog'idir, chunki u nasrni ham, nazmni ham birgalikda o'z ichiga qamrab oladi...

Xullas, yaxshi nutq tuzish uchun nahv, aruz, mantiq fanlari hamkorligidan foydalanish zarur bo'ladi. Ularning birontasiga ahamiyat bermaslik, bulardan birining qoidasi buzilishi qolgan ikkitasiga ta'sir qilmay qolmaydi.

Beruniy

Qanday qilib ta'lim berish va ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berish (masalasi)ga kelganimizda, bu haqda bilimlarning eng birinchisi jismlarga va hodisalarga ism beruvchi til haqidagi ilmdir deb tasdiqlayman.

Ikkinchi ilm grammatikadir: u jismlarga berilgan nomlarni qanday tartibga solishni hamda narsalar (substansiya) va hodisalarning (aksidensiya) joylashishi-ni va bundan chiqadigan natijalarni ifodalovchi hikmatli so'zlarni va nutqni tuzishni o'rgatadi.

Uchinchi ilm mantiqdir: ma'lum xulosalar keltirib chiqarish uchun logik figuralarga binoan qanday qilib darak gaplarni joylashtirishni o'rgatadi. Bu xulosalar yordamida biz bilmagan narsalarni bilib olamiz hamda nima to'g'ri, nima yolg'on ekanligi haqida hukm chiqaramiz.

Abu Nasr Forobiy

...Yaxshi so'zlashga o'rgan va muloyim so'zlashdan boshqa narsani odat qilma, negaki, qanday so'zni gapirishni istasang, til shuni gapiradi. So'zni o'z joyida so'zla, joyida aytilmagan so'z, agar u yaxshi so'z bo'lsa ham yomon ko'rinadi.

Kaykovus. "Qobusnoma"

Kishi suxandon va notiq bo'lishi lozim

Kaykovus. "Qobusnoma"

Xalq oldida gapirganda so'zing go'zal bo'lsin, bu so'zni xalq qabul qilsin. Xaloyiq sening so'z bilan baland darajaga erishgani bilsin, chunki kishining martaba-sini so'z orqali biladilar,... har kishining ahvoli o'z so'zi ostida yashringan bo'ladi.

Kaykovus. "Qobusnoma"

Ey farzand, so'zning yuz va orqa tomonini bilgil, ularga rioya qilgil, so'zlaganingda ma'noli gapir, bu notqlikning alomatidir. Agar gapirgan vaqtingda so'zning qanday ma'noga ega ekanligini bilmasang, qushga o'xshaysan, bunday qushni to'ti deyдилar!

Kaykovus

Shunday kishini notiq (suxango'y) deymizki, uning har so'zi xalqqa tushunarli bo'lsin va xalqning har so'zi unga ham ma'lum bo'lsin.

Kaykovus

O'ylamasdan so'zlama, har bir so'zni o'ylab gapir, to aytgan so'zingdan pushaymon bo'lmagaysan.

Kaykovus

Agar so'zni va ilmni yaxshi bilsang ham hyech bir so'zni buzma, to'g'ri ta'rifla. So'zni bir xil gapir. Ko'p bilu, oz so'zla, kam bilsang ko'p so'zlama, chunki aqlsiz kishi ko'p so'zlaydi, deganlarki, jim o'tirish salomatlik sababidir. Ko'p so'zlovchi hatto aqlli odam bo'lsa ham xalq uni aqlsiz deydi... .

Kaykovus

Bilib so'zla, so'z bilig sanalur

Yusuf Xos Hojib

Tilniig foydasi talaydir, ortiqcha hovliqma,
Goho til maqталadi, goho so'kiladi.
Modomiki shunday ekan, so'zni bilib so'zla,
So'zing ko'r uchun ko'z bo'lsin, (u) ko'ra bilsin.

Yusuf Xos Hojib

Alisher Navoiy notiqlik haqida

Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdurki, agar nopisand zohir bo'lsa, tilning ofatidur.

Ko'ngul maxzanining qulfi til va ul maxzanning kalidin so'z bil!

Tilingni ixtiyoringda asrag'il, so'zungni ehtiyot bila degil!

Mahallida aytur so'zni asrama, aytmas so'z tegrasiga yo'lama!

Tiling bila ko'nglungni bir tut, ko'ngliyu tili bir kishi aytqan so'zga but!

Agarchi tilni asramoq ko'ngulga mehnatdur, ammo so'zni saypamoq boshqa ofatdur.

Aytur so'zni ayt, aytmas so'zdin qayt!

Chin so'z - mo'tabar, yaxshi muxtasar.

So'zi hisobsiz - o'zi hisobsiz.

Og'zig'a kelganni demak nodon ishi va oldig'a kelganni yemak hayvon ishi.

Tilga ixtiyorsiz - elga e'tiborsiz.

Yomon tillig, andoqkim el ko'ngliga jarohat yetkurur, o'z boshig'a ham ofat yetkurur.

So'zida parishonliq - o'zida pushaymonliq.

Yolg'on aytquchi g'aflatdadur.

Chin so'zni yolg'ong'a chulg'ama, chin ayta olur tilni yolg'ong'a bulg'ama.

Saodatbaxsh ruh zuloliga matla' ham til. Tilga ixtidorlig' - hakimi xiradmand; yeo'zga ixtiyorsiz - layni najand. Tilki fasiq va dilnazir bo'lg'ay, kubroq bo'lg'ay agar ko'ngil bila bir bo'lg'ay (Saodatbaxsh ruhning tiniqligi manbai ham til, baxtsizliklar yulduzining boshlanishiga sabab ham til. Tiliga kuchi yetadigan (kishi) aql podshosidir: so'zga ahamiyat bermaydigan (kishi) la'natlangan, past (kishi)dir).

O'QITUVCHI HIKMATLARI

Haqiqiy ustozlikning mohiyati ulo'g' hayot taqozo etayotgan axloqiy fazilatlarni yosh avlodning ongiga, e'tiqodiga, eng muhimi, uning kundalik xatti-harakatiga aylantira bilishdadir.

O'qituvchining obro'si bamisoli bir muhtasham qasr bo'lsa, o'z kasbi va predmetini sevish, chuqur bilish, bayon etish mahorati va zebo xulq - uning zamini.

Yosh avlodda mustaqillik va tashabbuskorlik yetishmas ekan, bu bizning tarbiyachilik mahoratimiz bo'shligidan nishona.

O'qituvchining obro'si va mavqeyi faqat uning o'z shaxsi uchungina emas, balki yosh avlodning aqliy va axloqiy kamoloti uchun zarur.

O'qituvchining fikri va zehni nechog'lik teran bo'lsa, uning nutqi shunchalik ixcham va mazmunli bo'ladi.

Biz o'qituvchilarga bo'lgan xalq ishonchi va hurmati qancha orta borsa, el qoshidagi mas'uliyatimiz hamshuncha katta bo'ladi.

Yaxshi o'qituvchi bo'lish uchun yuksak ilmiy darajaga erishish shart emas, fanni chuqur bilish, bilganlarini bayon etish mahorati eng muhimi chin insonlik - mana shu fazilatlar uning uchun muhim.

So'zda nuqtadonlik, chuqur mantiq va mazmundorlik ayniqsa, o'qituvchi uchun eng zarur sifatdir.

O'qituvchi qisqa ifodada ko'p fikr ayta bilish mahoratiga ega bo'lmog'i lozim

Faqat o'zi gapirib, o'zi tinglash san'at emas, balki tinglovchilarning qalbini sehrlab olib, ularni ham birga fikrlashga va o'z fikrlarini ifodalashga unday bilish katta san'at.

Pedagog auditoriyaga kirish oldindan o'z fikrini ravshan, uslubini esa, jozibali qilish ustida naqqoshdek ijodiy izlanishi lozim.

Pedagogning nutqi muattar gulga o'xshab xushnisor va tabiiy bo'ladi.

Mohir notiq-o'qituvchining ta'limini olgan shogird ham so'zga chechan bo'ladi. Agar o'qituvchi xattot bo'lsa, shogird ham unga taqlid qiladi. Aksincha o'qituvchi xunuk yozsa, o'quvchilar ham badxat bo'ladilar.

Ijodiy mehnat egasi o'z bilimi va tajribasini muttasil oshirib bormasa, o'z ustida ishlashdan sal to'xtagudek bo'lsa, hayot oqimi uni qirg'oqqa chiqarib tashlaydi.

3-mavzu: ADABIY TIL ME'YORLARI VA NUTQ MADANIYATI

Ma'ruza mashg'ulotining texnologik kartasi

Ishbosqichlari va vaqti	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchilar
Tayyorlov boskichi	Auditoriya tozaligini nazorat qiladi Magistrlarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi Davomatni nazorat qiladi	
1.O'quv mashg'ulotiga kirish bosqichi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo'yicha o'quv mazmunini tayyorlash. 2.Kirish ma'ruzasi uchun taqdimot slaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxatini ishlab chiqish	
2 - asosiy bosqich (55 daqiqa)	1. Magistrlarni kichik guruhlariga bo'lib, mavzu bo'yicha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, multimedialardan foydalanadi 4. Mavzular asosida berilgan ma'lumotlarni umimlashtiradi va xulosalaydi, faol ishtirokchi magistrnlarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kichik guruhlariga bo'linadilar Tomosha kiladilar Qatnashadilar Tinglaydilar va savollarga javob beradilar
3- yakuniybosqich (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi xulosa kiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Reja:

1. Til tushunchasi.

2. Me'yor tushunchasi.
3. O'zbek adabiy tili me'yoriy ko'rinishlari.
2. Nutq jarayonida me'yorning buzilishi va ularni tuzatish yo'llari.
3. O'zbek tilining hozirgi me'yoriy holati uning madaniylik mezoni ekanligi.

TIL TUSHUNCHASI

Tilshunoslik fanining tadqiqot obyekti bo'lgan til jamiyat mahsuli, jamiyat quroli sifatida o'z ta'rifi, tavsifi, mantiqiy izohiga ega. Bu – tabiiy. Chunki ta'riflanishi zarur bo'lgan ushbu ijtimoiy hodisa taraqqiyot mezonini, hayot ko'zgusi sifatida, millat ruhiy tarix tarjimoni sifatida jamiyatga xizmat qilib kelmoqda. Demak, jamiyat va til tushunchalari o'zaro ajralmas-dialektik bog'liq bo'lib, ular mantiqan biri ikkinchisini to'ldiradi, biri ikkinchisiz mavjud bo'lmaydi, biri ikkinchisiga faol xizmat qiladi. Boshqacha aytganda, jamiyatning mavjudligi tilning mavjudligini, tilning mavjudligi esa jamiyatning mavjudligini talab qiladi. Shunga ko'ra jamiyat tushunchasi qay darajada o'z ta'rifi, tavsifi ega bo'lsa, til tushunchasi ham shu darajada o'z ta'rifi, tavsifi ega.

Tilshunoslik tarixida ham, hozirda ham tilning ta'rifi masalasiga alohida e'tibor qaratilgan va qaratilmoqda.

Ma'lumki, tilshunoslik tarixida qator lisoniy (lingvistik) maktablar, oqimlar, yo'nalishlar bo'lib, bular ichida, ayniqsa, hind, yunon va arab tilshunoslik maktablari alohida o'rin egallaydi.

Arab tilshunoslik maktabining til masalalaridagi ulkan xizmatlari dunyo tilshunosligida tan olingan bo'lib, bunda, ma'lumki, O'rita Osiyolik allomalarning kelib chiqishi eroniy xalqlardan bo'lgan Xalil ibn Ahmad, Sibavayx Albasiy, turkiylardan Mahmud Koshg'ariy, Mahmud az Zamaxshariy, Alisher Navoiy va boshqalarning xizmatlari alohida yuksak qadrlanadi, e'tirof etiladi. Jumladan, til masalalariga jiddiy e'tibor bergan buyuk allomalardan biri Alisher Navoiy hazratlari tilning kishilar orasidagi aloqa ehtiyoji natijasida paydo bo'lganini, so'zlash qobiliyati insonga alloh tomonidan berilganligini, ammo so'zlarni insonning o'zi yaratgani, nutqning quroli tili ekanligini alohida qayd etadi.

Umumiy nazariy tilshunoslikning asoschisi, til ilmining buyuk bilimdoni yevropalik Vilgelm fon Gumboldt til masalalariga - tilning ta'rifi muammosiga alohida jiddiy ahamiyat bergan. V.fon Gumboldt tilni doimiy taraqqiyotda, rivojlanishda, o'zgarishda oladi va undagi o'zgarishlarni, taraqqiyotni, rivojlanishni bevosita, mutlaqo haqli ravishda, jamiyat bilan bog'liq holda ta'riflaydi. Shunga ko'ra Gumboldt har bir xalqning tilida shu xalqning tarixini, madaniyatini, ma'naviyatini, umuman, uning butun ma'naviy-ruhiy dunyosining namoyon bo'lishini ta'kidlaydi.

Tilshunoslik tarixida V. fon Gumboldt, Bodu-en de Kurtenelar bilan bir qatorda turuvchi ulkan tilshunos-lardan yana biri shveysariyalik fransuz Ferdinand de Sossyurdir.

Ferdinand de Sossyur fikricha, til va nutq o'rtasida mutlaq qarama-qarshilik mavjud bo'lib, shunga ko'ra til lingvistikasi va nutq lingvistikasi kabi ikkita fan

bo'livsh kerak. Albatta, bu mubolag'a bo'lib, tilshunoslik fani til va nutqni dialektik munosabatda, bog'liqlikda o'rganadi.

Til nihoyatda murakkab va ko'p tarmoqli, ko'p qirrali hodisa bo'lganligiga va uning qaysi jihatlari ajratili-shi, yoritilishi lozimligiga kura u turli nuqtai nazardan ta'riflanadi, tavsiflanadi. Boshqacha aytganda:

1. Vazifa nuqtai nazaridan til kishilarning o'zaro fikr almashish vositasi, shuningdek, fikrni shakllan-tirish, ifodalash va o'zgalarga yetkazish qurolidir.

2. Tuzilishi, tashkil topishi nutqai nazaridan til muayyan birliklarning jami va ulardan foydalanish, ularni o'zaro mantiqiy aloqaga kiritish qoidalaridir.

3. Mavjudligi nuqtai nazaridan til ijtimoiy hodisa, ijtimoiy mahsulot sifatida qayd etiladi.

4. Semiotika nuqtai nazaridan til belgilar sistemasi bo'lib, moddiy birliklardan – fonemalardan tashkil topa-di. Ushbu fonemalarning barqaror birikishlari o'zidan tashqaridagi muayyan predmet-hodisani (nimanidir) anglatish, bildirish xususiyatiga ega bo'ladi.

5. Informasiya nazariyasiga ko'ra til kod bo'lib, uning yordamida, u orqali semantik informasiya (axborot, xabar, ma'lumot) kodlashtiriladi, muayyan shartli belgilarga "joylashtiriladi" va boshqalar.

Tilga turli nuqtai nazardan berilgan ta'riflar ichida, shak-shubhasiz, til jamiyatning-jamiyat a'zolari-ning eng muhim va eng asosiy aloqa vositasidir, qurolidir, degan ta'rif yetakchilik qiladi. Chunki ushbu ta'rifdan ikkita eng muhim g'oya kelib chiqadiki, ayni g'oya tilning butun mohiyatini, jamiyatdagi o'rnini, jamiyat taraqqiyotidagi qudratini, quvvatini, moddiy hodisa sifatidagi ahamiyati kabilarni qamrab oladi. Bu g'oyalar:

1. Til o'zaro aloqaning, fikr almashishning eng muhim, eng asosiy, eng ta'sirchan vositasidir.

2. Til o'zaro aloqaning insonlar-jamiyat bilangina bog'liq shakli, ko'rinishidir.

Ma'lmki, tilning jamiyatda aloqa quroli rolini bajarishi uning kommunikativ vazifasini tashkil qila-di. Tilning muayyan xabar, darak ifodalab, ta'sir qilishi esa uning ekspressiv vazifasi hisoblanadi. Ekspressiv vazifa muayyan xabar ifodalash va tinglovchiga yetkazish kabi informativ vazifani hamda his-hayajon, hissiyot (emosiya) ifodalash kabi emotiv vazifani ham o'z ichiga oladi. Shuningdek, til biror istak, xohish bildirish vazifasini-volyuntativ funksiyani ham bajradi. Tilning xabar, sezgi, his-hayajon, xohish-istak ifodalash va ularni tinglovchilarga «berish», yetkazish - bular birgalikda til-ning ekspressiv jihatini - vazifasini tashkil qiladi.

Ayni vaqtda til millatlararo aloqa vositasi, tajriba va bilimlarni saqlash va avlodlarga yetkazish quroli ham bo'lib, bu jarayonlar tilning akkumulyativ (to'plash, yig'ish) vazifasi hisoblanadi. Tilning ushbu vazifasi, ayni vaqtda, uning gnoseologik (bilish jarayoni) funktsiya-si deb ham yuritiladi.

Xullas, til jamiyatning aloqa quroli sifatida nutq tovushlaridan, ularning o'zaro bog'lanishidan hosil bo'ladigan so'zlardan, grammatik vositalardan va ulardan maqsadga muvofiq foydalanish qoidalaridan tashkil topgan ijtimoiy-tarixiy, madaniy va mantiqiy sistema-dir, ma'naviyat belgisidir.

TIL VA NUTQ

Til va nutq dialektikasi nazariy tilshunoslikning, shuningdek, amaliy tilshunoslikning hamda psixologiya, falsafa, mantiq kabi fanlarning ham muhim va murakkab muammolaridai biri bo'lib, ayni masala jahon tilshunosligining doimiy diqqat markazida turgan va hozirda ham shunday.

XX asr tilshunosligining - sistem tilshunoslikning bosh, asosiy mezonini til va nutq munosabati, til va nutq hodisalarini, birliklarini farqlash bo'ldi. Ushbu muammo tarixiga nazar tashlasak, prof. H.Ne'matovning ma'lumot berishicha, til va nutq hodisalarini o'zaro farq-lash dastlab VII-IX asrlarda shakllangan arab tilshunosligining til o'rganish usullarida ko'rish mumkin. Prof.A.Nurmonovning tadqiqotida esa temuriylar davri o'zbek tilshunosligining sardori bo'lgan Alisher Navoiy asarlarida til va nutq hodisalari farqlangani, alloma shu masalaga alohida e'tibor bergani qayd etiladi.³

Ta'kidlash shart, til va nutq dialektik munosabati o'zining dastlabki haqiqiy, mukammal ilmiy-nazariy yechimini tilshunoslik fanida keskin burilish yasagan buyuk tilshunos olim Ferdinand de Sossyur asarlarida topdi.

Til va nutq dialektikasida til o'ziga xos murakkab tuzilishga (strukturaga) ega bo'lgan bir butun sistema sifatida faoiyat ko'rsatadi. Demak, F.de Sossyur mutlaq to'g'ri ta'kidlaganidek, til sistemadir. Til sistemasi-ning bir-biri bilan uzviy bog'langan tovush tomoni, lug'at tarkibi, grammatik qurilishi mavjud bo'lib, ular birgalikda bir butunlikni, sistemani tashkil qiladi.

Demak, til sistemalar sistemasi – supersistema, mak-rosistema sifatida jamiyatga xizmat qiladi, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'ladi, ijtimoiy-amaliy vazifa bajaradi.

Tilning ijtimoiy mohiyati jpaamiyatda aloqa-aralashuv quroli bo'lishida ko'rinadi.

Ijtimoiy-psixik jarayon bo'lgan til o'zining jamiyat-dagi kommunikativ - umuman har qanday vazifasini nutq shaklida, nutq, ko'rinishida, nutq orqali amalga oshiradi. Nutq til sistemasining so'zlashuv, fikr almashuv jarayonidagi yoki yozuvdagi - matndagi muayyan ifodasidir, ko'rinishidir, holatidir. Shunga kura S.Usmonov "Til qachon ma'lum funksiyani bajarishi mumkin? Til nurgq sifatida namoyon bo'lgandagina ma'lum funksiyani bajari-shi mumkin", deydi. Miyamizda (ongimizda) obyektiv olamning ta'siri tufayli hosil bo'lgan tushunchalar, tasavvurlar, turli xil fikrlar, demak, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan til (nutq) orqali voqyelashadi. Yana ham aniqrogi, har qanday fikrni ifodalash, boshqalar bilan aloqada bo'lish, faqat til materiali orqali amalga oshadigan real, jonli nutq jarayonida sodir bo'ladi. Til aloqa quroli, insonlar orasidagi munosabat vositasi deb baholanganida til materialiga asoslangan... nutq ko'zda tutiladi.

Til va nutq o'rtasidagi bog'liqlik, o'zaro aloqadorlik yana quyidagilardan ham ma'lum bo'ladi. Til nutq asosida tashkil topadi va nutq orqali reallashadi. Til bir vaqt-ning o'zida ham asos, ham nutq mahsuli. Til aloqa uchun material bersa, nutq shu materialdan fikr shakllan-tirishdir.

Bizningcha ham, nutq sistemadir, sistem xarakterga egadir. Ammo u tilga nisbagan ikkinchi darajali sistema bo'lib, til sistemasiga asoslanadi, undan

imkoniyat sifa-tida foydalanadi. Til sistemasi asosida nutqiy sistema, nutq faoliyati, fikrni ifodalash sistemasi yuzaga keladi.

Tilning yashashi, mavjudligi, taraqqiyoti nutq orqali buladi. Masalan, men o'z nutqimda o'zbek tilidan foyda-lanib gapiryapman, demak, bu o'zbek tilining mavjudligi, uning yashayotganligidir. Demak, tilning har bir aniq ko'rinishi real nutqdir, nutq faoliyatidir.

Til inson xotirasida mavjud lisoniy (lingvistik) birliklardan va qoidalardan iborat xazinadir. Nutq esa ushbu birliklarning muayyan qoidalar asosidagi faol harakati, muayyan ijtimoiy vazifa bajarishi, ya'ni nutq jarayondir, amaliyotdir. Til ham, iutq ham ijtimoiy hodisadir. Ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan til va nutq biri ikkinchisi orqali amalga oshadi, ya'ni til nutq orqali, nutq esa til orqali voqyelashadi, namoyon buladi.

Til va nutq o'zaro aloqador, bir-biri bilan bog'liq, biri ikkinchisiz mavjud bo'lmaydigan, ammo bir-biridan farqli bo'lgan ijtimoiy hodisalardir.

Til mavhumdir, nugq esa aniqdir, ya'ni nutqni eshitamiz, akustik qabul qilamiz va ko'ramiz (matnda). Nutq doimo aniq bo'lib, muayyan o'rinda (joyda) va muayyan vaqtda yuz beradi. Nutq so'zlovchining, tinglovchining va predmetning – fikr yuritilayotgan predmetning mavjud bo'lishini talab qiladi.

Nutq - alohida shaxsga, individga bog'liq, Til esa alohida shaxsga, individga bog'liq emas.

Tilning ijodkori, yaratuvchisi xalq, A.A.Potebnya aytganidek, til xalqning mahsulidir. Nutqning esa ijodkori individdir, insondir.

Nutq baland va past, tez yoki sekin, uzun yoki qisqa, mimikali yoki mimikasiz, qo'l harakati bilan (jest) yoki qo'l harakatisiz, aniq yoki noaniq bo'lishi mumkin, tilga bunday ta'rif-tavsif to'g'ri kelmaydi.

Nutq ham monologik, ham dialogik bo'la oladi. Til esa monologik ham, dialogik ham bo'la olmaydi.

Til - aloqa quroli, nutq - aloqa usuli.

Til - imkoniyat, nutq - voqyelik, ta'sirchanlik.

Til - umumiylik, nutq - xususiylik, alohidalik.

Nutq kelib chiqishiga ko'ra birlamchi, ya'ni oldin nutq - nutq tovushlari paydo bo'lgan, til esa ikkilamchi, nutq asosida shakllangan, tashkil topgan.

Til tahlil qilish yo'li orqali, nutq esa qabul qilish va tushunish orqali bilinadi.

Tilning hayoti uzoq, xalqning hayoti bilan bog'liq, nutqning hayoti esa qisqa, ya'ni aytilgan vaqtdagina mavjud.

Tilning alohida vazifasi bo'lgan nutq psixologiya, tilshunoslik (uslubshunoslik, nutq madaniyati va b.), fiziologiya (nutq apparatining tuzilishini o'rganadi), informasiya nazariyasi va boshqa fanlar tomonidan tekshiriladi.

Til - tilshunoslik, falsafa, mantiq, tarix, semiotika va boshqa fanlar tomonidan o'rganiladi.

Til va nutq orasidagi dialektik munosabat shundaki, nutq faoliyati natijasida nutq shakllanadi. Nutq esa til birliklaridan tuziladi va til birliklariga ajralib ketadi. Til birliklari yana nutq faoliyati - faolligi uchun xizmat qiladi.

Ma'lumki, «Til madaniyati, deganda, ana shu tildagi ifoda vositalarining ongli aralashish natijasida, hamma tushunadigan va qo'llay oladigan darajaga keltirilgan-

ligi, ma'lum davr uchun mosligi, ishlatilish qonun-qoidolari va me'yorlarining qay darajada aniq va mukammal ishlanganligi, sayqal topganligi tushuniladi. Boshqacha aytganda, til madaniyati deganda, til birliklari (ajdodlar tomonidan ishlatishga to'la yaroqli holga keltirib qo'yilgan ifoda vositalari: tovushlar, so'zlar, qo'shimchalar, qoliplar kabilar) va ular imkoniyatlari taraqqiyotining, ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar hamda shu munosabatlarni ta'minlovchi qoidalarining ishlanish darajasi tushuniladi». «Qaysi tilda bu qonun-qoidalar past darajada ishlangan bo'lsa, o'sha tilni madaniy til sifatida baholab bo'lmaydi. Til madaniyati-ning pastligi esa, oxir-oqibatda shu til vakillari nutq madaniyatining ham past bo'lishi uchun sabab bo'ladi».

NUTQ MADANIYATI TUSHUNCHASI

Madaniyat tushunchasi nihoyatda keng bo'lib, u jamiyat hayoti va faoliyati bilan bog'liq bo'lgan deyarli barcha jarayonlarni, yo'nalishlarni, hodisalarni qamrab oladi.

Nutq madaniyati jamiyat hayotining, jamiyat madaniyati-ning o'ta muhim, ajralmas tarkibiy qismi, muayyan voqeyligi, ko'rinishi sifatida alohida ahamiyatga egadir. U fikr almashish, muomila, so'zlash kabi kundalik, doimiy, zaruriy jarayonlarni o'z ichiga oladi, ularni "boshqaradigan", ular orqali voqyelikka aylanadi, ta'sir qilish quvvatiga ega bo'ladi.

Demak, nutq madaniyati nutq bilan, nutq faoliyati bi-lan bevosita bog'liq ekan, til nima, nutq nima degan savol-larning kelib chiqishi mutlaqo tabiiy va mantiqiydir.

Til va nutq o'zaro dialektik bog'liq ijtimoiy-tari-xiy, ijtimoiy-psixik hodisalar bo'lib, til aloqa quroli sifatida, nutq esa aloqa usuli sifatida mavjuddir.

Nutq - bu til deb ataluvchi, ijtimoiy individual noyob quroldan foydalanish jarayoni, til birliklari, imko-niyatlarining obe'ktiv bog'liq, tafakkur hamda vaziyat bilan o'zaro zaruriy, domiy munosabatda namoyon bo'lishidir. Nutq bu rasmiy tildir. U keng ma'noda so'z-lardan, so'z birikmalari va gaplardan tashkil topadi.

Madaniy gapirishga intilish tushunchasi barcha xalqlarda qadimdan mavjuddir. Bu tushuncha muayyan aloqa-dor tushunchadir. Demak, nutq madaniyati tushunchasi har bir xalq tili va ma'naviyatini belgilovchi etik va estetik kategoriyadir, hodisadir.

Nutq madaniyati faqatgina adabiy tilni ongli va maqsadga muvofiq me'yorlashga qaratilgan harakatlarga emas, balki millatning umumiy ko'tarish, odamlarga ma'lum "til didi"ni tarbiyalashga xizmat qiluvchi faoliyat hamdir.

Nutq madaniyati termini tilshunoslikda uch xil hodisani ifoda etadi:

1. Madaniy nutqning, ya'ni nutqiy hodisaning nomi.
 2. Madaniy nutq tushunchasi bilan bog'liq va nutq madaniyati deb yuritiluvchi ilmiy muammoning nomi.
 3. Nutq madaniyati muammolarini o'rganish bilan shug'ullanuvchi sohaning, tilshunoslik fani bo'limining nomi.
- Keltirilgan uchta hodisaning har biri murakkab ko'rinishlariga, qirralariga ega, ularni bir-biri bilan qorishtirmaslik lozim.

Shunday qilib:

1. Nutq madaniyati adabiy til rivojining o'ziga xos xususiyatlaridan biri.
2. Nutq madaniyati (til madaniyati) - bu adabiy til yordamlashishidan iborat bo'lgan faoliyat, ya'ni til rivo-jiga ongli aralashuvdir (Praganing lingvistik maktabi).
3. Nutq madaniyati tilni, uning qonun-qoidalarini ongli idrok qilish, aniq, ravshan, foydali nutq tuza olish mahoratidir.
4. Nutq madaniyati kishilarning o'zaro to'liq va teran fikrlashishi, tilning barcha imkoniyat va vositalarini puxta egallashidan iboratdir.
5. Nutq madaniyati faqat to'g'ri nutqgina emas, balki uquvlilik hamda nutqiy chechanlik hamdir.
6. Nutq madaniyati til vositalarida o'rinli foydalan-gan holda maqsadga muvofiq so'zlash va yoza olish san'atidir.
7. Nutq madaniyati bu, avvalo, fikrlash madaniyatidir.
8. Milliy o'ziga xosligi bilan ham ajralib turuvchi nutq madaniy nutqdir.

Nutq madaniyati tilni - aloqa-aralashuv qurolini ishlatishga bo'lgan munosabatdir. Til vakillarida bu noyob qurolning imkoniyatlariga munosabat, uni ishlatishdagi omillar: tafakkur, ong, borliq, turli vaziyat va holatlar, maqsadga bo'lgan munosabat qanchalik yuqori saviyada bo'lsa, nutq madaniyati ham shunchalik yuqori saviyada bo'ladi. Aksincha bo'lsachi, unda nutq madaniyati ham past saviyada ham bo'lishi muqarrar.

Nutq o'ziga xos xususiyatlarga ega. U ma'lum aloqani ta'minlash jarayoni hisoblanadi. Ushbu jarayon esa suhbatdoshning shaxsi, yoshi, mavqeyi, bilim darajasi va vaziyat bilan bog'liq. Bu haqda tilshunos olimlarning fikrlari e'tiborlidir. Masalan, professor B.O'rinboyev «Nutq va notiqlik san'ati» nomli maqolasida quyidagi-larni bildiradi: «Har bir nutq ma'lum maqsad bilan so'zlanib, o'z g'oyaviy yo'nalishiga va estetik kuchga egadir. Bu xususiyatlar nutqning tashqi xarakteriga xosdir.

Ba'zan so'zlashuvchining o'ziga qaratilgan, talaffuz etilmaydigan nutq ham bo'ladi. Bunda so'zlovchi o'zi bilan gaplashadi. Bunday nutq intellektual, bog'lanishli nutq xarakterida bo'lishi mumkin.

Nutqning turli tiplari uning qo'llanish doirasi va sosiolingvistik tegishliligi bilan belgilanadi. Til birliklaridan qanday tarzda va qaysi sistema asosida foydalanishga qarab nutq ogzaki va yozma shaklda bo'ladi.

Til vositasida u yoki bu sharoitda aloqa qilish va turli kommunikativ maqsadni amalga oshirish mumkin. Shunga ko'ra, nutq bir necha xil bo'ladi: kundalik nutq, ishchan nutq, tantanavor nutq, dialektal nutq, poetik, odobiy so'zlashuv nutqi, professional nutq, ommaviy nutq, so'zlashuv nutqi, sahnaviy nutq, badiiy nutq, folklor nutqi, obraz nutqi, muallif nutqi, personaj nutqi kabilar. Nutq qanday ko'rinishda bo'lishidan qat'iy nazar o'zining ma'lum xususiyatlariga egadir. Bular quyidagi-lardan iborat:

1. Nutq agogikasi. Bunda o'qiladigan yoki gapiriladi-gan matnning emosional, intellektual mazmuni, ritmik qurilishi yoki tempi hisobga olinadi.
2. Har bir nutqda o'zining harakati bo'lib, bunda nutqning ritmik-sintaktik tomondan shakllanishida paydo bo'luvchi davrning dinamik xususiyati nazarda

tutiladi. Nutq harakati uning tempini ham belgilab beradi. Nutqning tempi tez bo'lsa, nutqdagi so'zlarda reduksiya hodisasi yuz beradi. Nutq tempi sekin bo'lsa, so'zlar to'liq shaklda keladi. Nutq ham kichik-kichik bo'laklarga ajraladi.

3. Nutq tildan farqli holda o'z birligiga egadir. Tabiiy qonuniyat asosida nutq oqimida paydo bo'luvchi bo'g'in, so'z, so'z birikmasi va gap nutq birligi sanaladi. Nutq birliklari intonasiya va pauzalardan to'g'ri foydalana bilish orqaligina ajraladi.

4. Nutq elementlari ketma-ket joylashtiriladi. Ketma-ket joylashtirilgan nutq elementlari davr nuqtai nazaridan turli davrlilikni ifodalaydi. Bunga nutq yo'nalishi deb ataladi. Tilning nutqdan farqli tomoni shundaki, til sistemasida bir davrlilik mavjuddir. Turli davrlilikni ifodalovchi nutq o'z momentiga egadir. Keyingi fikr mazmuniga ta'sir etishi nuqtai nazaridan paydo bo'ladigan shart-sharoit nutq momenti deyiladi.

5. Nutq momenti ta'sirida nutqiy muomalada amalga oshiriladigan sharoit nutq situatsiyasi deyiladi. Ko'pincha, ma'lum nutqiy sferada til uslublarini tipik qo'llash uchun harakat qilinadi. Bunga nutq uslubi deyiladi. Nutq uslubi: poetik nutq uslubi, kitobiy nutq uslubi, oddiy so'zlashuv nutq uslubi, so'zlashuv nutq uslubi kabilarga ajratiladi. To'liq nutq uslubi hych bir kamchilikka ega bo'lmagan nutq haqida nutq madaniyati bahs etadi.

Aloqa vositasi bo'lgan tilda qonunlashtirilgan orfoepiya, so'z qo'llash va boshqa qoidalariga mos ravishda individual so'zlashuvda eng yaxshi an'analarga amal qilish nutq madaniyati sanaladi. Nutq madaniyatining saviyasi tilning orfoepik, grammatik, leksik, stilistik normalaridan to'g'ri foydalana bilishdadir.

Nutqning orfoepik madaniyati til materialini to'g'ri, ifodali talaffuz qilish bilan bog'liqdir. Nutqning ifodaliligiga so'zni aniq va yorqin ifoda qilish, intonasiya va pauzalardan to'g'ri foydalanish orqaligina erishiladi.

Lug'at madaniyati individual lug'atning faol kengayib borishini, so'zlarning to'g'ri va ko'chma ma'nolarining ahamiyati ortib borishini ko'zda tutadi. Sinonimlar, omonimlar va antonimlardan to'g'ri foydalanish, atama(termin)lar va ularni to'g'ri tatbiq eti, chet el so'zlarini bilish va ularni o'z o'rnida to'g'ri ishlatish, so'zlarni to'g'ri tanlash, ularning ma'nolarini e'tiborga olish, so'zlar va ko'chma ma'nodagi iboralardan hamda obrazli ifodalardan foydalana bilish nutqning badiiy-ligini oshiradi. Ko'chma ma'noda ishlatiladigan so'zlar, o'xshatish, epitet, istiora, metonimiya, sinekdoxa va boshqalar shular jumlasidandir.

Bunda notiq til madaniyatidan to'g'ri foydalana olishi kerak. Ba'zan o'z nutqini to'g'ri tashkil eta olmaslik, badiiy ifodaning mavjud qoidalarini buzish, nutq so'zlashda ma'lum vaziyatni hisobga olmaslik hollari uchrab turadi. Bunga asosiy sabablardan biri nutqda til madaniyati, psixologiyasi va kommunikatsiyasini bir-biridan farqlay olmaslikdir. Bundan tashqari, nutqni mantiqan to'g'ri tuza olmaslik, ishchanlik ruhining yetishmasligi, ishontirolmaslik, hayotni ro'y-rost aks ettira olmaslik faktlari uchrab turadi. Ana shu xususiyatlarni to'g'ri farqlay olgandagina notiq o'z nutqini ma'lum maqsadga yo'naltira oladi.

Nutqning grammatik shakli va sintaktik madaniyati, avvalo, normativ grammatika qoidalariga rioya qilishda, grammatik shakllarni to'g'ri qo'llashda,

kelishiklar, soʻzlar va birikmalardan toʻgʻri foydalanishga bogʻliq. Soʻz birikmalarining soddaligi va aniqligiga qatʼiy rioya qilish zarur. Sodda, tushunarli gapirish uchun esa ellipsis, takror, ritorik soʻroq, ritorik murojaat, xitob, gradasiya, antiteza, sintaktik parallelizm kabi maxsus stilistik usullardan foydalana olish kerak. Bu xil masalalarni oʻrganish umumiy nutq madaniyatini oshirish-da katta amaliy ahamiyatga ega boʻlishi bilan birga, nutq sanʼatini shakllantirish uchun ham muhim omildir»⁸.

ME'YOR TUSHUNCHASI

Me'yor - jamiyat a'zolari tomonidan qabul qilingan, ma'qullangan va ularga tushunarli boʻlgan til birliklari-ning nutq jarayonida qoʻllanish holati va imkoniyatidir.

Me'yor - tilning yashash shaklidir.

Til va nutq tizimida me'yor oʻziga xos oʻrniga ega. Til material sifatida nutq jarayonida xizmat qila boshlagan lahzalardanoq uni me'yorlashtirish jamiyat ehtiyojiga aylangan va me'yoriy muammolar kun tartibiga qoʻyilgan.

Nutq madaniyati toʻgʻrisida gap borar ekan, tabiiyki, nutqda soʻzlarning oʻrinli va oʻrinsiz ishlatilishi toʻgʻrisida ham bahs boradi. Qoʻllangan til birligini toʻgʻri yoki notoʻgʻri deyilganda, albatta, ma'lum bir oʻlchovga asoslanamiz. Mana shu oʻlchov tilshunoslikda adabiy til me'yori deb yuritiladi.

Har bir lahjaning, soʻzlashuv tilining, adabiy tilning oʻz me'yorlari boʻlganidek, nutqning alohida koʻrinishlari boʻlgan argolar, jargonlar ham oʻz me'yoriga ega. Xususiyl me'yorlar quyidagicha koʻrsatiladi: 1. Dialektal me'yor. 2. Soʻzlashuv nutqi me'yori. 3. Argolar, jargonlar me'yori. 4. Adabiy til me'yori.

Jamiyat taraqqiyoti bilan baravar holda til va nutqdagi me'yoriy holatlarni oʻrganish, tahlil qilishga ham ehtiyoj kuchayib borgan va bu muammolarni hal qilishda xalqning maishiy, ma'naviy-ma'rifiy turmushi, ijtimoiy-falsafiy va estetik dunyoqarashi, urf-odatlarini singari qator omillar e'tiborga olingan. Til hodisalarini, uning me'yoriy jihatlarni tadqiq etishda yana tilning milliy xususiyatlarini hisobga olmaslik ham aslo mumkin boʻlmagan.

Demak, me'yor milliylik va tarixiylik mazmunini kasb etadi, necha yuz, ming yillar davomida shakllangan an'anaviylikka ega boʻladi. Tildan foydalanishdagi an'anaviy me'yorlarning davrlar o'tishi bilan o'zgarib, yangilanib turishi ham tarixiy jarayondir.

Til me'yorini belgilash muammolarini hal qilish har bir milliy til madaniyatini rivojlantirishning uzviy qismiga aylanadi. Shuning uchun ham me'yor masalalarining nutq madaniyati doirasida oʻrganilishi bejiz emas.

Tildagi me'yoriy muammolarni, qiyinchiliklarni qisqa muddatda hal qilishning imkoni yoʻq. 1989 yilda O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi qonuni qabul qilinishini katta voqea bo'ldi. Ammo uning hamma moddalarini birdaniga va tezlikda bajarishning imkoni bo'lmadi. O'sha paytda qonuniy bo'lmasa-da, amaldagi ish yuritish tili rus tili ekanligi, bir qism o'zbek millatiga mansub kishilarning sharoit taqozosi bilan rus tilida savod chiqarganligi,

farzandlarini ham bog'chalar va maktablarda ana shu tilda ta'lim-tarbiya olishga jalb qilganligi ana shunday tabiiy to'siqlardan bo'lib turdi. Oqibatda ma'lum muddat muomala jarayonida, rasmiy ish qog'ozlarini yuritishda, turli darajadagi anjumanlarni o'tkazishda rus tilidan foydalanishdagi mavjud an'analar o'z kuchini saqlab turdi.

Til elementlarining ma'lum bir me'yorga keltirili-shi, bir tomondan, til mutaxassislari tomonidan boshqarib borilsa, ikkinchi tomondan, tabiiy ravishda ham yuz beradi. Ammo, fikrimizcha, bir narsa ma'lum - tilning amalda bo'lish holatlariga tazyiq o'tkazib bo'lmaydi. Lekin tegishli yo'l-yo'riqlar, ko'rsatmalar, tavsiyalar berib borilishi zarur.

Imlo va talaffuz qoidalari asosida yozish va so'zlashni xalqimiz orasida ommalashtirish, bu qoidalarini lug'atlar shaklida mustahkamlash, har bir sohada ham tildan foydalanish me'yorlarini belgilash bugunning dolzarb vazifalaridan bo'lib qolmoqda. Xalqimizning nutq madaniyatini yanada yuksaltirish masalasi ham muhimligicha turibdi. Chunki milliy istiqlol g'oyasi talablarini to'la bajarish, yurtdoshlarimizni ma'naviy yangilanish va islohotlar jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish, yoshlarimizni erkin, yangicha fikr-lashga o'rgatishga til madaniyatisiz erishib bo'lmaydi.

Til birliklarini me'yorlashtirish, hamma uchun umumiy va tushunarli bo'lgan bir qolipga keltirish umuman tilshunoslikning vazifasi sanaladi. Nutq madaniyati tilda ma'lum me'yorda keltirilgan til birliklarining nutqda qo'llanish shart-sharoitlarini, qonuniyatlarini nazariy jihatdan asoslaydi hamda bu me'yorga amal qilishni ma'lum ma'noda nazorat ham qilib boradi. Nutqdagi yutuq va kamchiliklar tahlil qilinib, bu kamchiliklarni tugatishning eng ma'qul yo'llari ko'rsatib turiladi.

Til elementlarining me'yorlashishidek uzluksiz jarayonda eskilik bilan yangilik o'rtasida kurash hamisha davom etadi. Tilda yashab turgan so'z va iboralar ularning o'rniga kelayotgan yangilariga osonlikcha o'rnini bo'shatib bermoqda. Ma'lum muddat ular teng darajada, parallel yashab turishi va vaqtlar o'tishi bilangina o'rnini bo'shatib berishi mumkin.

O'zbek milliy adabiy tili garchi umumxalq tilidan o'sib chiqqan bo'lsa ham, unda mavjud bo'lgan dialektlar va shevalardan, jargonlardan, oddiy so'zlashuv tilidan, umuman, xalq tilidan ba'zi jihatlari bilan farq qiladi. Chunki umumxalq tili o'zbek tilida uchraydigan barcha elementlarni o'z ichiga oladi va ishlanmagan shaklda bo'ladi. Adabiy til esa undan o'zbek millati uchun tushunarli bo'lgan va foydalanishda qulay deb topilgan variantlarini tanlab oladi hamda ularni millat vakillari uchun me'yor sifatida tavsiya etadi.

Har qanday til me'yorlarini ikki guruhga – umumiy va xususiy me'yorlarga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Me'yorga nisbatan qo'llaniladigan umumiylik va xusu-siylik til me'yorlarining faoliyat doirasi, qamrovi va ularning biri ikkinchisiga nisbatan olinganda anglashi-ladigan tushunchalardir. Shu ma'noda o'zbek umumxalq tilidagi barcha me'yorlar yig'indisini umumiy me'yor, adabiy, lahjaviy, turli ijtimoiy qatlamlar tiliga oid me'yorlarni xususiy me'yorlar sifatida qabul qilish mumkin.

Shunday qilib, bir tomondan, o'zbek tiliga tegishli bo'lgan barcha me'yorlar yig'indisini umumiy me'yor deb tushunamiz. Ikkinchi tomondan esa, qo'llanish doirasi chegaralanmagan hamda tilning hamma iste'molchilari va tildagi barcha vazifaviy uslublar uchun baravar bo'lgan birliklar majmuini anglaymiz. «Umumiy norma tushuncha-si o'zbek milliy tilining barcha ijtimoiy vazifaviy ko'rinishlari, nutq tiplari va uslublari uchun mushtarak bo'lgan vositalari tizimi ma'nosini ham anglatadi».

«O'zbek tili leksikologiyasi» kitobida bu kabi keng iste'moldagi so'zlarning barcha so'z turkumlarida uchrashi qayd qilib o'tilgan. Masalan otlarda – *daryo, suv, osmon, yer, tosh, tog', bog', daraxt, uy, devor, ko'cha, vodi, sahra, qum* kabi; sifatlarda – *oq, qizil, sariq, qora, katta, kichik, keng, tor, uzun, qisqa, chiroyli, aqlli, dono, barno* kabi; sonlarda – *bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, yetti, sakkiz, to'qqiz, o'n, yigirma, o'ttiz, qirq, oltmish, yetmish, sakson, to'qson, yuz, ming, million* kabi; olmoshlarda – *u, bu, shu, ana, mana, siz, biz* kabi; fe'llarda – *bor, kel, ket, yur, tur, o'tir, uxla, yot, ayt, qo'y, o't* kabi; ravishlarda – *tez, sekin, oz, kam, ko'p* kabi; bog'lovchilarda – *va, ham, ammo, lekin, biroq, goh, yoki, yoinki* kabi; yuklamalarda – *-u, -ku, -da, -yu* kabi; undovlarda – *oh, voh, voy, dod, uh, ura* kabi.

Keltirilgan so'zlar adabiy tilda ham, tilning noadabiy shakli – umumxalq tili doirasida qaraladigan lahja va so'zlashuv nutqida ham qo'llanilaveradi. Bu esa ana shu til vositalarini bir tilning umumiy me'yorlari qurshovida qarashga asos bo'ladi.

Xususi me'yor ma'lum til umumiy me'yorlarining yashash shaklidir. Shunday ekan, yuqorida sanab o'tilgan o'zbek adabiy tili, lahja va shevalari hamda ijtimoiy tarmoqlarining me'yori xususi me'yor sanaladi. Xususi me'yorlarni yanada aniqroq tasavvur qiladigan bo'lsak, har bir shaxsning tildan foydalanish me'yorini ham, o'zbek tilida mavjud bo'lgan beshta – rasmiy, ilmiy, publisistik, badiiy, so'zlashuv uslublari doirasida amal qiladigan me'yorlarni ham xususi me'yorlar deb tushunishimizga to'g'ri keladi.

Adabiy til esa umumxalq tilining yashash shakllaridan biri bo'lib, uning boshqa ko'rinishlaridan mukammalligi bilan bir qadar farq qiladi. Uning qamrov doirasi umumxalq tilining boshqa shakllariga nisbatan keng. U butun bir millatga oliy darajada xizmat qilishga mo'ljallangan. Shuning uchun chegara bilmasdan, xalq orasiga chuqur kirib boradi va keng tarqaladi.

Millat manfaati va madaniyatining yuksalishiga xizmat qiladigan adabiy tilning o'ziga xos xususiyati, uning umumxalq tilidan farq qiluvchi jihati ko'p bo'lib, ular orasida me'yoriylik markaziy o'rinda turadi. O'zbek adabiy tilining o'zbek xalqi uchun umummajburiyligi, ko'pvazifaliligi va uslubiy tarmoqlanganligi kabi xusu-siyatlarning birontasi me'yoriyliksiz amalga oshmaydi.

Adabiy tilning me'yoriyligi umumxalq tilining boshqa xususi me'yorlaridan tubdan farq qiladi. Uni tavsiflaydigan va farqlaydigan muhim belgilar sifati-da quyidagilarni ko'rsatish mumkin: kodifikasiyalanganlik – ongli aralashuv yo'li bilan tanlanganlik va ongli boshqarish, ongli o'zlashganlik va anglanganlik, egalanganlik va tushunilganlik, qat'iy qoidaga va tartibga solinganlik, yozuvda mustahkamlanganlik, xalqchillik va umumqo'llanuvchanlik, umummajburiylik va namunaviylik, turg'unlik va barqarorlik, ayni paytda, ularning nisbiylik, an'anaviylik va izchillik, zamonaviylik va tipiklik, dinamiklik va tarixan

o'suvchanlik, variantli-lik va uslubiy tarmoqlanganlik, reallik va obe'ktivlik kabilar.

Me'yorlar haqida gap ketganda, ko'pincha, «ongli tanlash» tushunchasi esga olinadi. Tildagi elementlarning me'yorlashuvida tanlashning ahamiyati katta, albatta. Jamiyat a'zolari orasida bu jarayon xuddi tabiiy tanlanish singari amalga oshiriladi, lekin u ong yordamida boshqariladi. Kishilar nutq jarayonida o'zlari uchun tushunarli, muddaosini, fikr-mulohazalarini ma'qul tarzda ifodalay oladigan, hatto talaffuzda ham qulay bo'lgan variantlarni tanlab ishlata boshlaydilar va bu variant asta-sekinlik bilan me'yoriy ko'rinish sifatida e'tirof etiladi.

Tanlanish uchun variantlar bo'lishi lozim. Ammo variantlarning paydo bo'lishi til taraqqiyotida ma'lum vaqtning o'tishini taqozo qiladi. Demak, ungacha, haqiqiy ma'noda me'yorlashgunga qadar til birliklari nutqda yana qandaydir bosqichlarni bosib o'tadi va tanlanish jarayoni tilning me'yorlashuvida keyingi bosqichlardan biri sanaladi.

Nutq jarayonidagi odat va ko'nikmalarni ana shunday bosqichlar deb tushunsak to'g'ri bo'ladi. Chunki ma'lum predmet yoki tushunchaning ifodasi, atamasi bo'lgan birlik tilda paydo bo'lar ekan, undan foydalanishga til vakillari dastlab o'rganishi, odatlanishi lozim. Bu birliklarni qanday talaffuz qilishdan tortib, u anglatgan ma'noni fahmlash, anglab yetishgacha bo'lgan jarayon yuz berishi kerak. Shunday ekan, kishi ongi va amaliyotida til birligi me'yorlashishining birinchi bosqichi odatlanish bo'lib hisoblanadi. Bu elementlar tinimsiz, takror-takror ishlatilaverishi oqibatida jamoa orasida ko'nikma hosil bo'ladi. Ko'nikmalar esa me'yorlashishni bir qadar mustahkamlaydi, deb bimalol aytish mumkin. Ana shuning uchun ham tanlash imkoniyati tilning amalda bo'lishining keyingi davrlariga – til ham shaklan, ham mazmunan boyigan, adabiylik darajasiga ko'tarilgan paytlarga to'g'ri keladi.

Ungacha esa til, olimlar ta'biri bilan aytganda, «sodda til», «xom til», «ishlanmagan til» ko'rinishlarida bo'ladi. Tilning sheva va lahjaviy shakllarini ana shu ko'rinishlar sifatida baholash mumkin.

Garchi umumxalq tilining hamma ko'rinishlarida, barcha til jamoalarida o'ziga xos tarzda amal qiladigan me'yorlar mavjud bo'lsa ham kodifikasiyalashtirilgan, ya'ni ma'lum qoidalarga kiritilgan me'yorlar faqat adabiy tilga xos xususiyatdir. Faqat adabiy tildagina, - deydi V.A. Iskovich, - qanday gapirish va qanday gapir-maslik; me'yoriy grammatikalarda, lug'atlarda, ma'lumot-nomalarda qayd etilgan; maktablarda o'rganiladigan qoida va ko'rsatmalar amal qiladi. Shuning uchun ham adabiy tilning umumxalq tilidan farq qiluvchi tomoni unda yagona me'yorning qat'iy amal qilishi hisoblanadi.

«Adabiy til normasi – bu muayyan qoidalari ostiga olingan, barqaror, shu bilan birga doimo rivojlanib boruvchi, o'zgarib turuvchi, variantdorlik xususiyatiga ega bo'lgan, til tizimi tomonidan yo'l qo'yilgan til hodisalarining yig'indisi bo'lib, tildan foydalanuv-chilar nutqida mustahkamalangan, shuningdek, adabiy tilda so'zlashuvchilar uchun umummajburiy bo'lgan lisoniy hodisadir».

Adabiy me'yor adabiy til bilan birga tug'iladi, badiiy adabiyotning, xalq madaniyatining taraqqiyoti bilan rivojlanib, o'z qonun-qoidalarini mustahkamlab boradi.

Adabiy norma va nutq madaniyati mummolarini atroflicha tadqiq etgan E.Begmatov adabiy normaga xos quyidagi mezon va xususiyatlarni belgilaydi:

- «1. Adabiy norma obyektiv mavjud va moddiy bo'ladi.
2. Adabiy norma ongli ravishda ishlangan (normalangan, kodifikasiyalangan) bo'ladi.
3. Adabiy norma(normativlar) maxsus tanlangan va baholangan bo'ladi.
4. Adabiy norma (normativlar) muayyan qat'iy qoidalarga solingan (reglamentasiya qilingan) bo'ladi.
5. Adabiy norma yozuvda, yozma manbalarda mustahkam-langan (fiksasiya qilinan) bo'ladi.
6. Adabiy norma (normativlar) nufuzli, mo'tabar manbalarga tayanadi.
7. Adabiy norma tasodifiy hodisa emas, balki vazifaviy, lisoniy-kommunikativ jihatdan zaruriy bo'ladi.
8. Adabiy norma zamonaviy bo'ladi va u tilning zamonaviy (sinxron) holatiga tayanadi.
9. Adabiy norma jamiyat a'zolarining adabiy ko'nikmalariga asoslangan bo'ladi.
10. Adabiy norma konkret adabiy tilning ichki rivojlanish qonuniyatlariga tayanadi, undan oziqlanadi.
11. Adabiy norma barqaror (stabil) bo'ladi.
12. Adabiy norma mo'tadil rivojida o'zgaruvchan, rivojlanuvchan (dinamik) bo'ladi.
13. Adabiy norma an'anviy (tendensioz, qaysar) bo'ladi.
14. Adabiy norma (normativlar) muayyan qolipga, modellarga solingan (standart, turg'un) bo'ladi.
15. Adabiy norma variantdor bo'ladi.
16. Adabiy norma(normativlar) tipik bo'ladi.
17. Adabiy norma xalq sheva va lahjalaridan ustun turuvchi normadir.
18. Adabiy norma namunaviy va mo'tabar normadir.
19. Adabiy norma uslubiy tarmoqlangan normadir.
20. Adabiy norma yopiq konservativ normadir.
21. Adabiy norma (normativlar) madaniy estetik jihat-dan baholangan bo'ladi.
22. Adabiy norma vazifaviy(funksional) va aloqaviy funksional jihatdan maqsadga muvofiq normadir.
23. Adabiy norma umumqo'llanuvchan va keng tarqalgan normadir.
24. Adabiy norma ommaviy ravishda tan olinuvchi va o'zlashtiriluvchi normadir.
25. Adabiy norma yagona, umumxalq normadir.
26. Adabiy norma xalqchil normadir».

Tilning haqiqiy ijodkori, yaratuvchisi xalq hisoblan-sa ham, uning taraqqiyotida olimlarimizning, shoir va yozuvchilarimizning, davlat va jamoat arboblarning, huquqshunoslarimizning, pedagoglar va matbuot xodim-larining, kino, teatr san'ati ustalari va nashriyot xodim-larining hamda jurnalistlarning xizmatlarini qayd qilish lozim. Ayniqsa, mustaqillik davrida tilshunos olimlarimiz, shoir-yozuvchilarimiz va jurnalistlarimiz-ning xizmatlari katta bo'ldi. Ularning

samarali mehnat-lari tufayli tilshunoslikning ko'pgina yo'nalishlari bo'yicha qat'iy me'yorlar belgilandi, ona tilimiz rivoji-ga oid yangi qoidalar va qarorlar inobatga olingan holda til birliklarining yozuv va muomala jarayonidagi namuna-viy variantlari tavsiya etildi, til tizimidagi ko'pgina munozarali masalalar o'zining nazariy asosiga qo'yildi.

Ma'lumki, XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlaridayoq o'zbek tiliga ko'plab ruscha o'zlashmalar kirib keldi. Ular gazeta va jurnallarda, rasmiy-yuridik hujjatlarda o'zbekcha talaffuz va imloga moslashtirilgan holda ishlatilgan. Bu xil so'zlarning o'sha davrdan hozir-gacha matbuotda faol qo'llanilayotganini quyidagilar ham tasdiqlaydi: *bank, byudjet, prosent, fabrika, telefon, telegraf, redaksiya, gazet, oblast, vokzal* kabilar.

Rus tilining ta'siri XX asrning 20-yillaridan so'ng yanada kuchaydi. Nafaqat ruscha-baynalmilal so'zlar, balki tarjima orqali ruscha konstruksiya (so'z birikma)lar ham kirib keldi. Hozirgi matbuotda quyidagi so'z va terminlar faol ishlatilmoqda: *parlament, institut, universitet, kollej, kafedra, plenum, konferensiya, sessiya, simpozium, kongress, agrotexnika, arxeologiya, biologiya, ximiya, telefn, konvert, pochta, avtobus, tramvay, trolleybus, samolyot, aeroport, deputat, deklarasiya, nota, protokol, jurnal, jurnalist, buxgalter, kosmos* kabilar.

XX asrning 70-80 yillari matbuotda ruscha-baynal-milal so'zlarning ishlatilish salmog'i ancha oshdi. Gazeta va jurnal materiallarini, o'zbekcha dubletlari bo'lgani holda, ruscha-baynalmilal so'zlar egallay boshladi. M.: *arxitektor/me'mor, muzika /musiq, sekretar/kotib, injener/muhandis, avtor/muallif, intelligent/ziyoli* kabi dubletlarning o'zbekcha, fors-tojikcha, arabcha variantlari iste'moldan chiqqa boshladi. O'zbek tilida bir qismi ruscha-baynalmilal so'zlardan iborat juda ko'plab dubletlar mavjud. M.: *agitasiya/tashviqot, oblast/viloyat, partiya/firqa, komitet/qo'mita, pravleniye/bosh-qaruv, problema/muammo, revolyusiya/ inqilob, region/ mintaq, redaktor/muharrir, rekonstruksiya/ ta'mirlash, sekretar/ kotib, sovet/kengash, tema/mavzu, tempe-ratura/harorat, tradisiya/an'ana, yurist/huquqshunos* kabilar. Ushbu dubletlardan ruscha-baynalmilal so'zlarga, o'sha davrdagi mavjud ijtimoiy-siyosiy tuzum, tarixiy, milliy, diniy qadriyatlarga va milliy tillarga bir yoqlama munosabat tufayli, ortiqcha baho berilib, ular o'rnida bemaol ishlatish mumkin bo'lgan variantlariga e'tibor susaydi yoki umuman ular nazardan chetda qoldi.

Mafkuraviy qarashlar, hissiyotga berilishlar, tarixiy, milliy, diniy qadriyatlarga e'tiborni oshirish uchun qilingan sa'y-harakatlar o'z samarasini berdi. 1989 yildan boshlab ruscha-baynalmilal so'zlarni ishlatishga munosabat tubdan o'zgardi. Ularni o'zbekcha, fors-tojikcha, arabcha so'zlar bilan almashtirishga, arab, fors-tojik so'zlarning o'zbekcha muqobillarini topib qo'llashga, ayrim xorijiy terminlarni o'zbekcha talaffuz asosida yozishga urinishlar kuchaydi.

Til taraqqiyotidagi zarurat, adabiy til imkoniyatlari va adabiy norma ongli aralashuvni talab etadi. Har qanday shoshma-shosharlik, termin yaratuvchilik salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkinligini mustaqillik yillarida matbuotda so'z va terminlarni qo'llash aniq ko'rsatib turibdi. O'zbek tili taraqqiyotining ana shu qisqa davridagi holat katta saboq bo'lishi mumkin.

1. Ruscha-baynalmilal soʻzlar oʻrnini boshqa tillarga mansub ayrim soʻzlar asosli egallay boshladi. M., *kotib, viloyat, tashrif, jamoa, tibbiyot, muammo, dastur, loyiha* kabi soʻzlar faol ishlatila boshladi. Bu - ijobiy jarayondir.

2. Ruscha-baynalmilal soʻzlarni oʻzbekcha, fors-tojikcha, arabcha soʻzlar bilan yoppasiga almashtirish tendensiyasi paydo boʻldi. Buning natijasida tilimizda variantlilik kuchaydi, tushunilishi oson va faol isteʼmolda boʻlgan ruscha-baynalmilal soʻzlar oʻrnini tushunarsiz soʻzlar egallay boshladi. Natijada oʻzbek tili leksikasi taraqqiyotining shu davrida murakkab holat yuzaga keldi:

1. Ruscha-baynalmilal soʻzlarni almashtirishga urinish koʻpgina soʻzlarni ishlatishda variantlilikni yuzaga keltirdi. Bu holat, birinchidan, tanlash imkoniyati uchun foydali boʻlishi mumkin, lekin soʻz qoʻllashda turli xillik yuz berishi matbuot tili va uning nutq mada-niyatini oshirishdagi rolga salbiy taʼsir koʻrsatadi: *defisit/ kemptik, taqchil, tanqis, kamyob; jurnal/ oynoma, majalla, jarida, oybitik; gazeta/roʻznoma, kunnoma, haftanoma; invalid/ majruh, nogiron; konferensiya/anjuman, toʻplandi; medisina/ tibbiyot, tabobat; pedagogika instituti /muallimlar tayyorlash oliygohi, dorilmualli; oblast/viloyat, muzofot; prezidium/rayosat, hayʼat; rayon/ nohiya, tuman, depara; redaksiya/ muharririyat, tahririyat; student/talaba, tolib, toliba* kabilar. Bu kabi dubletlar variantliliği maʼlum soʻzlar sohasida tartibga tushmoqda. M., *kemptik, taqchil* (defisit), *oynoma, majalla, jarida, oybitik* (jurnal), *majruh* (invalid), *toʻplandi* (konferensiya), *nohiya, depara* (rayon) kabilar matbuotda deyarli ishlatilmayapti.

2. Ruscha-baynalmilal soʻzlarni almashtirishga urinish koʻplab notoʻgʻri holatlarga, nooʻrin soʻzlarning ijod qilinishiga olib keldi. Ayrim ijodkorlarning hissiyotga berilishi oqibatida ruscha-baynalmilal soʻzlar quyidagicha almashtirila boshlandi: *arxiv - hujjatxona, samolyot - tayyora, aeroport - tayyoragoh, aeroqoʻnalgʻa, biznes - daromadgirlik, vertolyot - uchoq, institut - oliygoh, ilmgoh, intervyu - musohaba, post - qoʻnalgʻa, radio - ovoznigor, soʻznigor, referent - koʻmakchi, telegramma - shoshilinchnoma, tovarshunos - molshunos, universitet - dorilfunun, fakultet - kulliyot, filial - yoʻldosh korxona* kabilar.

3. Ruscha-baynalmilal soʻzlarni ular anglatgan maʼnoni bildiruvchi soʻzlar bilan (tarjima vositasida) almashti-rish tendensiyasi yuz bera boshladi. Bu holatlarning qanchalik toʻgʻriligini vaqt koʻrsatadi. Lekin matbuot tili ixchamlilikni talab etishini hisobga olganda, ruscha-baynalmilal soʻzlarni ishlataverish foydalidir. M.: *dekret - farzandlik boʻlish taʼtili, makulatura - yaroq-siz holga kelgan qogʻoz, monkultura - yakka ziroatchilik, yakka hokimlik, referendum - umumxalq ovoz berishi* kabilar.

4. Ruscha-baynalmilal soʻzlarni oddiy soʻzlashuv tiliga mos holda ishlatish (doktor oʻrnida *duxtir, milisiya - melisa*), geografik nomlarni yozishdagi turli xillik (*Germaniya - Olmoniya, Amerika - Amriqo, Yevropa - Ovroʻpa, Koreya - Quriya, Bolgariya - Bulgʻoriya, Rossiya - Rusiya*) kabi holatlar yuz berdi. Bu kabi qoʻllashlarning nooʻrinligi hozirgi kunda ayon boʻlsa-da, ayrim gazetalarda hamon uchramoqda.

Istiqlol tufayli oʻzbek tiliga, tarixiy, milliy, diniy qadriyatlarga munosabat tubdan oʻzgardi. Mustaqil-lik tufayli OAV orqali yangi-yangi chet soʻzlar isteʼmolga kirib kelmoqda. Bugungi hayotimizni, matbuot tilini va kundalik

so'zlashuvni quyidagi terminlarsiz tasavvur qilish qiyin: *birja, menejment, marketing, bakalavr, magistr, lisey, kollej, terror, ekstremizm, fundamen-talizm, firma, fermer, investr, konsern, xolding* kabilar.

Til birliklarining adabiy shaklda me'yorlashuvida badiiy adabiyotning o'rnini ham alohida. Badiiy ijod jarayonida shoir va yozuvchilar o'z fikr va hissiyotlarini boshqa ijodkorlardan farq qiladigan, favqulodda original ifodalarda berishga intiladilar. Bu yo'lda ular yangi so'z va iboralar yaratadilar. Yaratilgan birliklar o'sha matnning o'zida qolib ketaverishi, ommalashmasligi, adabiy tildan o'rin olmasligi, bir so'z bilan aytganda, tilda me'yorlashmasligi mumkin. Ularning me'yorlashishi-ni sharoit, vaqt va ommaning qabul qilishi kabi omillar belgilaydi.

Tildagi birliklar va hodisalarning reallashuvi, mustahkamlanuvi hamda me'yorlashuvida yozuvning xizmati katta ekanligi, shubhasiz. O'zbek davlatchiligidan shakllanishi hamda xalqimizning dunyo fani va madaniyatida, binobarin, til va nutq madaniyatida tutgan o'rnini, egallagan mavqeyi haqida so'z yuritganda, bu xalqning necha ming yillar davomida foydalanib kelgan oromiy, yunon, karoshta, sug'd, xorazm, kushon, eftalit, pahlaviy, suriya, hind, urxun (runik), uyg'ur, arab, lotin, rus (kirillisa) yozuvlarini va yana lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosiga o'tayotganligimizni eslash kifoya. Shunday ekan, o'zbek adabiy tilining shakllanishi, o'zbek xalqi asrlar davomida foydalanib kelgan yozuv madaniyatining takomili hamdir.

Til tadqiqotchilarining tasdiqlashicha, davlatchilik darajasida, ya'ni rasmiy muomalada tildan foydalanish uning me'yorlashuvini, binobarin, adabiy tilning shakllanuvini tezlashtirgan. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, qayerda davlatchilik taraqqiy etgan, mustahkamlangan va bu davlatning boshqa davlatlar bilan munosabat-lari yaxshi yo'lga qo'yilgan va rivojlangan bo'lsa, shu yerda tilning me'yorlashuvi va madaniylashuvi ham tezroq amalga oshgan.

O'ZBEK ADABIY TILI ME'YORIY KO'RINISHLARI

O'zbek adabiy tili me'yorlari ilmiy asarlarda quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Leksik-semantik me'yor.
2. Talaffuz (orfoepik) me'yor.
3. Yozuv (grafika) me'yor.
4. Fonetik me'yor.
5. Aksentologik (urg'uni to'g'ri qo'llash) me'yor.
6. Grammatik (morfologik va sintaktik) me'yor.
7. So'z yasaliş me'yor.
8. Imloviy me'yor.
9. Uslubiy me'yor.
10. Punktuation me'yor.

Adabiy me'yorning og'zaki va yozma ko'rinishlari mavjud bo'lib, og'zaki adabiy me'yorning rivojlanishiga xalq qiziqchilari, askiyachilari, latifago'y xalq shoir-baxshi-lari katta hissa qo'shsalar, yozma adabiy me'yorning shakllanishida

belgilangan yozuv shakli asosida yozib qoldiradigan yozma adabiyotning xizmati cheksizdir. Umuman olganda, adabiy til me'yorini o'rganish yangi hodisa emas. Til me'yori va adabiy me'yor muammo sifatida nutq madaniyati ilmiy soha deb tan olinganga qadar ham o'rganib kelingan. Adabiy til me'yori, uning shakllanish, rivojlanish, stabillashuv qonuniyatlari - nutq madaniyati sohasining tekshirish obyekti hisoblanadi.

Nutq madaniyati sohasining adabiy til me'yoriga yondashuvi quyidagi xususiyatlari bilan grammatik munosabatda farq qiladi:

a) nutq madaniyati adabiy til me'yoridagi o'zgarib, buzilib turuvchi nutqiy nuqsonlarni yuzaga keltiruvchi xususiyatlarni topishi va ularni tuzatishga intilishi lozim;

b) nutq madaniyati adabiy til me'yorini doimiy rivojlanib, o'zgarib turuvchi hodisa sifatida tekshirishi va adabiy til me'yori sistemasidagi yangi holatlarni, o'zgarayotgan, o'zgargan holatlarni, shuningdek, iste'moldan chiqqan holatlarni hisobga olishi kerak;

v) nutq madaniyati adabiy til me'yori sistemasidagi qarama-qarshi holatlarni belgilashi hamda tilning barcha yaruslari bo'yicha tekshirish lozim.

Nutq madaniyati adabiy me'yorni ma'lum maqsad bilan, madaniy nutqning chegarasi va vositalarini aniqlash maqsadida o'rganadi. Shu sababli, nutq madaniyati sohasi adabiy til va uning me'yoriy sistemasini baholaydi va nazorat qiladi. Nutq madaniyati sohasi adabiy tilga yondashadi, ya'ni adabiy til rivojiga ongli aralashadi.

Ma'lumki, tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. U jamiyat taraqqiyoti, mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladigan, faqt jamiyatda odamlar orasida mavjud bo'ladigan ijtimoiy hodisadir. Jamiyat rivojlangan sari til ham shakllanib boradi. Demakki shu tilda so'lashuvchi millatning ma'naviyati yuksalib, nutqiy malakasi ortib boradi. Aks holda til tanazzulga yuz tutadi. Bu esa nutqiy malakaning so'nishiga, ma'naviyatning qashshoqlashishiga olib keladi.

Jamiyatda yashayotgan har bir shaxs alohida nutq egasi hisoblanadi. Lekin ularning hammasi uchun umumiy bo'l-gan nutqiy qurol shu jamiyatning yagona tili hisoblanadi.

Inson nutq faoliyatida adabiy til madaniyati qoidalarini mukammal bilgani holda, ayniqsa, badiiy adabiyot, gazeta va jurnallarni o'qishi, radio va televideniye kuzatib borishi orqali hamda tinimsiz mustaqil shug'ullanishi natijasida nutqiy malakaga ega bo'ladi.

Adabiy til madaniyatini chuqur egallagan insongina nutq madaniyatiga ega bo'ladi. Adabiy til madaniyatini egallashda tilga bo'lgan e'tibor, unga chinakam muhabbat va hurmat muhim rol o'ynaydi. Adabiy til va uning me'yorlarini shunchaki qiziqish yoki u bilan nomigagina shug'ullanishi orqali egallab bo'lmaydi.

Insonning nutq faoliyati uch ko'rinishda namoyon bo'ladi. Bular - so'zlash, mutolaa qilish va eshitish. So'zlash, deyilganda, so'zlovchining ma'lumot, maslahat berishi, buyurishi, o'ziga noma'lum bo'lgan narsalar haqida so'rashi

tushuniladi. Soʻzlaganda soʻzlovchining bilimi, madaniyati, axloqi, odobi yuzaga chiqadi. Soʻzlashning monologik va dialogik koʻrinishlari mavjud.

Mutolaa qilish oʻquvchining yozma nutq orqali asar muallifi, obrazlari bilan muloqotidir. Mutolaa tufayli yozma nutqda aks etgan voqea – hodisadan xabardor boʻladi.

Oʻrta maktabda taʼlim olayotgan yoshlarni, yaʼni jamiyatning yangi ijtimoiy kuchlarini yetishtirishda oʻqituvchi masʼul hisoblanadi. Jamiyat oʻqituvchining qoʻliga yosh avlodni, yaʼni oʻz kelajagini ishonib topshiradi. Uning kamol topishida oʻqituvchining nutqi oʻta muhimdir. Demak, oʻqituvchilik kasbi insonparvarlik, vatanparvarlik, yuksak madaniyat bilan birga yuqori darajadagi nutqiy malakaga ham ega boʻlishini talab qiladi. Bu oʻz-oʻzidan adabiy til meʼyorlari toʻhrisida oʻqituvchi yetarli bilimga ega boʻlishi lozimligini bildiradi.

OʻZBEK ADABIY TILI VA NUTQ MADANIYATI

Hozirgi zamon oʻzbek tilining fonetik, leksik, grammatik, orfoepik hamda orfografik, imloviy meʼyorlari-ning nisbatan mukammal shakllanganligi oʻzbek tili madaniyatining ulkan yutugʻidir.

Oʻzbek adabiy tili olimlar, ziyolilar, adiblarning ogʻzaki va yozma adabiyotining asosiy ijodkorlari boʻlgan xalqimizning asrlar osha mashaqqatli mehnati, tilga sayqal berishi, uni chuqur oʻrganishi borasidagi xizmatlari evaziga turkiy tillar oilasida oʻziga xos mavqyega ega boʻldi. Oʻzbek tilida juda koʻp oʻlmas badiiy asarlar, ilmiy tadqiqotlar yaratildi. Bu ham oʻzbek tilining madaniy tillar qatoridan oʻrin olishini taʼminladi.

Qadimdan maʼlumki, til eng muhim aloqa – aralashuv, fikr almashuv qurolidir. Bu qurol qator boshqa vazifalarni ham bajaradi: u yoki bu xalq tarixi yoki umuman voqyelik haqida xabar beradi, ularni avloddan – avlodga yetkazadi, kishilar ongiga taʼsir etadi, estetik zavq bagʻishlaydi. Shuningdek, u bilim berish yoki bilim olish quroli hamdir.

Ana shunday qator vazifalarni bajaruvchi hamda funksional imkoniyati yanada ortib borayotgan bu qurolning – oʻzbek adabiy tilining ishlatilishi, uning qay darajada sayqal topganligi, oʻtkirligi, muayyan vazifani bajarishga xoslanganligi, tuzilishi, mohiyati bilan shaklining mutanosibliigi, goʻzal va ixchamliligi kabilar uning qudratli madaniy qurol ekanligini koʻrsatadi. Qurolni yaratish va unga sayqal berish esa shu tilga mansub boʻlgan xalq vakillarining, ziyolilar, adiblar, shu qurolni ishlatishga ehtiyoji bor boʻlgan barcha kishilar va, nihoyat, shu ish bilan maxsus shugʻullanuvchi mutaxassislarining ishidir.

Darhaqiqat, nutq – bu til deb atalmish noyob quroldan foydalanish jarayoni. Demak nutqiy jarayon – tilning oʻz vazifasini bajarish jarayoni. Bu jarayon yaxshi yoki yomon kechishi mumkin. Notiq esa maʼlum maʼnoda bu jarayonni amalga oshiruvchidir.

“Qobusnoma” da Kaykovus hamma hunarlar ichida soʻz hunari – notiqlikni aʼlo deb bilgan: “Bilgilkim, hamma hunardan soʻz hunari yaxshi”.

Nutq xoh ogʻzaki, xoh yozma boʻlsin, goʻzal yoki quruq – qoʻpol boʻlishi mumkin.

Ø'tkir teshani qo'liga olgan usta u bilan ajoyib bir qutlcha yasashi mumkin. Shu teshani qo'lga olgan chala bir havaskor usta bir zumda qo'lini chopishi yoki yaxshi narsani ishdan chiqarishi mumkin.

Adabiyotshunos olim Izzat Sulton "Adabiy asarining mazmuni, undagi g'oyaning oliyjanoblighi, tasvir qilingan odamlar va hodisalarning go'zallighi yoki xunuklighi – hammasi o'quvchiga asarning tili orqali yetadi. Shu sababli til sohasidagi mahorat yozuvchi qobiliyatining eng yorqin alomatidir", - deganida, eng avvalo, til qurolidan foydalanish mahorati haqida fikr yuritgan.

Demak, hamma uchun baravar xizmat qiladigan til- aloqa-aralashuv quroli vositasida go'zal, yaxshi, namunali nutq tuzish ham mumkin. Bularning birinchisi madaniy nutq, ikkinchisi esa nomadaniy "xunuk" nutqdir.

S.I.Ojegov "yuqori darajadagi nutq madaniyati –bu o'z fikrini til vositalari orqali to'g'ri, aniq va tasirchan qilib ifodalay bilish qobiliyatidir", - deydi.

Bunday qobiliyatga o'z ona tilini chuqur sevish va hurmat qilish, uni mukammal bilish orqali erishiladi. Shuning uchun ham har bir kishining madaniylik darajasi, o'qib qanchalik tarbiya ko'rganlighi uning yozma va og'zaki nutqidan bilinadi.

O'zbek adabiy tili me'yoringing quyidagi ko'rinishlari mavjud: Umumiy tarzda: yozma adabiy til me'yori va og'zaki adabiy til me'yori. Aniq tarzda: imlo, talaffuz, leksik-frazeologik, grammatik va uslubiy me'yorlar.

Imlo va talaffuz me'yorlari. Hozirgi o'zbek tilida 31 ta tovush - fonema mavjud bo'lib, ularni ifodalashga xizmat qiladigan rus grafikasiga asoslangan belgilar soni 35 ta. Ana shu tovushlar tizimi va ularning harfiy ifodasiga ega bo'lgan o'zbek tili bugungi kunga qadar 1956 yil 4 aprelda tasdiqlangan va kuchga kiritilgan «O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari»ga binoan ish ko'rib kelmoqda. Binobarin, o'zbek tilining imloviy me'yorlari hozirgacha ana shu qoidalarga muvofiq amal qilmoqda va bu jarayon O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining «O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi qonunining yangi tahririni amalga kiritish tartibi to'g'risida» 1995 yil 21 dekabrda qaratilgan qaroriga asosan 2005 yilgacha davom etdi.

Undan keyin esa O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 2 sentyabrda qabul qilingan «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini hayotga joriy qilish to'g'risida»gi hamda 1995 yil 6 maydagi «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosiga qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi qonunlariga asosan ish ko'rilmogda.

Respublikamizda ta'limning barcha tizimlarida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995 yil 24 avgustdagi «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida» qabul qilgan qarori asosida faoliyat yuritilmogda.

An'anaviy imlo me'yorlarini saqlab qolgan holda, lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek alifbosi bilan ish ko'radigan imlo ham o'z me'yoriy qoidalariga ega va bu me'yorlar yuqorida tilga olingan hujjatda o'z ifodasini topgan. Undagi qoidalarga amal qilish tilimizdan foydalanuvchilar uchun bundan keyin majburiy sanaladi va shu tarzda bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan tadbirlar natijasida o'zbek tilining orfografik me'yori yo'lga qo'yiladi.

A.Mamatov quyidagi mulohazalarni bayon qiladi: «Yoshlarning adabiy til normalariga amal qilgan holda soʻzlashishi, nafaqat ularning oʻqimishlilikidan darak beradi, balki ayni vaqtda aqlli va madaniyatlilikini ham koʻrsatadi. Shuning uchun yoshlar hamma vaqt nutq madaniyati va nutq odobiga qatʼiy rioya qilgan holda soʻzlashga harakat qilishlari lozim. Talaffuz etilgan har bir tovush, soʻz, ibora, aniq va ravon jaranglashi kerak. Yoshlarning notiq boʻlishi shart emasdir (balki), lekin faqat fikrini, tushunchalarini toʻgʻri, aniq iboralar bilan ifoda qilishlari zarur, chunki ona tilimizning sofligini saqlash har bir yosh avlodning sharaflı burchidir».

Ona tilimizga davlat tili maqomining berilishi uning hayotiylik, yashash shart-sharoitlarini belgilab berdi. Rivojlanishi va istiqboli qonun yoʻli bilan kafolatlandi.

Maʼlum boʻladiki, ogʻzaki nutqning toʻlaligicha adabiy holatga keltirilishini taʼminlash talaffuz jarayonini meʼyorlashtirish bilan bogʻliq. Ogʻzaki nutq ishlatiladigan qaysi soha va yoʻnalish boʻlmasin, turli uslublardagi vazifasini belgilash boʻlmasin, barcha oʻrinlarda ham til birliklarini bir meʼyorga keltirib qoʻllash masalasi birinchi oʻrinda turadi.

Orfoepik meʼyorlarga rioya qilmaslik nutqimiz madaniyatida jiddiy nuqsonlardan biri boʻlib qolmoqda. Tilshunoslarimiz zahmatlari tufayli oʻzbek tilidagi birliklarining deyarlik barchasidagi meʼyoriy koʻrinishlar ommaga turli qoʻllanmalar, lugʻatlar shaklida tavsiya etildi. Yangi imlo qoidalariga oʻtishimiz munosabati bilan bunday ishlar davom ettirilmoqda. Nafaqat filolog olimlar, balki maorifimiz jonkuyarlari, oʻz ona tiliga chuqur hurmat bilan qaraydigan barcha ziyoli-larimiz bu meʼyorlarning buzilishiga eʼtiroz, tuzatish va tavsiyalar tarzida chiqishlar qilib turishibdi. Shunday boʻlishiga qaramasdan, talaffuz meʼyorlarini buzish, til madaniyatiga eʼtiborsizlik hamon davom etmoqda. Bu kamchiliklar hatto radio, ayniqsa, televideniye eshit-tirishlarida ham seziladi.

Xalqimiz shevachilikdan batamom qutula olgan emas. Garchi koʻpchiligimiz adabiy til meʼyori talablari asosida savodli yozsak-da, talaffuzda eʼtiborsizlik, loqaydlik, masʼuliyatsizlik davom etmoqda.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilidagi til sathlari orasida leksik birliklar alohida oʻrin tutadi va ularning oʻziga xos meʼyoriy xususiyatlari mavjud.

Leksik meʼyorlar deganda nutq jarayonida umumxalq tilida mavjud boʻlgan soʻzlarni toʻgʻri tanlash va oʻrinli ishlatish tushuniladi. Koʻpmaʼnolilik, sinonimlar va variantlar shaklidagi leksik birliklar doirasida tanla-nish imkoniyatining koʻpligi uning xususiy meʼyorlarining shakllanishiga ham sabab boʻlgan. Tilimizdagi dialektizm, neologizm va okkazionalizm, pleonazm va boshqa leksik birliklarning meʼyoriy xususiyatlarini bilish kam leksik meʼyor toʻgʻrisidagi maʼlumotlarimizni kengaytiradi.

Dialektizmlar va adabiy til meʼyori doirasida meʼyorni belgilash tilimizdagi masʼuliyatli masalalardan biri sanaladi. Chunki adabiy til sheva leksikasidan ularning koʻpchiligi uchun umumiy boʻlgan soʻzlarni tanlab oladi va uni oʻz leksik tarkibiga kiritadi (mas., *sigir-siyir-inak*; *chaqaloq-buvak*, *tuxum-moyak-yumurta*, *chumoli-murcha-qarinja-qumurusqa* kabilar).

Oʻzbek tilida aynan ekvivalentlari mavjud va varvarizm sifatida qaraladigan *nu*, *tak*, *vot*, *sovsem*, *voobuyeye*, *tolko*, *tolko tak*, *yestestvenno*, *obyazatelno*,

konechno, uje, pochti, tak chto, znachit, kak raz, neujeli, tem boleye, dokument, oformit qilmoq, organizovat qilmoq, prinimat qilmoq, razresheniye olmoq, podpis qo'ymoq, bo, akun, soni kabi so'z va birikmalarining ishlatilishi ham ijobiy hodisa emas. Bu yerda ham me'yor buzilgan.

O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi qonunning jlabul jlinishi munosabati bilan fanlarning turli yo'nalishlari bo'yicha atamashunoslik sohasida islohotlar o'tkazish, ularni «o'zbekchalashtirish»ga imkoniyat yaratildi. Shunday bir vaziyat yuzaga keldiki, atamalarni «milliylashtirish»ga ishtiyoq kuchayib ketdi. Tavsiyalar ham nihoyatda ko'paydi (Bu haqda yuqrida ham fikr bildirilgan edi).

Mustaqillik tufayli yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar natijasida tabiiy ravishda tilimizda ham juda ko'plab yangi so'z va iboralar, birikmalar paydo bo'layapti. Bu holatni, asosan, fan, ishlab chiqarish, iqtisodiyot, xalqaro munosabatlar, huquq sohalarida, qisman maorif, madaniyat, san'at va badiiy adabiyot sohalarida kuzatamiz. Xalqimiz ularni qanday qabul qilishidan qat'iy nazar, ularni qo'llashdagi har bir holatga munosabat bildirib borilishi, me'yor sifatida tavsiya etilayotgan variantlarning nega shunday tarzda ma'qul ko'rilganligi asoslanishi zarur bo'ladi.

Xususiyl me'yorlar sifatida qaraladigan ma'lum sohaga va kasb-hunarga oid til birliklari me'yorlari haqida bilimga ega bo'lish kam mukim.

Kasb-hunarga oid birliklardan tashqari tilimizda biror ijtimoiy guruh yoki toifaga, masalan, talabalar, savdo xodimlari, sportchilar, o'g'rilar, bezorilar, shofyor-lar kabilarning o'ziga xos va boshqalar tushunmaydigan, jargon deb ataladigan «yasama tili» mavjud. Bu til ana shu guruhlar doirasida amal qiladi va og'zaki shaklda me'yorlashib, og'izdan og'izga ko'chib yashaydi. Shu jarayonda ularning ayrimlari yo'qolib ketishi, ayrimlari o'zgarishi, davrlar o'tishi bilan bu qatlam yangi birliklar hisobiga boyib borishi mumkin. Ma'lum qismi esa ommalashib ketadi. *Dollar* ma'nosini beradigan *ko'k, karam* so'zlari bunga misol bo'la oladi.

Badiiy adabiyot matnida jargonlar maxsus vazifa bajaradi. Uning ko'magida asar voqyealari bir qadar ishonchli tasvir qilinishi yoki qahramonlar tili individuallashtirilishi mumkin. Masalan, *qafas* (13) - *turma, arava* (66) - *mashina; malax* (56) - *pul; dum* (54) - *orqadan kuzatib yuruvchi odam; buyurtma, mukofot* (36, 45) - *o'g'irlangan mol, narsa* kabi.

Ma'lum bo'ladiki, tildagi me'yorlashish ko'p qirrali jarayon bo'lib, umumiste'moldagi so'zlar ma'lum kasb-hunar yoki jargon doirasida atamalashishi, asosiy me'yorlashgan holatidan chetga chiqib ketishi yoki buning aksi - kasb-hunar yoki jargonga oid xususiyl me'yorlar qamrovi-dagi atamalarning ma'nosi kengayib, ular umumxalq mulkiga aylanishi mumkin.

O'qituvchi davr bilan hamnafas inson, ziyoli sifatida o'zbek tilining mavqyeiga, o'quvchilar va talabalar nutq madaniyatiga ta'sir etuvchi omillar to'g'risida ma'lumotga ega bo'lishi, ayniqsa, ta'sir doirasi keng bo'lgan ommaviy axborot vositalarida tildan foydalanish holati haqida ma'lum tushunchaga ega bo'lishi, ularda adabiy til me'yori-ga amal qilinmagan jihatlarni baholay olishi lozim.

Ommaviy axborot vositalaridagi ijobiy holatlar bilan birga nutq madaniyatiga salbiy ta'sir etuvchi ayrim jihatlarni(tildan foydalanishdagi ba'zi kamchiliklar-ni) o'quvchilarga misollar asosida tushuntirib berish, ularning e'tiborini qaratish hamda bunday holatlarga yo'l qo'ymaslikka yordam berishi mumkin. Quyida gazeta tilida adabiy me'yorga rioya etilmagan ayrim holatlar tahlilini keltiramiz. Ushbu holatlar o'qituvchining ish jarayonida ma'lum darajada foydali bo'lishi mumkin.

Mavzuni mustahkamlash va takrorlash uchun savollar:

1. Til va nutq tushunchalari haqida.
2. Til madaniyati nima?
3. Me'yor tushunchasiga ta'rif bering.
4. Adabiy til va adabiy me'yor nima?
5. Umumiy me'yor va xususiy me'yor haqida ma'lumot bering.
6. O'zbek adabiy tilining me'yorlari qaysilar?
7. Quyidagi adabiy til me'yorlari to'g'risida ma'lumot bering:
 - leksik-semantik me'yor.
 - talaffuz(orfoepik) me'yor.
 - grammatik (morfologik va sintaktik) me'yor.
 - imloviy me'yor.
 - uslubiy me'yor.
 - punktuasion me'yor.

4-MAVZU: VAZIFAVIY USLUBLAR VA NUTQ MADANIYATI

Ma'ruza mashg'ulotining texnologik kartasi

Ishbosqichlari va vaqti	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchilar
Tayyorlov boskichi	Auditoriya tozaligini nazorat qiladi Magistrlarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi Davomatni nazorat qiladi	
1.O'quv mashg'ulotiga kirish bosqichi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo'yicha o'quv mazmunini tayyorlash. 2.Kirish ma'ruzasi uchun taqdimot silaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxatini ishlab chiqish	
2 - asosiy bosqich (55 daqiqa)	1. Magistrlarni kichik guruhlariga bo'lib, mavzu bo'yicha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, multimedialardan foydalanadi 4. Mavzular asosida berilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va xulosalaydi, faol ishtirokchi magistrnlarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kichik guruhlariga bo'linadilar Tomosha kiladilar Qatnashadilar Tinglaydilar va savollarga javob beradilar
3- yakuniybosqich (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi xulosa kiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Reja:

1. Vazifaviy uslub tushunchasi.
2. Vazifaviy uslublar ko'rinishlari.
3. Nutq madaniyatining vazifaviy uslublarga ta'siri.

Tilshunoslikda uslub (stil) termini to'g'risida, uni tushunish borasida turlicha fikrlar mavjud. O'zbek tilshunosligida uslub haqida bildirilgan fikrlarni umumlashtirishga urinish va uning mukammal ta'rifini yaratishga oid mulohazalar ham uchraydi. «*Stil* tilning jamiyat ijtimoiy faoliyatining ma'lum tomoni bilan bog'langan o'ziga xos lug'ati, frazeologik birikmalari, grammatik qurilmalari bilan xuddi shunday boshqa turlaridan, o'z ichki xususiyatlari bilan ham tafovut qilib turuvchi podsistemasidir. Demak, har bir uslub - podsistema boshqa uslubdan - podsistemalardan o'ziga xos lug'aviy qatlami, turg'un birikmalari, morfologik shakllari, sintaktik tuzilishi bilan farqlanib turadi. Ammo bu demak, uslublar o'ziga xos xususiyatlari bilan bir-birlaridan tamoman farq qiladi degan gap emas, albatta.

Har bir tildagi uslub turlari uchun umumiy bo'lgan shu tilning umumiy lug'at fondi, shakllar va sintaktik qurilmalar, erkin va turg'un birikmalar bo'ladi. Bu esa uslub turlarining hammasini bir milliy-adabiy tilga birlashtiradi». Ushbu ta'rif tilshunoslik nuqtai nazaridan bir muncha mukammal hisoblansa-da, adabiyotshunoslik va san'atshunoslikda uslub termini boshqa ma'noda tushuniladi.

Uslub tushunchasi haqida turlicha fikrlar mavjud bo'lgani singari vazifaviy uslublar va ularning tasnifi masalasida ham har xil qarashlar bildirilgan.

V.V.Vinogradov tasnifi tilshunoslikda ko'proq e'tiborni tortadi. U muomala uslubi (obixodna-delovoy) tilning aloqa vazifasiga; rasmiy (obixodno-delovoy), rasmiy-hujjat (ofisialno-dokumentalnûy) va ilmiy uslublar xabar vazifasiga; publisistik va badiiy uslublar ta'sir etish vazifasiga oidligini ko'rsatadi.

Tasnif qilish prinsipida bir xil qarashning yo'qligi, ba'zi olimlar bir butun umumxalq tilini, ba'zilar faqat adabiy tilni hisobga olgan holda uni ekspressiv-emosionallik, ekspressiv-janr va funk-sional-uslubiy tamoyillar asosida uslublarga bo'la-dilar. Natijada uslublar soni va ularning nomlanishida xilma-xillik yuzaga keladi.

Tilshunoslikda til uslublari turli nuqtai nazardan tasnif qilinib, ularning soni to'rttadan yettitagacha ko'rsatiladi. Keyingi yillarda esa ularning miqdori beshta deb qayd etila boshlandi. Til uslublarini nomlashda 42 ta termin ishlatilgan.

O'zbek tilshunosligida quyidagi uslublar ko'rsa-tilgan: 1) so'zlashuv, 2) rasmiy(hujjat), 3) ilmiy, 4) publisistik, 5) badiiy uslublar. Bu tasnif o'zbek tilshunosligida mustahkam o'rin egallagan.

«Kishilar o'z ijtimoiy faoliyatlarida tildagi barcha vositalardan – fonetik, grammatik, leksik, frazeologik birliklardan foydalanganlarida, avvalo, ularni o'z ehtiyojlaridan kelib chiqib, nutq mavzusiga, vaziyatga qarab tanlaydilar va qo'llaydilar. Tilimizdagi vositalarning bir nechalab ko'rinishlarga ega bo'lishi, sinonimik rang-baranglik shunday yo'l tutishga imkon beradi. Mana shu tanlash nutq jarayonida til birliklarining o'ziga xos uslubiy chegaralanishini taqozo qiladi. Til birliklarini ijtimoiy muhitda tanlab ishlatish zarurati va ularni tilshunoslikda

ilmiy-amaliy tahlil qilish uslubshunoslikda yangi sohani — vazifaviy uslubshunoslikni vujudga keltirdi.

O'zbek tilshunosligida alohida ajratib ko'rsatilgan 5 ta uslub — so'zlashuv, ommabop, ilmiy, rasmiy va badiiy uslublar haqida bilimga ega bo'lish o'quvchilarga ona tilimizning nutq jarayonidagi imkoniyatlarini o'rganish-ga ko'maklashadi.

Rasmiy uslub hozirgi o'zbek tilining davlat-ma'muriy, huquqiy muassasalarida, rasmiy diplomatik munosabatlarida namoyon bo'ladigan ko'rinishidir. Qonun matnlari, farmonlar, farmoyishlar, buyruqlar, xullas, barcha rasmiy ish qog'ozlari ana shu uslubda shakllanadi. Bu uslubning og'zaki va yozma ko'rinishlari, binobarin, ushbu ko'rinishlarning o'z me'yorlari mavjud.

Jumladan, **aniqlik**. Ushbu uslubda shakllangan matnda noaniqlikka, izohtalab o'rinlarga yo'l qo'yilmasligi lozim. Fikr va mazmun sodda, aniq va tushunarli tilda bayon qilinishi kerak.

Qolip. Ariza, qaror, bildirishnoma, ma'lumotnoma, shartnoma, tabriknoma singari turli xarakterdagi rasmiy hujjatlarning har birining o'ziga xos bayon etish qolipi bo'ladi. Ayni paytda, ularning har birining alohida so'z va turg'un birikmalari ham mavjud bo'ladi.

Ushbu uslub uchun jargonlar, oddiy so'zlashuvga xos so'zlar, emosional-ekspressiv bo'yoqqa ega bo'lgan so'zlar-ning ishlatilishi me'yor sanalmaydi va shu jihati bilan boshqa uslublardan keskin farq qiladi.

Rasmiy uslubning grammatik me'yori ham alohida xususiyatlarga ega. Masalan, ot so'z turkumiga oid so'zlar ko'p ishlatiladi. Noaniqliklarga yo'l qo'yilmaslik maqsadida ular olmoshlar bilan almashtirilmaydi.

Bu uslubda fe'lning harakat nomi shakli faol qo'llaniladi, gapning kesimi ko'pincha hozirgi zamonning majhul nisbatida ifodalanadi, hujjatning xarakteriga qarab shart mayli shakliga tez-tez murojaat etiladi.

Shu o'rinda rasmiy uslubda yozilgan matnlar uchun barcha morfologik vositalar va kategoriyalarning qo'llanilishi bir xil darajada emasligini ta'kidlash ham maqsadga muvofiq. Masalan, sonlar va olmoshlar bu uslubda boshqa so'z turkumlariga qaraganda ikkinchi darajali omil hisoblanadi.

Rasmiy uslubning sintaktik alomatlari ham matnda darhol ko'zga tashlanadi. Unda darak gaplar, uning, ayniqsa, qo'shma gap shakli ko'p ishlatiladi. Yoyiq va murak-kab so'z birikmalari mahsuldor hisoblanadi, murakkab tipdagi nomlar keng qo'llaniladi. Gap tuzilishida o'zbek tilidagi odatdagi me'yorga amal qilinadi va yuqorida sanalgan jihatlari bilan ilmiy uslubga o'xshab ketadi.

Ushbu uslubning xususiyatlarini o'rgatish bilan birga o'qituvchi faoliyati uchun zarur hujjatlar va ularning uslubi bilan o'quvchi hamda talabalarni tanishtirish lozim. Masalan, ariza, tarjimai hol, tushuntirish xati, ma'lumot, e'lon, hisobot, ish reja, tilxat namunalarini keltirib, ularning matniga qo'yiladigan asosiy talablar tushuntirilishi kerak. Bu haqda keyingi qismlarda kengroq fikr bildirilgan.

Ilmiy uslub ilmiy asarlar uslubidir. Til birliklarining fan sohasida, ilmiy bayon jarayonida ishlatilishi mazkur uslubning shakllanishiga asos bo'ladi. Ilmiy tafakkur fikrlashning o'ziga xos usuli ekanligi, obyektiv borliqni idrok etishda faqatgina dalil va faktlarga tayanish, fikriy izchilik kabi ekstralingvistik omillar

ham nutqning ushbu turining shakllanishida, binobarin, nutqiy me'yorning o'ziga xos turining yuzaga kelishida muhim omil sanaladi.

Ilmiy uslubning janr xususiyatlari ham keng. Monografiya, risola, darslik, o'quv qo'llanmasi, o'quv-metodik qo'llanma, dastur, ma'ruza matnlari, taqriz va referat singarilar uning ana shu janr ko'rinishlari hisoblanadi. Garchi ularning har birining bayon usuli va uslubi ma'lum darajada bir-birlaridan farq qilsa-da, til birliklaridan foydalanish me'yoriga ko'ra umumiylikni tashkil etadi.

Ilmiy uslubga xos xususiyatlar quyidagilardan iborat:

1. **Aniqlik.** Har qanday ilmiy bayon, xulosa, shubhasiz, aniqlikni talab qiladi. Shuning uchun bu uslubda so'zlarni aniq, asosan bir ma'noda qo'llash, sinonimik qatordagi variantlardan masalaning mohiyatini birmuncha aniq ifoda etadigan variantini tanlash, hych bo'lmaganda, neytral variantini qo'llash taqozo etiladi. Terminlarni qo'llash bu uslubning asosiy xususiyati sanaladi.

2. **Obyektivlik.** Ilmiy adabiyotlarda bu uslub doira-sida til materiali fikrning haqqoniyligi, obyektiv-ligiga xizmat qilishi lozimligi uqtiriladi.

Ma'lum bo'ladiki, haqqoniylik, obyektivlik nihoyatda murakkab jarayon bo'lib, uning reallashuvida faqatgina til birliklariga tayanib ish ko'rish qiyin. Uni vaziyat, suhbatdoshlarning bir-birlarini bilishi va tushunishi kabi ekstralingvistik omillar ham belgilashi mumkin.

3. **Mantiqiy izchillik** ilmiy bayon uslubining o'ziga xos xususiyatini tashkil etadi. Matnda so'zlar, gaplar, abzaslar o'zaro mantiqiy bog'langan bo'lishi lozim. Shuning uchun ham ilmiy matnlar bu izchillikni yuzaga keltiruvchi *ma'lumki, ma'lum bo'ladiki, ta'kidlash lozimki, ta'kidlash o'rinli, darhaqiqat, binobarin, shunday ekan, birinchidan, ikkinchidan, ko'rinadiki, ta'kidlash joizki, xulosa qilib aytganda, xulosa qilganimizda, birgina misol, faqat bugina emas* singari ko'plab bog'lovchi vazifasini bajaradigan so'z va birikmalar qo'llaniladi.

4. **Qisqalik.** Bu xususiyat aynan ilmiy bayonga xos xususiyatdir. Shuning uchun unda tilning tasviriy imkoniyatlaridan deyarli foydalanilmaydi. Gaplar darak mazmunida bo'lib, asosan sodda yoyiq holda bo'ladi. Agar fikr qo'shma gaplar yordamida ifodalansa, bog'lovchilar-ning faol ishlatilishi kuzatiladi.

Ilmiy uslub fonetik jihatdan boshqa uslublardan farqlanib turuvchi yorqin belgilarga ega emas. Leksikasi-da esa farq qiluvchi jihat sohaviy atamalarining ko'pligi hisoblanadi. Bu uslubda ham, xuddi rasmiy uslubda bo'lgani kabi, so'zlarni ko'chma ma'nolarda qo'llash, tasviriy vositalardan unumli foydalanish xos xususiyat sanalmaydi. Subyektiv emosionallik, obrazlilik, og'zaki nutq elementlari, umuman g'ayriadabiy unsurlar kam ishlatiladi. Mumkin qadar bayon bir xil me'yorda ifoda etiladi.

Muallif individualligining kam sezilarli bo'lishi ham ilmiy uslubning o'ziga xos xususiyatlaridan biridir.

Ilmiy uslubning morfologik xususiyatlari to'g'risida M.Mukarramovning «Hozirgi o'zbek adabiy tilining ilmiy stili» monografiyasida quyidagi fikrlar bayon qilingan:

Ilmiy uslubda faqat adabiy tilda me'yor sifatida e'tirof etilgan grammatik ko'rsatkichlardan foydalanila-di. So'z turkumlaridan ot faol, ko'pincha takror qo'llanadi. Subyektiv baho shakllari xos emas. *-lar* ko'plikdan boshqa semantik-

uslubiy ma'nolarni ifodalamasa-da, atama hosil qilishda ishtirok etadi. Umumiy egalik ustun turadi, I-II shaxs qo'shimchalari ishlatilmaydi, III shaxs shakli faol. Undov va taqlid so'zlar ham bu uslubga xos emas. Yuklamalarning esa imkoniyati chegaralangan.

Ilmiy nutq uchun *deyiladi, aytiladi, yoritiladi, bayon qilinadi, aniqlanadi, tekshiriladi, foydalaniladi, ta'riflanadi* singari xoslangan fe'llar mavjud. Fe'lning majhul daraja shakli ham bu uslub uchun xos. Ammo hozirgi-kelasi zamon shaklidan tashqari xarakterli zamon ko'rsatkichi yo'q. Kishilik olmoshlari kam qo'llani-ladi. Bu gap faqat *muallif* va *men* ma'nolarida qo'llani-ladigan hamda kamtarlik ma'nosini ifodalaydigan *biz* olmoshiga tegishli emas.

Ilmiy uslubda bayon etilayotgan matnning sintaktik qurilishi fikriy tugallikka, mantiqiy izchillikka xizmat qiladi hamda bayonning tabiatidan kelib chiqib, bir tarkibli gaplarning shaxssiz, shaxsi umumlashgan turlari faol. Undov, atov gaplar qo'llanilmaydi, nutq monologik xarakterda bo'ladi. Rasmiy uslubdagiga o'xshab gap tuzilishining odatdagi tartibi qo'llaniladi. Qo'shma gap faol ishlatiladi. Darak gap asosiy mavqiyeni egallaydi, so'roq va buyruq gaplar deyarli qo'llanilmaydi.

Publisistik uslub. O'zbek tilshunosligida publisistik uslub T.Qurbonov tomonidan maxsus o'rganildi. Bu uslub ommaviy axborot vositalari, xususan, gazeta, jurnal, radio, televideniye materiallari uslubidir. Publisistik uslubga amal qilinadigan manbalar orasida, ayniqsa, matbuot, ya'ni gazeta va jurnallarning alohida o'rni bor. Chunki gazeta va jurnallarning materiallari adabiy tilning o'ziga xos ko'zgusi hisoblanadi. Gazeta tilining adabiy til me'yorlariga qat'iy amal qilingan holda yozilishi, gazetani barcha yoshdagi insonlarning mutolaa qilishi uning savodxonlik, nutq madaniyati va mahoratini egallashda o'rni beqiyos kattaligini ko'rsatadi.

Publisistik uslubda gazeta tilining o'ziga xos o'rni va xususiyatlari bor. Gazeta tiliga xos belgilar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. Gazeta tili yozma adabiy tildir. U o'ziga xos lingvistik belgilarga ega.
2. Gazetada barcha vazifaviy uslublarga oid material-lar bosiladi. Ayrim materiallarda ular qorishiq holda keladi. Bu gazeta tilining o'ziga xos ususiyatlaridan hisoblanadi. Boshqa vazifaviy uslublarga doir materiallar (m., she'r, hikoya, badiiy asardan parchalar, farmon, qaror kabilar), agar gazeta materiallariga singdirilmagan bo'lsa, o'z uslublari doirasida o'rganilishi lozim, ya'ni u gazeta tiliga aloqador bo'lmaydi.
3. Gazeta materiallari uslubi va ifodasi jihatidan farqlanadi. Xabar, bosh maqola, korrespondensiya, hisobot, sharh kabilar sof adabiy tilda yozilsa, lavha, ocherk, ochiq xat, reportaj, tanqidiy maqola, felyeton kabilarda badiiy uslubga xos elementlardan keng foydalaniladi. Bu janrlarda ba'zan o'z o'rni bilan sheva elementlari ham ishlatiladi.
4. Gazeta tili badiiy, so'zlashuv uslublari tiliga yaqin turadi, ilmiy, rasmiy uslublar tilidan farq qiladi.
5. Gazeta tili uchun standart (andoza) va shtamp (qolip)lardan foydalanish xarakterlidir.

6. Gazeta tilining o'ziga xos xususiyati uning informativlik (axborot berish), tashkilotchilik, targ'ibot va ta'sirchanlik kabi vazifalaridan kelib chiqadi. Til vositalaridan foydalanishda gazeta tiliga xos ana shu xususiyatlar hisobga olinadi.

7. Gazeta tilida ekspressivlik o'ziga xos tarzda ifodalanadi. Ta'sirchanlikni ta'minlashda ommaviylik, obrazlilik, emosionallik va ekspressivlik, aniqlik va konkretlik, ixchamlik, munozaralilik kabilar alohida e'tiborga olinadi.

8. Gazeta janrlarida tilning imkoniyatlaridan foydalanish holati bir-biridan farq qiladi. Axborot, tahliliy va badiiy-publisistik janrlarda lug'aviy, frazeologik, grammatik vositalarning ekspressiv-uslubiy imkoniyatlaridan foydalanish o'xshash va farqli tomonlarga ega. Til vositalarining uslubiy xususiyatlaridan foydalanishda turli usullar ishlatiladi.

9. Gazeta tilida adabiy tilning imloviy, lug'aviy, grammatik, punktuasion va uslubiy normalariga qat'iy amal qilinadi. Adabiy normadan chetga chiqishlar (ma'lum uslubiy maqsad uchun) lavha, ocherk, tanqidiy maqola, felyetonlar tilida uchraydi. Badiiy uslubda umumiy normaga rioya qilinsa, gazeta tilida adabiy norma doirasida ish ko'riladi.

10. Gazeta tili adabiy tilning, xususan uning leksikasining boyishiga hissa qo'shadi. Ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-maishiy turmush bilan bog'liq o'zgarishlar dastlab gazetada aks etadi. Natijada yangi paydo bo'lgan yoki boshqa tillardan kirib kelgan so'zlar gazeta orqali keng iste'molga kiradi. Gazeta lug'aviy birliklar, ayniqsa, terminlarni ishlatishda «ijodiy laboratoriya» vazifasini o'taydi.

11. Gazeta davr bilan hamohang, jurnalistlarning mahorati tufayli neologizmlar va okkazonalizmlar ko'p ishlatiladigan yozma manbadir. Tilimiz leksikasidagi o'zgarishlarni aks ettirishda gazeta tili badiiy uslubga qaraganda katta imkoniyatlarga ega.

12. Gazeta tili yozma adabiy til sifatida ma'lum qonun-qoidaga, normaga bo'ysunganligi va amaldagi imlo qoidalariga asoslanganligi uchun ham yuqori savodxonlikni ko'rsatuvchi manba hisoblanadi.

13. Gazeta tili namunaviy til sifatida nutq mada-niyatini oshirish, adabiy normani targ'ib etishda o'ziga xos ko'zgu vazifasini bajaradi. Undagi ayrim kamchiliklar aniqlanib, gazeta tilining holatiga va til taraqqiyoti-dagi o'zgarishlarga tegishli baho berib boriladi.

Gazetaning bu kabi muhim xususiyatlari o'quvchilar va talabalar savodxonligini oshirish, nutq madaniyatini ko'tarishda o'qituvchi uchun muhim va ishonchli manbalardan hisoblanadi.

Ommaviy axborot vositalari orasida radio va televideniyeining o'ziga xos o'rni bor. Ular kishilarni axborot bilan ta'minlashdan tashqari til madaniyati va ma'naviyatini egallashda, nutq madaniyati va mahoratini oshirishda eng muhim ko'rgazmali vosita sanaladi. Radio va televideniyeining o'ziga xos xususiyatlari, savodxonlik va nutq madaniyatini egallashdagi o'rni, o'zbek tilining ijtimoiy mohiyatini o'rganish va o'qituvchining adabiy tildan foydalanishda e'tibor berishi lozim bo'lgan holatlar to'g'risida yuqorida ham fikr yuritilgan edi. Publisistik uslubni o'rganishdan asosiy maqsad ommaviy axborot vositalari materiallaridan o'qituvchi oqilona foydalana olishi, ya'ni tildan foydalanishdagi kamchiliklarni payqagani holda, o'quvchilar va talabalar nutqida uchraydigan xatolarni tuzatishda

ko'maklashishi, ularning nutqi madaniyati va mahoratini o'stirishga xizmat qilishiga erishidan iboratdir.

Publisistik uslubning asosiy xususiyatlaridan yana biri tilning yangi so'z va iboralar bilan boyib borishiga sabab bo'ladi. Jamiyat rivoji, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy o'zaro aloqalar tufayli boshqa til-lardan kirib kelgan so'z va birikmalarning ommala-shishiga, o'zlashishiga ham sabab bo'ladi.

Badiiy uslub o'zbek tili vazifaviy uslublari orasida o'ziga xos mavqyega ega bo'lib, ayni paytda o'zining alohida me'yorlariga ham ega. Mazkur uslubning xususiyatlari professor S.Karimov tomonidan atroflicha o'rganilgan. Til materialini qamrab olish imkoniyatining kengligi, umumxalq tilida mavjud bo'lgan barcha lingvistik birlik-larning, shu bilan birga, boshqa vazifaviy uslublarga xos bo'lgan elementlarning ham ishlatilaverishi va ularning muhim bir vazifaga – badiiy-estetik vazifani baja-rishga xizmat qilishi badiiy uslubning asosiy xususiyati hisoblanadi. Tabiiyki, bunday imkoniyatlar boshqa vazifaviy uslublarda chegaralangan.

Til vositalarini qo'llashdagi ana shu keng qamrovlilik bo'lishi bilan birga, bu uslub doirasida ularni qo'llashning ma'lum me'yorlari ham amal qiladiki, fonetik, grammatik, leksik va frazeologik xususiyatlar tarzida ko'zga tashlanadigan ana shu me'yorlar uni boshqa vazifaviy uslublardan chegaralash imkonini beradi.

Badiiy adabiyot tilidagi fonetik o'zgarishlar asosan matnda tovushlarning qisqargan va orttirilgan (*So'rma mendan, kim dilor o / Do'stmi yo janona deb. E.Vohidov; Ne balolig' kun edikim. Oshino bo'ldim sango. Alisher Navoiy; Shabboda men seni ko'rmayman, / Qo'linga tutmayman. Zulfiya*), ona tilimizning tarixiy taraqqiyot va she'riyat qoidalariga mos tarzda «z» ning «y» ga (*So'yla quyosh nimalar bo'lgan, / Sen chiqqanda birinchi marta. H.Olimjon*), «q»ning «g'»ga (*Quyosh orqasidan –behisob chirog' / Nuriga kiradi mamlakat shu chog'.* Zulfiya) o'tgan ko'rinishlarda me'yorlashgan.

Shuningdek, badiiy uslubda, xususan poetik nutqda hozirgi adabiy orfografik me'yor talablariga muvofiq kelmaydigan *qaro, yamon, yaro, oshno, talosh* singari so'zlar ham ishlatilaveradi.

O'zbek tili so'z turkumlarining grammatik shakllari turli adabiy, tarixiy hamda dialektal variantlarga ega bo'lib, ular hozirgi adabiy til me'yori nuqtai nazaridan bir tomondan qo'llanish chastotasiga ko'ra faol yoki aksincha bo'lsa, ikkinchi tomondan, ularda vazifaviy-uslubiy chegaralanish ham sezilib turadi. Bu xususiyatlar so'z yasovchi hamda ko'plik, egalik, kelishik, daraja, shaxs-son, zamon, mayl, nisbat kabi ma'nolarni ifoda etuvchi affikslarning nutqdagi ishtirokida, yordamchi so'zlarning turlicha ko'rinishlari va variantlarida namoyon bo'ladi. Ularning ma'lum qismida badiiy uslubga xoslanganlik mavjud.

Masalan, **-lar** kesim tarkibida kelgan paytda hurmat (*Dadam keldilar*), kinoya, piching (*Mulla Eshmat, kelsinlar*) kabi ma'nolar so'zlashuv uslubiga xos bo'lsa, ta'kid, kuchaytirish, mubolag'a singari ma'nolar badiiy uslubda ko'proq ishlatiladi (*Shu ko'zlar yulduzday abadiy kulsin, Bahor yo'llaringga to'shasin chechak. Zulfiya*). Bu kabi holatlar ilmiy va rasmiy uslublarda ko'zga tashlanmaydi.

Bundan tashqari, bu uslublarda grammatik shakl-larning adabiy-me'yoriy variantlari qo'llanilsa, aksincha, badiiy uslubda bu grammatik shakllarning barcha

ko`rinishlari — lahja va tarixiy variantlari ham asarning mavzu talabi bilan qo`llanilaveradi.

Uslubiy xoslanish kelishik qo`shimchalari variant-larining tanlanishida, ayniqsa, seziladi. Masalan, qaratqich kelishigining **-(i)m** (*Axir hayajonlar o`zligim manim*, / *Mayli qalbingga ham ko`chsin hayajon*. K.Bahromova), **-n** (*Qanday ko`rkam qizlar avlodin* / *Xassos didi va shoir dili*. Zulfiya), **-ing** (*Shavqimning shuhrasi boshing uza zar tora fido*, / *Ko`ngluming mahzani gul orazi gulnora fido*. Joniy) tarzida qo`llanishi.

Ma'lumki, yozuvchining til mahorati, eng avvalo, sino-nimik birliklar ustida ishlash mahoratidir. Sinonimik qatordan mos, kerakli birlikni tanlab olish ekspressivlikni, subyektiv bahoni aniq ifoda etishning eng to`g`ri yo`li bo`lganligi tufayli u badiiy adabiyotda zarur lingvistik vosita sanaladi. Buning ustiga tilda sinonimik variantlar borligi uchun uslubiy me'yorni belgilash imkoniyati mavjud. A.Hojiyevning «O`zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati» (Toshkent, 1974) ana shu sinonimik variantlarni farqlashda amaliy yordam beradi.

Frazeologizmlar mohiyat e'tibori bilan asosan so`zlashuv va badiiy nutqda xosdir. Ulardagi boshqa uslubga xos chegaralanishlar esa ma'lum muddat keyin yuzaga keladi. Masalan, birgina *o`lmoq* ma'nosini anglata-digan yuzga yaqin frazeologizmlar sinonimik qatorining paydo bo`lishi ularning vazifaviy chegaralanish imkoniyatini tug'diradi. Masalan, bu tizimga kiradigan *olamdan o`tmoq*, *dunyodan o`tmoq*, *omonatini topshirmoq*, *qulog'i ostida qolmoq*, *jon bermoq* shakllari so`zlashuv uslubida ishlatilsa, *vafot etmoq*, *hayotdan ko`z yummoq*, *dunyodan ko`z yummoq*, *hayot bilan vidolashmoq* kabilar ilmiy, ommabop va rasmiy uslublarda uchraydi. *Alloh rahmatiga yo`l tutmoq*, *shahodat sharobini ichmoq*, *doril-fanodan dorilbaqoga rixlat qilmoq* singarilar esa badiiy matnga tegishlidir.

Badiiy adabiyotda dialektizmlarning ishlatilishi adabiy til me'yoriga muvofiq kelmaydi. Lekin ular badiiy uslub talablariga mos keladi.

Badiiy uslubda adabiy til boyliklaridan foydalanibgina qolinmasdan, undagi ko`plab birliklarning tilda me'yorlashuviga, adabiy tilning boyib, rivojlanib borishiga doimiy ravishda ta'sir o`tkazib turadi.

Badiiy adabiyotning komil insonni tarbiyalash, uning ma'naviy olamini boyitishdan tashqari, so`z san'ati sifatida, savodxonlikni ta'minlash, nutq madaniyati va mahoratini oshirishdagi roli ham beqiyosdir.

Prezident Islom Karimov to`g`ri ta'kidlaganidek, «Insonni, uning ma'naviy olamini kashf etadigan yana bir qudratli vosita borki, u ham bo`lsa, so`z san'ati, badiiy adabiyotdir. Adabiyotning insonshunoslik deb, shoir va yozuvchilarning esa inson ruhining muhandislari, deb ta'riflanishi bejiz emas, albatta»⁹. Badiiy adabiyot kabi qudratli quroldan unumli foydalanish esa o`qituvchining e'tiborli bo`lishi va mahoratiga bog'liq.

**So`zlashuv uslubi** kishilarning kundalik rasmiy-norasmiy, erkin muomalalari doirasida til birlik-larining o`ziga xos tarzda amal qilishidir. Uni ma'lum ma'noda tildagi boshqa uslublarga qarama-qarshi qo'yish mumkin.

Bu uslubning o'ziga xos xususiyati nutq jarayonida til va tildan tashqari omillarning uyg'un bo'lishida ko'rinadi. Ayni paytda bu holat so'zlashuv uslubidagi me'yoriy holatlarni belgilashni qiyinlashtiradi. Chunki tildan foydalanuvchining shaxsi, buning ustiga, nutqiy vaziyat yagona bir me'yorni tayin etishga imkon bermaydi.

Professor B.O'rinboyev tadqiqotlarida so'zlashuv uslubining xususiyatlari atroflicha o'rganilgan¹⁰.

So'zlashuv uslubi ham boshqa vazifaviy uslublar kabi fonetik, leksik, grammatik o'ziga xosliklarga ega.

Nutqda tovushlarning uyg'unlashuvi (*ketti, ottan, yigichcha*), bir tovush o'rnida ikkinchisining talaffuz qilinishi (*traktir, zaril, bironta*), tovushlarning o'rin almashishi (*turpoq, aynalmoq*), tovushlarning orttirili-shi (*o'ramol, fikir, banka*), tushirib qoldirilishi (*gazet, burni, egni*) kabi fonetik hodisalar, avvalo, so'zlashuv uslubida namoyon bo'ladi.

So'zlashuv uslubi leksikasida ikki qatlam alohida ajralib turadi. Birinchi qatlam – bu kundalik turmush muomalasida faol qo'llaniladigan ijtimoiy hayot va uy-ro'zg'or yumushlari bilan bog'liq so'zlar. Bundan tashqari bu uslubda «...siyosat, san'at, madaniyat, sport va so'zlovchi-ning kasb-hunarga mansub xilma-xil narsa va hodisalarni ifodalovchi umumadabiy leksika ko'plab ishlatiladi».

Ikkinchi qatlam - og'zaki nutqdagi ekspressiv bo'yoqqa ega bo'lgan so'zlar. Ular neytral qiymatdagi so'zlar bilan sinonimik munosabatga kirisha oladi: *kichkina (bolagina), yiqildi (quladi), buzoq (ish bilmas, galvars), og'zi ochiq (yig'loqi)* kabi.

Bu uslubning *burnini ko'tarmoq, ko'zini shira bosmoq, qo'li kaltalik qilmoq* singari o'z frazeologizmlari mavjud. Kishi nomlari *Abdi, Bek, Zuli, Dili* singari qisqartirib ishlatish mumkin. So'zlarning metonimik ko'lam juda keng tarqalgan. Masalan: *auditoriya kuldi, kengash bo'ldi, dasturxonga o'tirdi, samovarga chiqdi* kabi.

So'zlashuv uslubida nutqiy vaziyatning ahamiyati juda katta. *Salom, assalomu alaykum, vaalaykum assalom, xayr, ha, yo'q, albatta, aha, xo'p* singari so'zlar nutqda ko'p ishlatiladi.

So'zlashuv nutqi kitobiy nutqdan bir qadar farq qilib, *Asal, asal, barmog'ingni tishlab olasan; Ish, faqat tugmachani bossang bas; Kechaday kecha; Boladay bola* kabi gap shakllari odatdagi hol hisoblanadi.

Kitobiy nutq uchun bog'lovchisiz qo'shma gaplar, odatda, xos emas, og'zaki so'zlashuv nutqi uchun esa, aksincha, xarakterlidir. So'zlashuv nutqidagi sodda gaplar ko'pincha fe'l bilan ifodalangan kesimning yo'qligi bilan xarakterlanadi. Hatto ba'zan shunday holatlar ham bo'ladiki, bunday gaplarga fe'l-kesimni qo'yib ham bo'lmaydi. Masalan, *Biz siznikiga. Biz magazinga; Men, odatda ishga avtobusda, ishdan piyoda* kabi.

So'zlashuv uslubiga xos xususiyatlarni yaxshi bilish o'luvchilar nutbiga xos dialektal kamchiliklarni aniqlash, ularni bartaraf etish, ularning adabiy til me'yorlariga amal qilishlarini ta'minlashda yordam beradi.

Vazifaviy uslublar va ularning xususiyatlari to'g'risida birmuncha ma'lumotga ega bo'lish ulardan o'rni bilan foydalanishda muhim ahamiyatga ega. Vazifaviy uslublardan quyidagicha foydalanish mumkin:

1. Rasmiy uslub. O'quvchilar va talablarni ish yuritish va hujjatlarni to'g'ri rasmiylashtirish uchun tayyorlash jarayonida rasmiy uslubdan foydalanish mumkin. Bo'lajak o'qituvchi yoki mutaxassisligidan qat'iy nazar har bir xodim ariza, tilxat, tarjimai hol, e'lon, bayonnoma, bildirishnoma, ishonchnoma va boshqa rasmiy uslub hujjatlarini tayyorlash ko'nikmalariga ega bo'lishi lozim. Bu jarayonda o'quvchi va talablarning hujjatlarni savodli, to'g'ri, ijodiy tayyorlashlari uchun ko'maklashish kerak bo'ladi.

2. Ilmiy uslub to'g'risida yetarli ma'lumotga ega bo'lish maqola, referat, kurs ishi, malakaviy bitiruv ishi, magistrlik dissertasiyasi, keyinchalik nomzodlik va doktorlik dissertasiyalari, monografiyalar yozish uchun juda zarurligi talabalarga tushuntirilishi lozim.

3. Publisistik uslub kundalik ijtimoiy hayotimiz-ning bir tarkibi sifatida axborot olishdan tashqari savodxonlikni ta'minlash, nutq madaniyati va mahoratini oshirish, notiqlikni egallashda muhim manba hisoblanadi.

4. Badiiy uslub namunalari, ya'ni badiiy adabiyotning barkamol avlodni tarbiyalashdagi roli ulkan. Badiiy adabiyotni ko'proq mutolaa qilish ifodali o'qish, so'z boyligini oshirish, savodli yozish, ijodiy matnlar tayyorlash, nutqning xususiyatlarini egallash, muomala madaniyatini shakllantirishda ham muhim vositalardan hisoblanadi.

5. So'zlashuv uslubi to'g'risida yetarli ma'lumotga ega bo'lish adabiy tilni puxta egallash, nutqning tozaligiga erishishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi e'tibortalab jihatlarni egallash va unga rioya etish, o'quvchilar va talabalarga uqdirish har bir ziyoli insonning burchiga aylangan taqdirdagina jamiyati-mizda o'zbek tilining jonkuyarlari ko'payadi, savodxonlik, nutq madaniyati yanada yuqori bo'ladi.

Tayanch so'z va birikmalar: Uslub, vazifaviy uslub, til vositalari, kitobiy nutq, rasmiy uslub, ilmiy uslub, publisistik uslub, badiiy uslub, so'zlashuv uslubi, aniqlik, obyektivlik, qisqalik, ixchamlik, qolip, andoza, ta'sirchanlik.

Mavzuni mustahkamlash va takrorlash uchun savollar:

1. Vazifaviy uslub tushunchasi. Uslublarni belgilash mezonlari.
2. O'zbek tili vazifaviy uslublari to'g'risida umumiy ma'lumot.
3. Quyidagi uslublar to'g'risida qisqacha ma'lumot bering: rasmiy uslub, ilmiy uslub, publisistik uslub, badiiy uslub, so'zlashuv uslubi.
4. O'zbek tili vazifaviy uslublaridan dars jarayonida qanday foydalanish mumkin?

5-MAVZU: NUTQNING ASOSIY XUSUSIYATLARI

Ma'ruza mashg'ulotining texnologik kartasi

Ishbosqichlari va vaqti	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchilar
-------------------------	-----------------	-------------------

Tayyorlov boskichi	Auditoriya tozaligini nazorat qiladi Magistrlarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi Davomatni nazorat qiladi	
1.O'quv mashg'ulotiga kirish bosqichi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo'yicha o'quv mazmunini tayyorlash. 2.Kirish ma'ruzasi uchun taqdimot slaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxatini ishlab chiqish	
2 - asosiy bosqich (55 daqiqa)	1. Magistrlarni kichik guruhlariga bo'lib, mavzu bo'yicha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, multimedialardan foydalanadi 4. Mavzular asosida berilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va xulosalaydi, faol ishtirokchi magistrnlarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kichik guruhlariga bo'linadilar Tomosha kiladilar Qatnashadilar Tinglaydilar va savollarga javob beradilar
3- yakuniy bosqich (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi xulosa kiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Reja:

1. Nutqning to'g'riligi.
2. Nutqning aniqligi.
3. Nutqning mantiqiyiligi.
4. Nutqning tozaligi.
5. Nutqning ta'sirchanligi.
6. Nutqning maqsadga muvofiqligi.

Nutq so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning tashqi ko'rinishi bo'lib, u faqatgina tilga bog'liq hodisa sanalmasdan, u ham ruhiy, ham estetik hodisadir. Shuning uchun unga namunaviy nutq sifatida baho berilganda tinglovchi va kitobxonga ko'zda tutilgan maqsadning, aytilmoqchi bo'lgan muddaoning to'liq borib yetishi, ularga ma'lum ta'sir o'tkazishi nazarda tutiladi hamda bu vazifalarning amalga oshirilishida nutq oldiga ayrim talablar qo'yiladi. Bu talablar grammatik jihatdan nutqning to'g'ri bo'lishini, so'zlar ko'zlangan ma'noni aniq aks ettirishini, chiroyli, yorqin va ta'sirchan bo'li-shini taqozo qiladiki, ular nutqning asosiy xususiyat-lari sifatida qaraladi. Nutq haqidagi ta'limot – ortologiya ana shu sifatlarni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Qadimgi davrlarda ham nutqning bu jihatlariga alohida e'tibor berib kelishgan. Masalan, rimliklar namunaviy nutqning sifatlarini o'zida aks ettiruvchi qoidalar ishlab chiqishgan. Mashhur notiq Siseron fikricha, aniqlik va tozalik nutq uchun shunchalik zarurki, ularni asoslab o'tirishning ham hojati yo'q. Ammo notiq tinglovchilarni o'ziga jalb qilishi uchun bu sifatlar hali yetarli emas. Buning uchun nutq jozibador bo'lishi ham kerak. Notiq Dionis Galikarnas esa nutqda maqsadga muvofiqlikni muhim deb hisoblagan. XII-XIII asr O'rta Osiyo ma'naviyatining yirik vakili hisoblangan Mavlono Husayn Voiz Koshifiy ham «Futuvvatnomai

sultoniy» asarining «Tariqat ahlining odobi» deb nomlangan beshinchi bobida nutqning bu fazilatlari haqida muhim tezislarni ilgari surgan.

Xullas, ma'naviyati va madaniyati shakllangan xalqlar uchun notiqlik san'ati inson faoliyatida muhim omillardan sanalgan hamda asosiy e'tiborni nutqning yaxshi bo'lishiga qaratgan o'z nazariyotchilari ham bo'lishgan.

Agar nutq ma'lum vaziyat va shart-sharoitlarda amalga oshirilishini nazarga olinsa, bunda joy, vaqt, mavzu va muloqot jarayonining maqsadi kabi omillar katta ahamiyatga ega bo'ladi. Aytilganlarni qisqacha umumlashti-radigan bo'lsak, nutqning asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni belgilash lozim bo'ladi: **to'g'rilik, aniqlik, mantiqiylik, ta'sirchanlik, obrazlilik, tushunarlilik va maqsadga muvofiqlik.** Quyida ular haqida qisqacha ma'lumotlar beriladi.

NUTQNING TO'G'RILIGI

Nutqning to'g'ri bo'lishi uning bosh kommunikativ xususiyati hisoblanadi. Nutqning to'g'ri tuzilgan bo'lishi tomonlarning – so'zlovchi va tinglovchining, yozuvchi va o'quvchining bir-birlarini tez va oson tushunishlarini ta'minlaydi. Agar nutq to'g'ri bo'lmasa, u aniq ham, maqsadga muvofiq ham, mantiqiy ham bo'lmaydi. To'g'rilik deganda, - deb yozadi V.G.Kostomarov, - nutq madaniyatining zarur va birinchi sharti sifatida adabiy tilning ma'lum paytda qabul qilingan me'yorining qat'iy va aniq muvofiq kelishini, uning talaffuz, orfografik, lug'at va grammatik me'yorlarini egallashni tushunish lozim bo'ladi. Demak, nutqning to'g'ri bo'lishi dastlab uning adabiy til me'yorlariga muvofiq kelishi bo'lib hisoblanadi.

Nutqning to'g'ri bo'lishi asosan ikki me'yorga – urg'u va grammatik me'yorga amal qilishni taqozo qiladi. So'zlardagi ayrim bo'g'inlarning zarb bilan talaffuz qilinishi, ya'ni ularga urg'uning tushishi hamma tillarda ham bir xil xususiyatga ega emas. O'zbek tilida shunday hodisa kuzatiladi. Masalan, *olma* so'zini olaylik. Bu so'zni alohida, urg'usiz olib qaraganda uning qanday ma'no anglatayotganini bilish qiyin bo'ladi. Urg'u esa undagi ma'noning reallashuviga ko'maklashadi, ya'ni *o*лма* tarzida urg'u birinchi bo'g'inga tushganda harakat, *olma** tarzida oxirgi bo'g'inga tushganda esa mevaning bir turi ma'nosi anglashiladi. Tilimizda bunday so'zlar anchagina: *qa*tlama – qatlama**, *ho*zir – hozi*r*, *yigitcha* – yigi*tcha*, *o`quvchi\*miz – o`quvchimi*z*, *ya*ngi – yangi** kabi. So'zlardagi bu xususiyatlarni farqlamasdan, urg'uni noto'g'ri qo'llash so'zlardagi ma'noning buzilishiga olib keladi. So'zlar talaffuzidagi bu kabi holatlarga, ayniqsa, maorif va madaniyat xodimlari e'tibor berishlari va boshqalarga o'rnak bo'lishlari lozim.

Talabalar mehmoni so'z birikmasida ham mulohazali holat mavjud. Bu holat qaratqich kelishigi qo'shimchasi-ning tushirilishi bilan bog'liq. Qiyoslang: *Talabalar mehmoni(kimningdir talabalar mehmoni) – Talabalarning mehmoni (kimdir talabalarning mehmoni).*

O'zbek tilida ko'plik ma'nosini ifodalashning yo'llaridan biri – *lar* qo'shimchasi ekanligi ma'lum. Shu bilan birga, bu qo'shimchaning ko'plik doirasidan chiqib, asosan ot va fe'llarga qo'shilganda hurmat, kinoya, piching, noaniqlik, kuchaytirish, takrorlash, ta'kid, predmetning turi, umumlashtirish,

so'zlovchi munosabatini alohida bildirish singari turli xil ma'nolarni ifodalashi uning grammatik-uslubiy imkoniyatlarining kengayib borayotganligidan dalolat beradi. Garchi qo'shimchaning bu kabi ma'nolarni anglatish jarayonidagi so'zlarga qo'shi-lish tarzi morfologik me'yorning buzilishi sanalsa-da, uni uslubiy me'yorning buzilishi deb bo'lmaydi: *tillar, yuraklar, jigarlar, burunlar, boshlar, suvlar, qonlar, sutlar, saroblar, barglar, yo'qlar, (ketmaydimi) chiriblar* kabi.

Ma'noning to'g'ri, maqsadga muvofiq ifoda etilishida ohangning ham xizmati katta. So'zlarga qaysi yo'sinda urg'u berilishiga qarab ma'no ottenkalari o'zgarib borishi mumkin. Masalan, nutq jarayonida *keling* so'zidagi samimiyat, piching, masxaralash, norozilik kabi ottenkalar faqat ohang yordamidagina reallashadi.

Xullas, ona tili xazinasidan kerakli grammatik shakllarni tanlash va ularni joy-joyida ishlatish, nutqni to'g'ri tuzishga erishish, har bir til birligini o'rniga qo'yib talaffuz qilish nutq madaniyatining asosiy talablaridan sanaladi.

Nutqning to'g'ri bo'lishi barcha soha mutaxassislari uchun ham muhimdir. Ayniqsa, fizika, kimyo, matematika, biologiya, informatika fanlari o'qituvchilari o'quvchilar-ning turli tillardan kirib kelgan atamalarni ishlatish-da, urg'uni to'g'ri qo'llashlariga, to'g'ri talaffuz etishlari-ga e'tibor berishlari lozim. Chunki ruscha-baynalmilal so'z va atamalarining talaffuzi, ya'ni urg'uni qo'llash o'zbek tilinikidan birmuncha farq qiladi.

NUTQNING ANIQLIGI

Aniqlik ham nutqning asosiy kommunikativ sifat-laridan biridir. Agar to'g'rilik nutqning yuzaga kelishida faqat til omili, zaruriy belgisi sifatida qaralsa, nutqning aniqligi deyilganda uning shakllanishiga xizmat qiladigan, tildan tashqarida bo'lgan omillarni ham nazarda tutish lozim bo'ladi. Bunda dastlab til va tafakkur munosabati turadi. Chunki tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi mutanosiblik va uning nutqda aks etishi ana shu aniqlikning xuddi o'zidir.

O'zbek tilining aloqa vazifasi doirasida yozuvchilik va jurnalistlik faoliyatida, o'qish-o'qitish jarayonida, millat vakillarining kundalik muloqot jarayonida bunday kamchiliklar uchrab turibdi. Tildagi bu nuqsonni V.V.Vinogradov ham o'z vaqtida qayd qilgan edi: «...uchinchi keng tarqalgan stilistik kasallik – bu so'zning voqyelikka mos kelmasligidir, so'zning predmetdan uzilib qolishi – bu buzilish, hatto ba'zan uning predmet (asosiy) ma'nosini yo'q qilishdir. Bu kasallik tasvirlanayotgan hayot bilan tanish bo'lmaslikdan, yozuvchilar o'zlari chizayotgan narsa va hodisalarni yaxshi bilmasligidan kelib chiqadi».

Shunday qilib, aniqlik – bu so'zning o'zi ifodalayotgan voqyelikka mos va muvofiq kelishidir.

Aniqlikni boshqacha tushunish ham mumkin. Bu so'z va uning ko'pchilik tomonidan qabul qilingan ma'nosi hamda uning nutqda qo'llanishi bilan muvofiq kelishidir.

Ko'rinadiki, aniqlik nutqning asosiy xususiyati sifatida, eng avvalo, til tizimidagi leksik daraja bilan bog'lanadi. «Nutq aniqligi» atamasi ostida voqyelik va uning tildagi ifodasi bo'lgan leksik birlik – so'zlar o'rtasidagi o'zaro muvofiqlik anglashiladi.

Til birliklaridan sinonimlar namunaviy nutqning kosal bo'lishiga ko'proq xizmat qiladi. Chunki ular mazmunan bir-birlariga yaqin bo'lsa ham, ma'no qirralariga ko'ra farqlanadi. Ana shu qirralardagi farqlar ularni tanlab ishlatish imkoniyatini beradi. Masalan, *aniq, ochiq, yaqqol, ravshan, yorqin, oydin, ayon* sinonim-larini olib ko'raylik. Garchi ular umumiy ma'noda bir sinonimik qatorni tashkil qilishsa ham, birining o'rnida ikkinchisini qo'llash hamma vaqt mumkin bo'lavermaydi. *Aniq eshitdim* deyish to'g'ri bo'lgani holda *oydin eshitdim* deyish mumkin emas, *hamma narsa ayon, hamma narsa ravshan, hamma narsa aniq, hamma narsa oydin* deyish mumkin bo'lgani holda *hamma narsa yorqin* deb bo'lmaydi. Chunki asosan *aniq* eshitishga, *ochiq* va *oydin* tushunishga, *yaqqol* va *yorqin* ko'rish va eshitishga, *ravshan* ko'rish va tushunishga xos.

Aniqlikni vazifaviy uslublar doirasida tushunish ham o'ziga xos. Masalan, u so'zlashuv uslubida vaziyatga bog'liq bo'ladi. Rasmiy uslubda esa u tildagi tayyor, moliy holidagi so'z va iboralardan foydalanishni taqozo qiladi. Ilmiy uslubda atama va uning ifodalanish aniqligi asosiy o'rinda turadi. Publisistik va badiiy uslublarda esa so'z va iboralar faqatgina badiiy-estetik vazifani bajarishdan tashqari yozuvchining g'oyaviy maqsadi uchun xizmat qilishi lozim bo'ladi.

So'z qo'llash aniqligining chegarasini belgilash birmuncha murakkab ish bo'lib, u tilni yaxshi bilishni va uning vazifaviy uslublar doirasida qo'llanish imkoniyat-larini o'rganishni taqozo qiladi.

Tadqiqotchilar aniq nutq yaratish uchun so'zlovchidan quyidagilar talab etilishini qayd qilishgan:

a) tilning sinonimik imkoniyatlarini bilish va sinonimik qatorlardan kerakligini ajratib, nutqda qo'llash;

b) nutqda ishlatiladigan so'zning anglatgan ma'nolari-ni har tomonlama bilish;

v) so'zning ko'p ma'noliligiga jiddiy e'tibor berish, ko'p ma'noli so'z nutqda qo'llanganda uning qaysi ma'no qirradi ko'zda tutilayotganini aniq tasavvur qilish; fikr-ning yuzaga chiqishida bu so'zning boshqa ma'no qirralari monelik qilish-qilmasligini ko'z oldiga keltirish;

g) omonimlarning xususiyatlarini bilish, chunki ular-ni bilmaslik aniqlikning buzilishiga olib keladi;

d) paronimlarni bilish, ulardagi tovush yaqinlik-lariga e'tibor berish;

ye) tor muhitda ishlatiladigan, chetdan kirgan, kasb-hunarga oid, arxaik, eskirgan, dialektizm so'zlarning ma'nolarini yaxshi anglagan holda nutqqa kiritish».

NUTQNING MANTIQUIYLIGI

«Aristotel insonning eng xarakterli xususiyati - fikrlarini isbotlay olishi deb bilgan. Qadim Xitoy va Qadim Hind notiq va mantiqshunoslari fikrni asoslash jarayonini diqqat bilan o'rgangan. Buyuk ajdodlarimizdan biri Forobiy esa fikrni asoslash to'g'risidagi ta'limot-ni mantiq ilmining asosiy tayanchi deb hisoblagan.

Tinglovchilarga haqiqatni yetkazish va ularni u yoki bu fikrning to'g'riligiga ishonitirish bilan bog'liq har qanday nutqiy jarayon o'zaro bog'liq uch unsur dan tashkil topadi.

Birinchi unsur - isbotlanishi kerak bo'lgan fikr. Ikkinchisi - fikrning to'g'riligini isbotlovchi asos va dalillar. Uchinchisi - namoyish, ya'ni fikr va asos (dalil)lar o'rtasidagi aloqani kursatuvchi mantiqiy bog'lanish.

Fikrlashning mantiqiyligini ta'minlashda bu uch unsur borasida shakllangan qoidalariga rioya etish muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga aytish lozimki, fikrlash jarayonida mantiqiy xatolar mantiqiy fikrlash mada-niyatining zaifligi va fikriy pala-partishlik oqibatida vujudga keladi yoki tinglovchilarni ongli ravishda adashtirish, bahs-munozarada qanday bo'lmasin yutib chiqishga intilish istagidan kelib chiqadi¹¹.

«Auditoriya bilan muloqotga kirishar ekan, notiq uni o'z fikrlariga inontirishi, mafkuraviy oziq berishi, odamlarning ongini o'zgartirishi lozim. Notiq nutqining ta'sirchan va ishonarli bo'lishida asosiy shartlardan biri esa fikrning mantiqiyligidir».

«Demak, notiqning muvaffaqiyati uning qay darajada mantiqning asosiy qoidalarini bilishi va ularga rioya etishiga bog'liq. Shuning uchun pedagogika, psixologiya, tilshunoslik bilan bir qatorda mantiq nutqning uslubiy asosini tashkil etadi va omma oldida nutq so'zlash, targ'ibot-tashviqot olib borish mahoratini o'rganishda amaliy asos vazifasini o'taydi. Mantiqiy nutq tinglov-chilarni butkul jalb etish, ayrim o'rinlarda esa ularga gipnotik ta'sir o'tkazishga qodir. Va aksincha, bayondagi izchillikning yo'qolishi, fikrning mavhumligi va isbotlanmaganligi nutqning tasir kuchini yo'qqa chiqarishi va notiqning obro'sini tushirishi mumkin».

«Isbotlanayotgan fikrga (tezisga) nisbatan mantiq qator talablarga rioya etishni taqozo etadi. Birinchi va eng muhim talab - fikr haqqoniy bo'lishi kerak».

«Fikrga (tezisga) nisbatan qo'yiladigan ikkinchi talab - fikr aniq va ravshan ifodalangan bo'lishi lozim. Nutqiy muloqotda fikrni aniq va ravshan ifodalash uch amal da bajarishni taqozo etadi. Birinchidan, notiq o'zi uchun fikrni aniq ifoda etishi kerak, ikkinchidan, fikr tinglovchi(lar) uchun ravshan shaklga tushirilishi lozim va nihoyat, uchinchidan, matnda fikrning yuqoridagi ikki shakli o'zaro muvofiqlashtirilishi kerak. Notiq o'zi uchun fikrni aniq ifoda etishi deganda, so'zlayotgan odamning mavzuni yaxshi idrok etishi, o'z fikrining to'g'riligi borasida shubha qilmasligi tushuniladi».

Nutqning mantiqiyligi uning asosiy sifatlari – to'g'rilik va aniqlik bilan chambarchas bog'langandir. Chunki grammatik jihatdan to'g'ri tuzilmagan nutq ham, fikrni ifoda etish uchun muvaffaqiyatsiz tanlangan leksik bir-lik ham mantiqning buzilishiga olib kelishi tabiiydir. Mantiqiy izchillikning buzilishi tinglovchi va o'quvchiga ifodalanayotgan fikrning to'liq borib yetmasligiga, ba'zan umuman anglashilmasligiga sabab bo'lishi mumkin. Nutqni shakllantirishdagi e'tiborsizlik oqibatida ba'zan man-tiqsizlik ham yuz beradi. Misollarga murojaat etaylik. Quyidagi misolda o'quv dasturi haqida fikr-mulohaza yuritilsa-da, *o'quv jadvali* (dars jadvali ma'nosida) birikmasi noto'g'ri ishlatilgan:

Shuningdek, umumta'lim maktablarida "Milliy istiqlol g'oyasi va ma'naviyat asoslari" fani bilan birgalikda O'zbekiston Respublika-sining Konstitusiyasini o'rganish kursi o'quv jadvaliga kiritilgan (XS., 8.11.02).

Darvoqe, 30-tur uchrashuvlari yakunlangan bo'lsa-da, kecha Farg'onada *hyech qanday ahamiyat kasb etmagan* "Neftchi" va "Paxtakor" jamoalari o'rtasida kechiktirilgan tur uchrashuvi o'tkazildi (XS., 5.12.02). Ajratilgan birikma noo'rin ishlatilgan, jumlada g'alizlik paydo bo'lgan.

Nutqning mantiqiy bo'lishi so'zlovchi yoki yozuvchining tafakkur qobiliyati bilan bog'liq. Shuning uchun manti-qiylik faqatgina til hodisasi sanalmasdan, tildan tashqarida bo'lgan omil sifatida ham qaraladi. Ya'ni bunda notiqdan faqatgina tilni yaxshi bilish emas, o'zi mulohaza yuritayotgan mavzu atrofida keng bilimga ega bo'lish ham talab qilinadi.

«Nutq madaniyati asoslari» asarida mantiqiylikni ikki guruhga bo'lib – predmet va tushuncha mantiqiyliigi tarzida o'rganish tavsiya etilgan. Predmet mantiqiyliigi nutqdagi til elementlari bilan real voqyelikdagi predmet va hodisalarning mazmunii aloqasi hamda munosabatidir. Tushuncha mantiqiyliigi esa nutqda mantiqiy tafakkur qurilishi va uning til elementlari semantik aloqadorligida mantiqiy rivojlanishning aks etishidir.

Ko'rinadiki, so'zlarning o'zi ifodalayotgan predmet va hodisalarga mos ravishda fikrni aniq ifodalashi predmet mantiqiyliigi bo'lsa, so'z birikmalarining, gaplarning, abzaslarning, hatto butun-butun matnlarning bir-biriga mosligi, fikrni izchil davom ettirishga bo'ysundirilishi tushuncha mantiqiyliigidir.

Tushuncha mantiqiyliigi haqida aytilgan fikrdan xulosa chiqarish mumkinki, nutq mantiqiyliigining asosiy lingvistik sharti – leksik-semantik va sintaktik me'yorga amal qilishdir.

Tushuncha mantiqiyliigi alohida olingan matnda fikriy ketma-ketlik, mantiqiy izchillik bo'lishini taqozo qiladi. Ammo bu talabni nutqiy jarayonning hamma ko'rinishlarida ham o'rtaga qo'yib bo'lmaydi. Masalan, vazifaviy uslublarda, xususan, ilmiy va badiiy nutq uslublarida bu talabga qanday amal qilinishini olib ko'raylik. Ilmiy uslubda yozilgan asarlar yaxlit bir qurilishga ega. Unda kirish, asosiy qism va xulosa mavjud bo'lib, ular yagona bir halqaga birlashadi. Matnda bayon qilinayotgan fikrlar qat'iy izchillikda bayon qilinadi.

Badiiy nutq qurilishi esa biroz boshqacha. Fikrlar bir maromda bayon etib kelinadiyu, birdaniga uzilish yuz beradi va endi boshqa voqyealar hikoya qilib ketiladi. Bu narsa go'yo mantiqiy izchillikka putur yetkazganday ko'rinsa-da, aslida unday emas. Badiiy asarlar, xususan, qissa, roman kabi janrlardagi keng ko'lamlilik tasvir kompozitsiyasini ana shunday tuzishni taqozo qiladi. Mantiqqa putur yetmaganligi bunday asarlarning oxirida ma'lum bo'ladi.

Tadqiqotchilarning fikricha, mantiqiy nutq deganda yaxlit bir tizim asosida shakllangan, fikrlar rivoji izchil bo'lgan, har bir so'z, ibora aniq, maqsadga muvofiq ravishda yuzaga keladigan nutq tushuniladi¹².

Notiq nutqi mantiq qoidalariga muvofiq bo'lishi uchun quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- nutq aniq, ravshan bo'lishi kerak;

¹² Каримов С., Маматов Х., Бўриев И. Юристининг нутқ маданияти. Дарслик. – Тошкент, 2014.

- nutqda fikr (bayon) izchilligi saqlanishi kerak;
- nutq jarayonida fikriy ziddiyat bo'lmash kerak;
- fikrlar dalillangan bo'lishi kerak.

Mazkur talablar rasmiy mantiqning to'rt asosiy qonuni: e'tirof qonuni, qarama-qarshilik qonuni, uchinchisini inkor etish qonuni va yetarli asos qonuni bilan chambarchas bog'liq.

NUTQNING TOZALIGI

Nutqning tozaligi deganda unda til elementlarining ishlatilishida adabiy til me'yorlariga amal qilish-qilmaslik tushuniladi. Yaxshi, namunaviy nutq hozirgi o'zbek adabiy tili talablariga mos holda shakllangan bo'lishi, turli g'ayriadabiy va g'ayriaxloqiy til elementlaridan xoli bo'lishi kerak. Bu masalaning til jihatida bo'lib, nutqiy tozalikning tildan tashqari – paralingvistik jihatlari ham undan kam bo'lmagan ahamiyatga ega. Chunki u boy ma'naviy-axloqiy qadriyat-larga ega bo'lgan va bugun mustaqillik davrida yashab, dunyo hamjamiyati bilan teng mavqyda muloqotda bo'layotgan o'zbek xalqining madaniy darajasiga mos bo'lishi lozim.

«Nutqimizning sofligiga, asosan, quyidagilar ta'sir qiladi:

1. Mahalliy dialekt va shevalarga xos so'z, ibora, shuningdek, grammatik shakllar, so'z va so'z birikmalari-ning talaffuzi, urg'usi.
2. O'rinsiz qo'llangan chet so'z va so'z birikmalari.
3. Jargonlar.
4. Vulgarizmlar.
5. Nutqda ortiqcha takrorlanadigan «parazit» so'zlar.
6. Kanselyarizmlar».

Nutqimizning toza bo'lishiga xalaqit berayotgan ling-vistik elementlar, asosan, dialektizmlar va varvarizmlardir. To'g'ri, ular tilimizda ishlatilishi kerak, busiz bo'lmaydi. Chunki badiiy adabiyot tilida dialektizm va varvarizmlar ma'lum badiiy-estetik vazifani bajarishi, muallifning ma'lum g'oyasini, niyatini amalga oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Dialektal so'zlarning badiiy adabiyotda o'rni bilan ishlatilishi faqatgina maqsadga muvofiq bo'lib qolmasdan, adabiy tilimizning boyib borishiga, umumxalq tilidagi ayrim elementlarning saqlanib qoli-shiga xizmat qilishi ham mumkin. Shuning uchun ham dialektizmlar va adabiy til me'yori doirasida me'yorni belgilash tilimizdagi mas'uliyatli masalalardan biri sanaladi.

Ijtimoiy muhitning tildan foydalanish jarayoniga ta'sir ko'rsatishi tabiiy bir holdir. Kishilar nutqlarida o'zlari bilib-bilmay yoki e'tiborsizlik oqibatida boshqa til elementlaridan ham foydalanadilar. Boshqa millat vakillari bilan birgalikda yashash, mehnat qilish, ta'lim olish, xullas, muomala jarayonida ana shu hol yuz beradi.

Boshqa tillardan so'z o'zlashtirish ulardan nutqda zaruriyatga ko'ra foydalanish salbiy hodisa emas. Ammo bunday so'zlar orasida varvarizm deb ataluvchi shunday bir qatlam mavjudki, ularni nutqda qo'llash-qo'llamaslik masalasiga adabiy til me'yorlari nuqtai nazaridan munosabat bildirish lozim.

Varvarizm sifatida qaraladigan *nu, tak, vot, sovsem, voobuy, tolko, tolko tak, yestestvenno, ob'yazatelno, konechno, uje, pocht, tak chto, znachit, kak raz, neujeli, tem boleye, dokument, oformit qilmoq, organizovat qilmoq, prinimat qilmoq, razresheniye olmoq, podpis qo'ymoq, bo, akun, soni* kabi so'z va birikmalarning o'zbek tilida aynan ekvivalentlari mavjud. Buning ustiga ular adabiy tilimizga kirgan emas. Demak, bu so'zlar o'zbek tili uchun me'yor emas. Ammo biz ularni, ijtimoiy muhit ta'siridan bo'lsa kerak, albatta, farqiga bormasdan ishlataveramiz, nutqimizni nazorat qilmaymiz. Shu tarzda leksik me'yor ham, nutq ham buziladi.

Shuning uchun ham tilda varvarizmlarning ishlatili-shini ijobiy hodisa sifatida emas, balki me'yorning buzilishi deb qarash va ularni nutqda qo'llamaslik lozim.

Tildagi kanselyarizm deb ataladigan rasmiy-idoraviy uslubga xos bo'lgan so'zlar ham nutqning tozaligiga hamisha xavf solib turadi. Ular rasmiy uslubda fikrni ixcham va mantiqiy ifodalashga juda qulay. Ilmiy uslubda ham tayyor jumlar, shablon iboralardan foydalaniladi. Ammo bunday so'z va iboralarni so'zlashuv va badiiy nutq uslubida ishlatish matnga putur yetkazishdan boshqa narsa emas. Bunga A.Qahhorning «Nutq» hikoyasi qahramonining tabiiylik va samimiyatdan xoli bo'lgan hamda shu yo'l bilan g'oyatda kuchli badiiy obrazni yuzaga keltirgan nutqi misol bo'la oladi. Parcha keltiramiz: *O'rtoq rafiqam! Ijizat berasiz, xushchaqchaq hayotimizni sharaf bilan davom ettirib, oilaviy burchimizni namunalik bajarib kelayotganimizga bir yil to'lgan kunda sizni bevosita tabrik qilishga!* E'tibor beraylik: suhbatda o'nlab yoki yuzlab kishi emas, ikki kishi – er va xotin ishtirok etayapti. Avval xotin bu gaplarni hazil deb o'ylaydi, «qiyqirib chapak chaladi». Ammo notiq jiddiy qiyofada so'zida davom etadi. *Birinchidan, ikkinchidan* deb oilada bir yil davomida yuz bergan yutuq-kamchiliklarni rasmiy ravishda sanab o'tadi va nutqni quyidagicha yakunlaydi: *-Lekin bu kamchiliklarga qaramay, turmushimizni a'lo darajada olib borayotganligimizga hyech qanday shubha bo'lishi mumkin emas deb hisoblash mumkin. Shu bilan qisqacha so'zimni tamom qilib, oilamiz bundan keyin ham sharaflar bilan qoplanajagiga to'la ishonch bildirishga ijizat bering!*

Notiq nutqini tugatgandan keyin yana asliga qaytadi. Xotini uning har bir so'zidan zavqlanadi, kuladi. Nima uchun notiq bir vaziyatda o'zini ikki xil tutayapti? Sababi shundaki, u garchi o'zini «keng eshituvchilar ommasiga mo'ljallangan notiq» deb hisoblasa ham, qaysi holatda, vaziyatda qanday gapirish kerakligini bilmaydi. Tilning vazifa va uslub jihatdan amal qilish qonuniyatlarini sayoz tushunadi. Shuning uchun ham uning nutqi notabiiy va kulgilidir.

Parazit so'zlar deb ataluvchi leksik birliklar ham til madaniyati uchun yotdir. Ular asosan so'zlashuv nutqida ko'p ishlatilib, notiqning o'z nutqini kuzatib bormasligi, e'tiborsizligi natijasida paydo bo'ladi va bora-bora odatga aylanib qoladi. Masalan, ayrim kishilar o'zlari sezmaganda *demak, xo'sh* kabi so'zlarni qaytaraverishga o'rganib qolganlar. «Bir dokladchining bir soatlik nutqida, - deb yozadi A.Ahmedov, - «o'rtoqlar» so'zi 101 marta, «ya'ni» so'zi 73 marta, «demak» so'zi 60 marta takrorlanganligining guvohi bo'lganmiz. Qarang, bir soatlik nutqda 234 ta ortiqcha, «bekorchi» so'z ishlatilgan-a».

Vulgar soʻzlarning uchrashi ham nutqimiz tozaligiga salbiy taʼsir qiladi. Ogʻzaki nutqda baʼzan uchrab qoladigan soʻkinish, haqorat soʻzlarni ishlatish axloq meʼyorlariga, sharqona muomala madaniyatimizga mutlaqo toʻgʻri kelmaydigan ishdir. Ammo badiiy adabiyotda personajlarning kuchli hayajonini, gʻazabini ifoda etish maqsadida vulgar soʻzlarga murojaat qilgan holatlarga duch kelamiz: *Qargʻash uchun soʻz topolmadi, / Gʻazabini hyech bosolmadi. / «Oʻynash» soʻzin hadeb hijjalab, / Oxir dedi «Fohisha, jalab...»* (H.Olimjon). Imkon boricha, badiiy adabiyotda ham vulgarizmlarni ishlatishdan qochish kerak. Chunki badiiy adabiyot kishilarga estetik taʼsir oʻtkazish vositasi boʻlish bilan birga tarbiya manbai ekanligini ham unutmasligimiz kerak.

Nutqning tozaligi, yaʼni sof adabiy tilda muloqot qilish oʻquvchilar va talabalarning nutq madaniyati hamda mahoratini egallash, notiqlik sifatlariga erishishlari uchun muhim bosqich sanaladi. Bu esa tildan foydalanishda nihoyatda eʼtiborli boʻlishni talab qiladi.

NUTQNING TAʼSIRCHANLIGI

Nutqning taʼsirchanligi deganda, asosan ogʻzaki nutq jarayoni nazarda tutiladi va shuning uchun uning tinglovchi tomonidan qabul qilinishidagi ruhiy vaziyatni eʼtiborga olish ham muhim sanaladi. Yaʼni notiq auditoriyani hisobga olishi — ularning bilim daraja-sidan yoshigacha, hatto nutq ijro etilayotgan paytdagi kayfiyatigacha kuzatib turilishi, nutqning tinglovchilar tomonidan qabul qilinishi nazorat qilib borilishi lozim boʻladi. Malakali bilimga ega boʻlgan kishilar oldida joʻn, sodda tilda gapirish maqsadga muvofiq boʻlmagani kabi, oddiy, yetarli darajada maʼlumotga ega boʻlmagan auditoriya oldida ham ilmiy va rasmiy tilda gapirishga yoʻl qoʻyib boʻlmaydi. Xullas, notiqdan vaziyatga qarab ish tutish talab qilinadi. Va butun diqqat-eʼtibor ifodalamoqchi boʻlgan fikrni toʻlaligicha tinglovchilarga yetkazish vazifa qilib qoʻyiladi.

Tinglovchining eʼtiborini qozongan nutqgina taʼsirchan nutq hisoblanishi mumkin. Buning uchun, yuqorida taʼkidlanganidek, suhbat mavzusini yaxshi bilishdan tashqari, uni bayon etishning aniq rejasi ham boʻlishi zarur. Nutqdagi fikrlarni birinchi va ikkinchi darajali tarzda tuzib, ularni oʻzaro bogʻlab, tinglovchilarga avval nutq rejasini tushuntirib, shundan keyingina gapni boshlash lozim.

Soʻzlovchining oʻz nutqiga munosabati ham muhim. Shunday boʻlgandagina quruq rasmiyatchilikdan qochish mumkin boʻladi. Soʻzlovchi va tinglovchi oʻrtasida samimiyat paydo boʻladi. Notiq fikrlarini oʻzi yoki auditoriyadagi kishilar hayotidan olingan misollar asosida isbotlashga harakat qilsa, mavzuga doir subektiv mulohazalarini bildirsa, nutq yana ham ishonarli va taʼsirli chiqadi.

«Nutq soʻzlash amaliyoti sohasidagi mutaxassislar notiq oʻz maqsadiga erishishi uchun nutq madaniyati qoidalariga rioya etishi, kerakli oʻrinlarda pauza qilishi, "e-e-e", "hm-hm-hm" kabi keraksizlarni hadeb talaffuz qilmasligi, qoʻllarini choʻntakka solmasligi va shu kabilar haqida koʻp yozishadi».

«Xoʻsh, shunday ekan, notiqlik va muloqot sanʼati borasidagi anʼanaviy qoida va tavsiyalarga rioya etish kerakmi yoki kerak emasmi? Ularni oʻrganishdan naf

bormi? Albatta, kerak va naf bor. Faqat nutq muvaf-faqiyati notiq shaxsi, uning ichki dunyosi, fikr bilan soʻzning uygʻunligiga bogʻliq ekanligini unutmaslik lozim. Auditoriyani alohida taʼsirchan ritorik vositalar emas, balki fikrlaringiz bilan yuz-qiyofangiz ifodasining muvofiqligi, nihoyat, tinglovchilar bilan muloqotingiz-ning faolligi darajasi koʻproq inontiradi. Boshqa soʻzlar bilan aytganda, haqiqatda nutqning taʼsirchanligini bu omillarning oʻzaro muvofiqlashtirilgan jamlamasi taʼminlaydi. Zero, soʻz (verbal vosita) va tana harakatida (noverbal vosita) oʻz ifodasini topadigan notiq xatti-harakati uning shaxsini belgilovchi va ichki qoida va ti-zimlarga boʻysunuvchi ichki jarayonlarning natijasidir».

«Notiqning auditoriya oldiga har qanday chiqishi maʼlum axborotni uzatish, oʻz fikr va gʻoyalarni tinglovchilar ongiga yetkazishdan iborat. Ularni qabul qilish, tushunish esa tinglovchining hayotiy tajribasiga, ehtiyojlari va qiziqishlariga, istak va kayfiyatiga bogʻliq. Uzatilayotgan axborotning tinglovchi tomondan qabul qilinishi bir qator subyektiv faktorlarga bogʻliq.

Avvalo, bu - tinglovchining eshitishga va axborotni qabul qilishga ichki tayyorgarligi, moyilligi. Ichki tayyorlikka, mayliga qarab kishi oʻziga yetkazilayotgan axborotga salbiy yoki ijobiy munosabat bildiradi, uning ongi va his-tuygʻulari faolligi oshadi yoki susayadi».

«Baʼzan shunday boʻladiki, mazmunan boy, shaklan qiziq maʼruza ham tinglovchilarda chuqur qiziqish uygʻotmaydi. Sababi shundaki, odamlarning diqqatini jalb etish, maʼruza yoki suhbatga qiziqtirish uchun haq gaplarni, aniq dalillarni izchillik bilan bayon etishning oʻzi kifoya qilmaydi. Tinglovchilarni eshitishga ruhan tayyorlash zarur, yaʼni ularni tor nuqtai nazarlari doirasidan chiqarish kerak boʻladi.

Tinglovchini oʻz nuqtai nazari doirasidan chiqarish-ning vositalaridan biri - inson tafakkuriga xos boʻlgan axborotni assosiyali oʻzlashtirish qobiliyatidan foydalanishdir. Notiq tinglovchilarga maʼlum boʻlgan voqyea-hodisa, faktlardan oqilona foydalansa, ularning hayotiy tajribasi, bilimlariga tayansa, ularda koʻtarilgan muam-molarni tushunishga moyillik uygʻotishi osonlashadi.

Notiq bilan auditoriya oʻrtasida muloqot oʻrnatili-shiga tinglovchilar psixologiyasining ayrim xususiyatlari ham taʼsir qiladi. Baʼzan oʻz sohasini yaxshi bilgan mutaxassis ham auditoriya oldida oʻzini yoʻqotib qoʻyadi, natijada tinglovchilar ham, nutq soʻzlovchi ham qoniqish his qilmaydilar. Sababi shundaki, har qanday auditoriya notiqqa alohida talablar bilan yondoshadi va maʼlum maʼnoda unga ruhiy taʼsir oʻtkazadi.

Notiqda tinglovchilar yetakchini koʻradilar va notiq tashabbusni qoʻldan bermasligi, qanchalik hayajonlanma-sin, tinglovchilar oldida oʻzini dadil tutishi, qatʼiy ovoz bilan gapirishi kerak».

Tinglovchiga emosional taʼsir oʻtkazishga muvaffaq boʻlish esa notiqning yutugʻi hisoblanadi. Bu haqda mashhur rus notigʻi prof. V.O.Klyuchkovskiy shunday degan edi: «Jamoat orasida gapirganimizda tinglovchilarning qulogʻiga, aqliga murojaat qilmang, shundoq gapiringki, ular sizni tinglab turib, soʻzlaringizni eshitsin, predmetlarni siz bilan koʻrib, sizning holatingizga kirishsin. Tinglovchilar

sizning tasviringizsiz ham aqli, yuragi, fikri bilan shu predmetni yaxshiroq kuzatadi.

Nutqda fikrni rivojlantira borib, dastlab uning sxemasini tinglovchining aqliga yetkazish, keyin uning tasavvuriga yaqqol taqqoslarni taqdim etish kerak, nihoyat chiroyli lirik tasvirlar bilan ehtiyotkorona uni tinglovchining yuragiga jo qiling, o`shanda tinglovchi – asiringiz qochib ketmaydi, hatto siz uni erkin qo`yib yuborsangiz ham sizning abadiy itoatgo`y mijozingiz bo`lib qoladi».

Nutqning tinglovchilarga qanday ta`sir qilishida va ularda qanday taassurot qoldirishida notiqning nutqiy jarayon davomida o`zini qanday tuta bilishi, jest va mimikalari, hatto kiyinishi kabi omillarning ham ahamiyati bor. Samimiylik, xushmuomalalik, odoblilik, auditoriyaga hurmat bilan qarash kabi fazilatlar nutqning tinglovchilar tomonidan e`tibor bilan tinglanishi-ga sabab bo`ladi.

«Qadimgi dunyoning mashhur notig`i Demosfen ham notqlik san`atida imo-ishoraning roliga juda yuksak baho bergan edi. Demosfendan yaxshi nutqqa nima kerak, deb so`raganlarida: u: «Imo-ishora, imo-ishora va imo-ishora! – deb javob bergan edi. Nutq ta`sirchanligini oshrish uchun qilinadigan imo-ishora va boshqa xatti-harakatlar me`yorida bo`lishi kerak».

Nutqning ta`sirchanligi, ifodaliligi haqidagi gap, ma`lum ma`noda, nutq sifatleri haqida aytilgan mulo-hazalarga yakun yasashdir. Chunki yaxshi nutqning fazilat-larini ko`rsatib o`tish, nutqda uchraydigan ayrim tipik xatolarni tahlil qilish pirovard natijada ta`sirchan bir nutqni shakllantirishga xizmat qiladi.

NUTQNING MAQSADGA MUVOFIQLIGI

Ma`lumki, so`zlovchi tomonidan rejalashtirilgan yoki vaziyatga qarab so`zlanadigan nutq ma`lum maqsadga yo`naltirilgan bo`ladi. Ya`ni so`zlovchi aniq maqsad va manfaatni ko`zlab, til vositalaridan foydalanadi. Adabiy til me`yorlariga amal qilib so`zlangan nutq to`g`ri, aniq, toza, mantiqiy, ta`sirchan, demak, maqsadga muvofiq nutq sanaladi.

Tadqiqotchilarning fikrlariga asoslanib, «Nutq faoliyatida muallif o`z oldiga qo`ygan maqsadni eng aniq, eng to`g`ri, eng yaxshi, eng ta`sirchan, eng tushunarli qilib ifodalaydigan so`zlarni, so`z birikmalarni, gaplarni topishga, tanlashga intiladi. Bu vositalarni yaxlit qilib, «maqsadga muvofiqlik» deb belgilash mumkin».

Xullas, yaxshi nutq so`zlovchi va yozuvchidan savodxon-likni, katta mehnatni talab qiladigan murakkab jarayon-dir. Umuman, nutq aniq va ravon, grammatik jihatdan to`g`ri shakllangan bo`lishi va orfoepik talablar darajasida talaffuz etilishi, boshdan oxirigacha izchil bayon qilinishi lozim bo`ladi. Ana shunday nutqgina tinglovchi va o`quvchi qalbiga borib yetadi. Shunday nutqgina madaniy nutq talablariga javob beradi. Buning uchun esa yozuvchi va omma oldiga chiqib nutq so`zlaydigan kishidan tinimsiz izlanish va o`z ustida ishlash, muttasil nutqiy mashq talab qilinadi.

**Tayanch so`z va birikmalar:** tinglovchi, so`zlovchi, auditoriya, to`g`rilik, aniqlik, mantiqiylik, ta`sirchan-lik, obrazlilik, tushunarlilik va maqsadga muvofiqlik, urg`uni to`g`ri qo`llash, imlo qoidalari, emosional ta`sir.

Mavzuni mustahkamlash va takrorlash uchun savollar:

1. Soʻzlovchi va tinglovchi muloqotini tashkil etish-ning til va tildan tashqari omillari.
2. Nutqning toʻgʻriligi.
3. Nutqning aniqligi.
4. Nutqning mantiqiyiligi.
5. Nutqning tozaligi.
6. Nutqning taʼsirchanligi.
7. Nutqning maqsadga muvofiqligi.

6-MAVZU: NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK SANʼATI

Maʼruza mashgʻulotining texnologik kartasi

Ishbosqichlari va vaqti	Taʼlim beruvchi	Taʼlim oluvchilar
Tayyorlov boskichi	Auditoriya tozaligini nazorat qiladi Magistrlarni mashgʻulotga tayyorgarligini tekshiradi Davomatni nazorat qiladi	
1.Oʻquv mashgʻulotiga kirish bosqichi (10 daqiqa)	1.Mavzu boʻyicha oʻquv mazmunini tayyorlash. 2.Kirish maʼruzasi uchun taqdimot silaydalarini tayyorlash 3. Fanni oʻrganishda foydalaniladigan adabiyotlar roʻyxatini ishlab chiqish	
2 - asosiy bosqich (55 daqiqa)	1. Magistrlarni kichik guruhlariga boʻlib, mavzu boʻyicha savollarni beradi. 2. Koʻrgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, multimedialardan foydalanadi 4. Mavzular asosida berilgan maʼlumotlarni umumlashtiradi va xulosalaydi, faol ishtirokchi magistrlarni ragʻbatlantiradi va umumiy baholaydi	Kichik guruhlariga boʻlinadilar Tomosha kiladilar Qatnashadilar Tinglaydilar va savollarga javob beradilar
3- yakuniybosqich (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi xulosa kiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Reja:

1. Notiqlik sanʼatiga qadimdan eʼtibor berilishi-ning sabablari.
2. Qadimgi Xitoyda soʻz va notiqlik sanʼatiga eʼtibor.
3. Qadimgi Misrda nutq madaniyati va notiqlikka eʼtibor.
4. Yunon notiqligi.
5. Rim notiqligi.
6. Markaziy Osiyoda soʻz sanʼati va notiqlikka eʼtibor.

Nutq madaniyati haqidagi ta'limot qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo'lsa ham, unga qadar Misr, Assuriya, Vavilon va Hindiston kabi mamlakatlarda paydo bo'lganligi notqlik san'ati tajribasidan ma'lum. Ushbu davrlarda jamiyatning rivojlanishi, savdo-sotiqning, sud ishlarining nihoyatda taraqqiy etishi notqlikni san'at darajasiga ko'tardi. Chunki u paytlarda davlat arbob-larining obro' e'tibori va yuqori lavozimlarga ko'ta-rilishi, ularning notqlik mahoratiga ham bog'liq bo'lgan. Notqlik san'ati sarkardalik mahorati bilan barobar darajada ulug'langan. Mashhur notiq Siseron: "tarixda yo yaxshi harbiy sarkarda, yo yaxshi notiq bulish kerak" degan ekan. Bu gapda katta hikmat bor. Harbiy sarkardaning itoatida ko'p sonli lashkar bo'lishini tasavvur qilsak, bu so'z tasodifiy o'xshatish emasligiga amin bo'lamiz. Grek va Rim notiq-lari Aristotel, Demosfen, Siseron, Kvintilian kabi nazariyotchilarning hayotiy tajribalari ham bunga misoldir. Ular kishilik jamiyatida ritorika va notqlik san'atining o'ziga hos maktabini yaratdilar. Siseronning "Notqlik haqida", "Notiq", "Brut" asarlari, Mark Fabiy Kvintilianning "Notiq bilimi haqida", Aristotelning "Ritorika" kabi asarlari ham qadimgi Gresiya va Rimda madaniy nutq, notqlik nazariyasi ancha rivojlanganligini ko'rsatadi.

Notqlik san'ati (ritorika) fan sifatida qadimgi Yunonistonda eramizdan avvalgi IV-V asrlarda naydo bo'ldi. Ammo notqlik san'atiga ehtiyojning paydo bo'lishini insoniyat tarixidagi ilk davlatchilikning shakllanishi davri bilan bog'lash mumkin. Nutq davlatni boshqarish, xalqni hokimiyat atrofida birlashtirish va muayyan maqsadlar sari yo'naltirish, turli toifadagi odamlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish kabi ish-larning barini amalga oshirishning bosh vositasidir. Davlat va jamiyat boshqaruvini nutqsiz, "so'z hunari"siz tasavvur etib bo'lmaydi. "Nutq - qudratli kuch: u ishontiradi, undaydi, majbur etadi, odamlarni boshqarish uchun esa ayni shular kerak", - degan edi g'arb mutafakkiri R.Emirson.

QADIMGI XITOIY DAVLAT BOSHQARUVIDA SO'Z VA NOTIQLIK SAN'ATIGA E'TIBOR

Tadqiqotlardan ma'lumki, Xitoyda davlatchilikning shakllanishi eramizdan avvalgi II ming yillikning o'rtalariga borib taqaladi. Xitoy xalqi tarixining umumiy yo'nalishi, o'ziga xos ijtimoiy kategoriya sifatidagi so'z san'atiga va uning tarkibiy qismi bo'lgan notqlikka bo'lgan e'tibor xalqning rivojlangan davlatchilik sharoitida yashay boshlagan davrga to'g'ri keladi. Xitoyda so'z san'ati va notqlikka e'tiborni o'sha davr adabiyotlarining vazifalaridan ham anglash mumkin. "Mo-szi" yodgorligida bayon etilgan qarashlarda manfaatlar munosabatiga alohida e'tibor qaratilgan. "Bitta odam - bitta manfaat; ikkita odam - ikkita manfaat; o'nta odam - o'nta manfaat. Odamlar ko'p, demak manfaatlar ham ko'p. Ustiga-ustak har bir odam o'z manfaatlarini o'ylaydi va o'zgalarning manfaatlarini rad etadi. Oxir-oqibat, barcha bir-birini rad etadi. Ota va bolalar, aka-ukalar o'zaro urushib, har tomonga tarqaydilar, birgalikda yashashga qodir bo'lolmaydilar. Shu darajaga yetib boradiki, ular bunga imkoniyat bo'lsa-da, birgalikda mehnat qila olmay qoladilar...".

Manfaatlar to'qnashuvi hamisha ham janjal, o'zaro kelishmovchiliklar bilan tugamaydi. Chunki umuminsoniy va milliy qadriyatlar uyg'unlashgan holda berilgan tarbiya tomonlarning oqilona fikr-mulohaza yuritishiga, to'g'ri qaror qabul qilishiga, ota-onalar, kattalarga hurmat-e'tibor ko'rsatishga undaydi. Bu jarayonni amalga oshirish, albatta, nutq orqali yuzaga chiqadi. Demak, manfaatlar himoya qilinayotgan paytda ham o'zaro hurmat-izzat nuqtai nazaridan til birliklari tanlanishi, nutq odob-axloq doirasida, tushunarli, mazmunli, yuqori madaniyatli bo'lishi kerak.

Xitoy adabiyotining eng qadimiy yodgorliklari taxminan eramizdan avvalgi XII asr o'rtalariga taalluqli bo'lib, ular hukmdorning nutqlari, xalqqa murojaatlari (gao)lardan tashkil topgan. Bunday nutq na murojaatlar tarkib topgan sharoit, ijtimoiy-siyosiy vaziyat bilan bog'liq. Masalan, "Buyuk murojaat" ("Dagao") bunga misol bo'la oladi.

"Buyuk murojaat"dan keyin yaratilgan asarlar orasida eng mashhuri - "Xun fan" ("Boshqaruv haqida buyuk; qonun") ham notiqlikka e'tibor nuqtai nazaridan diqqatga sazovor. Qonunning ikkinchi moddasida boshqaruv bilan bog'liq "besh amal" haqida gap boradi. Birinchi amal - o'zini qanday tutmoq, ikkinchisi - qanday so'zlamok, uchinchisi - qanday ko'rmoq, to'rtinchisi - qanday tinglamok, beshinchisi - qanday fikrlamok bilan bog'liq. Ularni tushuntirishda quyidagilar ma'lum qilinadi: "Odob-ahloq doirasidagi xatti-harakat tartibni hosil qiladi. Nutqdagi muvofiqlik tartibni hosil qiladi. Nazarning tiniqligi ziyraklikni hosil qiladi. Fikrlash ravshanligi donolikni hosil qiladi".

Nutq madaniyati va mahoratini o'rganish jihatidan ushbu amallar e'tiborga molik. Chunki boshqaruv faoliyati ham fikrlash va uni yuzaga chiqarish, ya'ni nutqiy faoliyat bilan bog'liq. Suhbat jarayonining samarali bo'lishini esa amallarda ko'rsatilgan jihatlar ta'minlaydi.

Xitoyda notiqlik san'ati, ayniqsa, Xitoy tarixining klassik davri hisoblanmish eramizdan avvalgi VIII-III asrlarda rivoj topdi. Manbalarga qaraganda, u yerda turli vaqtda 70 dan ortiq mashhur shaxslar yashagan. Ular qatorida Konfusiynipg izdoshi Men-szi, ulug' Mo-szinning izdoshlari Sun Ke va In Ven, dong'i ketgan vazir, o'sha davr iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy fikrning ajoyib namunasi bo'lmish "Gu-an-szi" risolasining muallifi Guan Chjinni tilga olish mumkin. O'sha davrda asosan notiq va muallim sifatida peshqadam jamoat arboblari yetishib chiqdi. Aslini olganda, bu sifatlar bir odamda mujassam bo'lgan, zero, u davrda ta'lim berish "gapirish", gapirish esa "o'qitish" ma'nosini anglatgan. Buning uchun notiqlik san'atini puxta egallash ijtimoiy faoliyat bilan shug'ullanishning asosiy shartlaridan biriga aylangan.

Muhimi shundaki, ularni ijtimoiy kelib chiqishi yoki jamiyatda tutgan mavqeyega qarab emas, balki iste'dodiga qarab tanlashgan.

Xitoy notiqlik san'atida ta'lim jarayoni, ya'ni o'qitishning «gapirish», so'zlash, ya'ni nutq bilan cham-barchas bog'langanligi muhim o'rin tutadi. O'qituvchi faoliyatining asosini ham ta'lim berishda bilim asoslarini qanday o'quvchilarga yetkazish, ya'ni uning nutqi tashkil etadi. O'qituvchining nutq mahoratini tarbiyalashda ana shu holat - «ta'lim berish va nutqiy faoliyat»

o'rtasida tenglik alomatini qo'yib, bilim berish va ko'nikmalar hosil qilish muhimdir.

Xulosa qilib aytish mumkinki, qadimdan fikrni aniq va lo'nda ifodalash, buning uchun zarur so'z va iboralarni topish so'z san'ati va demakki, notiqlik san'atining bosh xususiyatlaridan biri deb sanalgan.

QADIMGI MISRDA NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIKKA E'TIBOR

Qadimgi Misrda ham so'zning ta'sir kuchiga katta e'tibor berilgan. Garchi nutq madaniyati va notiqlik san'atining nazariy jihatlarini maxsus o'rganilmagan bo'lsa-da, bizga qadar saqlanib qolgan o'git, pand-nasihati ruhida yozilgan qadimiy asarlarda so'z qudrati, uning davlat va jamiyatni bopqarishdagi o'rni qadimiy qadimiy ko'plab fikrlarni uchratamiz.

Avvalo, qayd etish lozimki, so'z, matn bilan bevosita ish ko'ruvchi hattot (mirza)lar Misr jamiyatida ancha imtiyozli o'rin egallaganlar va mamlakatning butun ma'muriy-xo'jalik hayotini boshqarganlar. Hatto yuqori lavozimlarni egallagan zodagonlar o'z martabalarini qatorida "barmoqlari mohir hattot" martabasiga alohida urg'u berishgan. Taxtga o'tirgan, "ezgu ma'bud" hisoblangan va butun ulkan ma'muriy tizimni boshqargan fir'avnlari o'zlari uchun xattot mavqeyini olishni or deb bilmagan.

Bugungi kunda og'zaki nutqni o'stirish uchun umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus o'quv yurtlari va oliy ta'lim tizimida muayyan sharoitlar yaratilgan. Ayrim o'quv fanlaridan og'zaki nazoratlar topshirish, amaliy mashg'ulotlar, mustaqil ish, referat ishlari himoyalari jarayonida o'quvchi va talabaning og'zaki nutqini o'stirishi uchun ma'lum imkoniyatlar beriladi. Demak, og'zaki nutqni tarbiyalash uchun turli vosita va imkoniyatlar mavjud. Lekin yozma nutq savodxonligi, keyin mahoratini egallashlari uchun imkoniyat va sharoitlar yetarli emas. Buning bir qator sabablari bor. Umumiy o'rta ta'lim va o'rta maxsus ta'lim jarayonida bayon, erkin mavzuda insho kabilarning kam o'tkazilayotganligi, oliy ta'lim jarayonida esa deyarli bu kabi yozma ishlarga o'rin berilmasligi yozma nutq madaniyatining pasayishiga sabab bo'lmoqda. Shuning uchun ham aksariyat yozma ishlarda oddiy imlo qoidalarini qo'llashdan ko'ra jumla tuzishdagi kamchiliklar nihoyatda ko'payib bormoqda. Filolog mutaxassislar talabalarning yozma ishlari baholashda uning savodxonligiga ham e'tibor berishadi, bu holat talabaning o'z xatosini tushunib, qayta takrorlamasligiga yordam beradi. Lekin aniq va tabiiy fanlar bo'yicha bajarilgan yozma ishlarning faqat o'sha fan nuqtai nazaridan baholanishi, talabaning savodxonligiga e'tibor berilmasligi, yozma nutqdagi kamchiliklarning bemalol davom etishiga yo'l ochib beradi. Bunday holatlarning barham topishi uchun aniq va tabiiy fanlar o'qituvchilari ham talabaning yozma ishini savodxonlik nuqtai nazaridan, harch bo'lmaganda, yozma ishning dastlabki sahifalarida imloviy, uslubiy xatolarini ko'rsatib baholashlari lozim, deb hisoblaymiz.

Demak, yozma nutq mahoratini egallashning ahamiyatini Qadimgi Misr tajribasi misolida tushuntirish foydali bo'lishi mumkin.

Notiqlik san'atiga qadim davrlardan yunonlar katta e'tibor bilan qarashgan. Eramizdan avvalgi V-IV asrlarda Yunonistonda tarixiy-nasriy asarlar, notiqlik va falsafiy dialog rivoj topadi. «Nasr asri»ning kelishi Yunonistonda demokratik tartiblarning o'rnatilishi bilan chambarchas bog'liq bo'ldi, zero, bunday boshqaruv tizimida notiqning ommaga ta'sir o'tkazish mahorati xalq yig'inlarida qonunlarning qabul qilinishida va sudda hukm chiqarishda hal qiluvchi rol o'ynay boshladi. Bu ehtiyoj yangicha o'qitish usullarining joriy etilishiga olib keldi. Unga asos solganlar sofistlar ("donishmand-lik muallimlari") bo'ldi. Ular shahar-mahallalar yurib, ma'lum haq evaziga ma'ruza o'qishar va asosan tinglovchi-larga nutq tuzish, notiqlik sir-asrorlaridan saboq berishar edi. Antik demokratiyaning beshigi bo'lgan Afina shahri ularning faoliyati uchun qulay bo'lgan. Shuning uchun ham ayni Afinada notiqlik san'ati rivoj topdi.

Ilk sofistlar haqida bizga qadar kam ma'lumot yetib kelgan. Ularning yozganlaridan ayrim parchalargina saqlanib qolgan. V asrning eng mashhur sofistlari qatorida Protagor, Prodik, Gippiy va Gorgiylarning nomlarini tilga olish mumkin.

Sofistlar til boyligini mohirona egallashni va kerak paytda undan foydalanishni o'rgatardi.

Sofistlar so'z va tilning nazariy asoslarini ham ishlab chiqdilar Ularning ilmiy izlanishlari asosida tilshunoslik fanining ikki sohasi – ORFO-epiya (grammatika) va ritorika (notiqlik nutqlarini tuzish haqidagi ta'limot) shakllandi. Orfoepiya bilan asosan Protagor va Prodik shug'ullangan bo'lsalar, ritorikaga Gorgiy va Frisimaxlar asosiy hissalarini qo'shdilar (1.29-30-b.).

Qadimgi tarixchilarning fikricha, notiqlik san'atiga o'rgatish va tegishli qo'llanmalarni ishlab chiqish Sisiliyada tiraniyaning ag'darilishiga olib kelgan(er. avv. 467 y.) sud jarayonlari bilan bog'liq Ayni shu davrda sisiliyalik ritorlar - Korak va Tisiy yodlash va keyinchalik o'z nutqlarida foydalanish uchun mo'ljallangan tayyor namunalar to'plami (xrestomatiya)ni va notiq nutqi tuziishiga oid nazariy yo'riqnomani chiqardilar. Bu qo'llanmalarda notiqlik tajribasi ilk bor umumlash-tirib berildi. Ularda notiq nutqi uchun zarur bo'lgan eng asosiy talablar o'z ifodasini topdi: nutq yaxlit va tugal bo'lishi kerak, u kirish, asosiy qism va xulosadan iborat bo'lmogi lozim. Asosiy qism o'z navbatid ikki anik bo'limga ajralgan: voqyealar bayon etilgan hikoya va o'z fikri (iuqtai nazari) isboti va muxolif fikrini inkor etishga qaratilgan bahs.

Bunday usulda tashkil etilgan nutq tinglovchilarning qalbiga ta'sir etishi, ularni inontirishi, jalb etishi mumkin edi. Yunon notiq-lari ayniqsa, badiiy so'z imkoniyatlaridan keng foydalanganlar. Qadimgilar hikoya qilishicha, Gorgiy Afina er avv. 427 yili xalq yig'inida so'zga chiqqanda turli badiiy vositalarni qo'llab, shunday chiroyli nutq so'zlagan ekanki, tinglovchilar hayratga tushibdi.

Sofistlar shaklan chiroyli nutqning emosional kuchini yaxshi his etganlar (1.31-b.). Til imkoniyatlaridan foydalanib «bo'sh dalilni kuchli, kuchli dalilni bo'sh qilish» ularning shioriga aylandi. Masalan, Gorgiy notiqning vazifasi tinglovchilarni o'z gaplariga ishontirishdan iborat, deydi. Buning uchun u alohida notiqlik usullari bilan: auditoriyani rom eta bilishi kerak. Odatda «Gorgiy

Eramizdan oldingi uchinchi ming yillikda "Qadimgi podsholik" davridayoq Misrda didaktik adabiyot yuksak rivoj topadi. Bu davr keyingi avlod misrliklar xotirasida donishmandlar davri, madaniyatlarning oltin asri sifatida iz qoldirgan. Qadimgi donishmandlarning o'g'itlari asrlar davomida yuqori baholanib kelingan. Qadim podsholik qulagandan so'ng qariyb ming yil o'tgandan so'ng Iyester-Bitti IV ismli muallif Imxotep, Jedefxor, Ptaxxotep kabi donishmandlarni tilga olib, ularga teng keladigan yo'q deya e'tirof etadi. Ular yozib qoldirgan o'gitlar ham yuksak nutq, fikrlarni bayon etish madaniyatidan dalolat beradi, ham nutq va muloqot madaniyatiga oid qimmatli fikrlarni o'zida mujassam etgan. Jumladan, "Ptaxxotep o'g'itlari"da ma'muriy muhitda muvaffaqiyat qozonish uchun kishi o'zini qanday tutmog'i kerakligi haqidagi pand-nasihatlar berilgan, Ptaxxotep o'g'itlari uniig inson qalbini, inson psixologiyasini juda nozik his etganidan dalolat beradi: "Baxtsizlikka uchragan odam, o'z muammosining hal etilishidan ko'ra ko'proq o'z dardini to'kib solishni istaydi" (1.25-26-b).

O'rta podsholik (er.av.XXII-XVI asrlar) davri adabiyoti oldingi tarixiy davr an'analarini yanada rivojlantirdi.

Saqlanib qolgan papiruslarning mazmuni shundan dalolat beradiki, bu davrda so'zga, suxandonlikka e'tibor yanada ortdi. Xususan, "Suxandon kishi haqida qissa" nomi bilan ma'lum bo'lgan asarni o'sha davr suxandonlik san'atining namunasi deb atash mumkin. Qissa voqyealari X sulola hukmronligi davriga tegishli bo'lib, asar oddiy bir kishining qudratli amaldor oldida so'zlagan 9 ta nutqidan iborat. O'z nutqlarida bu odam amaldorning qo'li ostidagi xizmatchi uning mulkini talaganligidan noroziligini ifodalaydi. Bu nutqlar yozib olinadi va yozma shaklda suxandonlikni yaxshi ko'rgan fir'avnga jo'natiladi. Unga tortib olingan barcha iarsalar qaytarib beriladi, boz ustiga, uni mukofotlashadi. Natijada hamma mamnun bo'ladi: fir'avn va amaldor dehqonning suxandonligidan, dehqon esa odil hukm va suxandonligidan uchun olgan mukofotidan xushnud bo'lishadi.

Bu davrda yaratilgan asarlar qatorida "Gerakleopol shohining o'g'itlari" alohida o'rin egallaydi. Shohniig o'z o'g'li Merikarga qilgan pand-nasihatlarida Misr davlati rahbarining yuqori darajadagi siyosiy ongidan dalolat beruvchi qiziqarli fikrlarni uchratamiz. Masalan: "boy xalq qo'zg'olon qilmaydi", "seni o'rab turgan odamlarning muhabbatidan o'zingga haykal qo'y", "amaldorlarning hurmatini joyiga qo'y, o'z xalqingning turmushini farovon qilishga intil" va sh.k. XII sulola fir'avnlari xalq mehrini qozonish va o'z obro'larini mustahkamlashda bu fir'avnning "til shohning qilichidir" va "nutq - har qanday quroldan kuchliroq" degan fikriga suyanib ish ko'rdilar.

"O'gitlar" yangi shohlik davrida ham keng rivoj topdi. Ular ham qadimgi Misrda suxandonlikka, so'zning qudratiga alohida e'tibor qaratilganidan dalolat beradi va davlat boshqaruvida ularning muhim o'rin tutganligini ko'rsatadi.

figuralari» deb nomlanadigan bunday usullar qatoriga metaforalar, tovush takrorlari, antiteza shaklida tuzilgan gap(jumla)lar va sh.k kiradi.

Gorgiy nazariyasi yunon notqlik san'atining barcha turlari: sud notiqliqi, siyosiy notqlik, tantanali notqlikka o'z ta'sirini o'tkazgan.

Er. avv. V asr oxiri - IV asr boshlaridagi sud notiqligining eng mashhurlaridan biri Lisiy (459-380 y.y.) bo'lgan.

Lisiy kelib chiqishi bo'yicha afinalik bo'lmagani uchun Afina fuqarosi huquqlariga ega emas edi. Shuning uchun ham u o'zgalar uchun buyurtma asosida nutq tuzar edi. Unga jamiyatdagi mavqeyi turlicha bo'lgan kishilar murojaat etishar va Lisiy ularning aqliy darajasi, mavqeyiga moslab nutqlar yozishga majbur bo'lardi. Bizga qadar Lisiyning 34 ta nutqi yetib kelgan bo'lib, ular oddiy jonli so'zlashtuv tilida yozilgan.

Tantanali notqlik eng yorqin vakillaridan biri Gorgiyning shogirdi Isokrat (er. avv. 436-338 y.y.) bo'lib, Afinada ritorika maktabiga asos solgan. Aytish lozimki, bu maktabda ritorika faqat notqlik san'atiga o'rgatuvchi fan bo'libgina qolmay, balki haqiqatni anglash va tarqatish vositasi vazifasini o'tagan.

Isokrat o'zi nutq so'zlamagan, balki notqlikdan saboq bergan va Yunoniston bo'ylab tarqatilgan nutqlarni yozgan.

Isokrat maktabining tajribasi IV asrdagi ommaviy notqlikka katta ta'sir o'tkazdi.

Siyosiy notqlikning eng yirik va eng mashhur vakili Demosfen (er. avv. 384-322 y.y.) yangi attika uslubining ravnaqiga katta hissa qo'shdi, Uning ijodida Isokrat nutqlariga xos tekis, chiroyli shakl o'rnini ehtirosli pafos egallaydi.

Demosfen maqsad sari og'ishmay boradigan va metin irodali kishi sifatida ham nom qoldirgan. Plutarx va boshqa antik davr tarixchilari dalolat berishicha, uning notiq uchun asos bo'lmagan jismoniy kamchiliklari bo'lgan. Talaffuzi yomon, ovozi past, nafasi qisqa bo'lganligi uning gaplarini tushunishga halaqit bergan bo'lsa, nutq so'zlash paytida yelkasini uchirib turishi tinglovchilar diqqatini chalg'itgan.

Tinimsiz mehnat, astoydil harakat orqali Demosfen barcha nuqson va kamchiliklardan xalos bo'ladi. Masalan, aniq talaffuzga erishish uchun u og'ziga mayda toshchalarni solib nutq so'zlashni mashq qilgan; bir nafasda uzun jumalarni talaffuz qilishni o'rganish uchun yugura turib shoirlarning asarlaridan parchalar o'qigan; shipga osilgan qilichning uchini yelkasiga to'g'rilab nutq so'zlashni mashq qiladi va jarohat olmaslik uchun iroda kuchini ishga solib, yelka uchishidan xalos bo'ladi.

RIM NOTIQLIGI

Qadimgi Rimda ham notqlik san'atining shakllani-shi va ravnaqi Yunonistondagi kabi ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o'zgarishlar bilan bog'liq ravishda kechdi. Rim davlatining ilk davridayoq senat, xalq yig'inlari, sudda so'zlanadigan ommaviy nutq san'ati shakllanadi.

Rim notiqligining asoschilaridan biri Mark Porsiy Katon ham lashkarboshi, ham Rim siyosiy arbobi sifatida mashhur bo'lgan (1.35-b.). U ajoyib notiq bo'lishi

bilan birga notqlik san'atining ilk nazariyotchilardan biri bo'lib, birinchi rim «Ritorika»sini yaratgan.

Rim zodagonlariga loyiq janrlardan birinchisi notqlik hisoblangan. Biroq uzoq vaqt Rim notqlik san'ati an'alarining tayanchi notiq iste'dodi va tajribasi bo'lib kelgan. Uning asosiy tamoyilini Katon: shunday ifodalagan edi: «Mohiyatni nazardan qochirma, so'zlar esa o'zi keladi».

Aka-uka Grakxlar o'z nutqlarida ilk bor yunon ritorikasining ta'sirchan usullarini qo'llab rim notqligiga yangi yo'nalish berdilar (1.35-b.). Ozmi-ko'pmi tanilgan siyosiy arbob, albatta, yaxshi notiq bo'lgan. Lashkarboshi o'z jagchilari oldida nutq so'zlashni bilishi kerak edi. Siseron 46 yili «Brut» risolasida Rim notqligi tarixiga qisqacha to'xtalib, 200 dan ortiq notiqni sanab o'tadi va ularning asosiy ko'pchiligi fuqarolar urushi davri vakillaridir.

Rim notqlari notqlik san'ati nazariyasida jiddiy yangilik yaratmagan bo'lsalar-da, yunon notqligida shakllangan tamoyillarni chuqurroq ishlab chiqdilar va ularga taqlid qilgan holda lotin tilida notqlik san'atining yuksak namunalarini yaratdilar. Iotqlik usullari vaqt o'tishi bilan takomillashib, murakkablashib bordi.

Notiq o'z fikr va dalillarining haqqoniyligi haqida emas, haqiqatga o'xshashi haqida qayg'urgan.

Umuman olganda, Rim ijtimoiy-siyosiy hayotida notqlik muhim rol o'ynagan. Siseron shunday yozgan edi: «Insonni hurmat-ehtirom va shuhratning eng yuksak cho'qqilariga ikki tur san'at olib chiqishi mumkin: biri lashkarboshilik bo'lsa, boshqasi yaxshi notqlik san'ati. Keyingisiga tinch hayot ne'matlarining saqlanishi bog'liq bo'lsa, birinchisiga urush xavfini bartaraf etish bog'liq».

Rim notqlik san'atida ikki yo'nalish (usul) shakllandi: Osiyocha (azianizm) usul va attika (attikizm) usuli. Osiyocha usul Iskandarning o'limidan so'ng ko'p o'tmay Kichik Osiyoda paydo bo'ldi. Unga hashamdorlik, patetika (ehtiroslilik), tashqi effektlarga moyillik xos edi. Attika uslubi tarafdorlari esa afina notqlariga xos sodda, qisqa, aniq nutq mezonlariga rioya etishni targ'ib etganlar. Osiyocha usul vakillaridan eng mashhuri Kvint Gortenziy Gortal (er. avv. 114-50 y.y.) bo'lsa, Gay Yuliy Sezar va Mark Yuniy Brut attika uslubi notqlari qatoriga kiradi.

Rim notqlik san'ati nazariyasiga muvofiq nutq quyidagi shakl va tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi lozim: 1) kirish (yexogido); 2) ko'rilayotgan masalaning bayoni (narratio); 3) himoya yoki aybnomaning asosiy moddasini ko'rib chiqish(trastratio) va 4) xulosa (regogatio). Himoyalovchi (yoki qoralovchi) nutqning eng muhim qismi, ya'ni traktasiya o'z navbatida yana quyidagi qismlarga bo'lingan: a) traktasiya predmeti va rejasini ajratib ko'rsatish (rgorozitio va ragtitio); b) notiq qarashlari to'g'riligining isboti (rgobatio) va v) muxolifning fikr va dalillarini inkor) etish (gefutatio). Notiq ikki turdagi dalillardan foydalangan: sudyalarning aqliga ta'sir etuvchi, ya'ni argumentlar va ularning hislariga ta'sir etuvchi, ya'ni amplifikasiyadir.

Rim respublikasining so'nggi davridagi eng yirik siyosiy arbobi Mark Tuli Siseron (er. avv. 106-43 y.y.) Rim madaniyati taraqqiyotida ulkan rol o'ynagan. Sise-ronning nutq, risola va xatlari hayotligi davridayoq lotin nasrchiligining tan olingan namunalari hisoblangan.

Siseron sudlarda soʻzlangan nutqlari bilan shuhrat qozongan, siyosiy chiqishlari esa uning eng yaxshi notiq mavqeyini yanada mustahkamlagan.

Siseron oʻz faoliyatining boshida Osiyo uslubi taʼsirida nutqlar yozgan, biroq keyinchalik u har ikki usulni muvofiqlashtirishga harakat qiladi (1.38-39-b.).

MARKAZIY OSIYODA OʻRTA ASR VOIZLIK SANʼATI

Oʻrta Osiyo madaniyati tarixida ham nutq madaniyati oʻziga xos mavqyega egadir. Sharqda, jumladan, Movaroun-nahrda notqlik, voizlik, yaʼni vaʼzxonlik «Qurʼon»ni targʻib qilish bilan mushtarak holda soʻzning ahamiyati, maʼnosi va undan oʻrinli foydalanish borasida koʻp yaxshi fikrlar aytilgan. Ana shu nuqtai nazardan qaralsa, “Nutq odobi”, “Muomala madaniyati” nomlari bilan yuritilib kelingan “nutq madaniyati” tushunchasi juda qadimdan olimlar, ziyolilarning diqqatini tortgan: Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Abdulloh Al-Xorazmiy, Mahmud Koshgʻariy, Mahmud Zamaxshariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Soʻfi Olloyor, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi ulugʻ siymolar nutq odobi masalalariga, umuman, nutqqa jiddiy eʼtibor berish bilan birga tilga, lugʻatga, grammatikaga va mantiqshunoslikka oid asarlar yozganlar. Buyuk qomusiy olim Beruniy (973-1048) oʻzining “Geodeziya” asarida har bir fanning paydo bulishi va taraqqiy etishi inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar talabi bilan yuzaga kelishini aytadi. Uningcha, grammatika, aruz va mantiq fanlari ham shu ehtiyojning hosilasidir.

Ulugʻ vatandoshimiz Abu Nasr Forobiy toʻgʻri soʻzlash, toʻgʻri mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmundor va chiroyli nutq tuzishda leksikologiya, grammatika va mantiqning naqadar ahamiyati kattaligi haqida shunday deydi: “Qanday qilib taʼlim berish va taʼlim olish, qanday soʻrash va qanday javob berish (masalasiga) kelganimizda, bu haqda bilimlarning eng birinchisi jismlarga va hodisalarga ism beruvchi til haqidagi ilmlar deb tasdiqlayman...”.

Kaykovus tomonidan 1082-1083 yillarda yaratilgan, qadimgi sharq pedagogikasining ajoyib asarlaridan biri hisoblangan “Qobusnoma”da ham nutq odobi va madaniyati haqida ibratomuz fikrlar aytilgan. Asar 44 bobdan iborat boʻlib, uning 6-7-boblari soʻz odobi haqidadir. Muallif farzandiga qilgan nasihatlar haqidadir. Muallif farzandiga qilgan nasihatlar orqali oʻquvchini yoqimli, muloyim, oʻrinli soʻzlashga, behuda gapirmaslikka undaydi. Soʻzlaganda oʻylab, har bir fikrdan kelib chiqadigan xulosani koʻz oldiga keltirib, gapirish kerakligini, kishi kamtar boʻlishi, oʻzini xalq orasida oddiy tutishi lozimligini eslatib, mahmadonlik qilish, koʻp gapirish donolik belgisi emasligini shunday ifodalaydi: “Ey farzand, agar har nechakim suxandon boʻlsang, oʻzingni bilgʻondan kamroq tutgʻil, to soʻzlash vaqtida nodon va beburd boʻlib qolmagʻaysan. Koʻb bilib, oz soʻzlagʻil va kam bilib koʻp soʻz demagʻil. Nima uchunki, aqlsiz shundoq kishi boʻladur-u koʻp soʻzlar. Debdularki, xomushlik salomatlik sababidir, chunki koʻp soʻzlaguvchi oqil kishi boʻlsa ham, avom uni aqlsiz derlar”.

Ulugʻ shoir Yusuf Xos Hojib turkiy xalqlarning XII asrdagi ajoyib badiiy yodgorligi boʻlgan “Qutadgʻu biligʻ” (“Baxt keltiruvchi bilim”) asarida soʻzlarni

to'g'ri tanlash va to'g'ri qo'llash haqida: "Bilib so'zlasa so'z bilig sanalur" degan edi. Qisqa so'zlash, so'zlarga iloji boricha ko'proq ma'no yuklash haqida:

Ugush so'zlama so'z biror so'zla oz

Tuman so'z tugunini bu bir so'zla yoz,

deydi. Mazmuni: so'zni ko'p so'zlama, kamroq so'zla. Tuman (ming) so'z tugunini shu bir so'z ila yech. Gapirishdan maqsad so'zlovchi ko'zda tutgan narsa, hodisa, voqyealarni tinglovchiga to'g'ri, ta'sirchan yetkazishdan iborat. Shunday ekan, nutqning to'g'riligi, ravonligi va mantiqiyligiga erishish muhim ahamiyat kasb etadi. Mutafakkir so'zlovchini tilning ahamiyatini tushungan holda, hovliqmasdan, so'zning ma'nolarini yaxshi anglab, nutqni ravon qilib tuzishga chaqiradi.

Adib Ahmad Yugnakiy (XII-XIII) ham so'zlaganda nutqni o'ylab, shoshmsdan tuzishga, keraksiz, yaramas so'zlarni ishlatmaslikka, mazmundor so'zlashga chaqiradi. Noto'g'ri tuzilgan nutq tufayli keyin xijolat chekib yurmagin, deb so'zlovchini ogohlantiradi:

O'qub so'zla so'zni eva so'zlama,

So'zung kizla kedin, boshing kizlama.

Mazmuni: (So'zni uqib so'zla, shoshib gapirma, keraksiz yaramas so'zlarni yashir, yaramas gaping tufayli keyin boshingni yashirib yurma).

Nutq odobi deb yuritilgan qoida va ko'rsatmalarda sodda va o'rinli gapirish, qisqa va mazmundor so'zlash, ezmalik, laqmalikni qoralash, keksalar, ustozlar oldida nutq odobini saqlash, to'g'ri, rost va dadil gapirish, yolg'onchilik, tilyog'lamalikni qoralash va boshqa shu kabi mavzularda so'z boradi.

O'rta Osiyo notiqligining o'ziga xos xususiyatlari shundan iborat ediki, u, eng avvalo, o'sha davr tuzumining manfaatlariga xizmat qilar edi. Bu davrda notiqlik san'ati ustalarini nadimlar, qissago'ylar, masalgo'ylar, badihago'ylar, qiroatxonalar, muammogo'ylar, voizlar, go'yandalar, maddohlar, qasidaxonlar deb yuritilishi ham ana shundan dalolat beradi. Ammo tilning yaratuvchisi xalq ekanligini va uning, eng avvalo, xalqqa xizmat qilishini to'g'ri anglovchi sog'lom fikrli kishilar uning ijtimoiy mohiyatini doimo to'g'ri tushunib kelganlar. Navoiyning davlat arbobi sifatida mehnatkash xalq oldida qilgan chiqishlari, uning til haqida aytgan fikrlari buning dalilidir. Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn", "Mahbub ul-qulub", "Nazm ul-javohir" asarlari o'zbek tilida nutq tuzishning go'zal namunalari bo'lishi bilan birga uning mukamallashishiga ham katta hissa qo'shdi. U o'zining "Mahbub ul-qulub" asarida shunday deydi: "Til muncha sharaf bila nutqning olatidir va ham nutqdirki, gar nopisand zohir bo'lsa, tilning ofatidur..." ya'ni, til shuncha sharafi bilan nutqning quro'idir, agar u o'rinsiz ishlatilsa, tilning ofatidir.

Alisher Navoiy mayin, yoqimli, shirali ovoz bilan so'zlash haqida shunday deydi: "So'zni ko'nglingda pishqormaguncha tilga keltirma, harnakim ko'nglungda bo'lsa, tilga surma". Mazmuni ("So'zni ko'nglingda pishitib olmaguncha, so'zlama, ko'nglingda bo'lgan har qanday fikrni ham ayta berma").

O'zbek badiiy nutqi tarixida Zahiriddin Muhammad Bobur alohida o'rin tutadi. Shoirning nazmi va "Boburnoma"si o'zbek nutqining go'zal namunalaridir. Bobur o'zi hammabop yozish bilan birga boshqalarga ham shunday ish tutishni

maslahat beradi. Jumladan, o'g'li Humoyunga yozgan bir xatida birovga yuborilgan maktubni muallifning o'zi bir necha bor o'qib ko'rishiga, uning ravonligiga, so'zlarning ko'zda tutilgan ma'noni to'g'ri aks ettirganligiga ishonch hosil qilganidan so'ng jo'natishga chaqiradi.

Ko'rinadiki, Sharq mutafakkirlari notiq oldiga tilni puxta o'rganish, uning lug'aviy boyligi va grammatikasini puxta egallash, mantiqli so'zlashni o'rganish, nutqni ichki (mazmun) va tashqi (shakl) ko'rinishiga birday e'tibor berish, go'zal va ta'sirchan nutq tuza bilish, til boyliklarini maqsadga muvofiq hamda o'rinli ishlatish vazifalarini qo'yadilar va ularning ijrosini kuzatadilar, chuqur tahlil etadilar.

Markaziy Osiyoda nutq madaniyati va notiqlik san'ati uzoq tarixga ega bo'lib, qadimdanoq so'z san'ati, uning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o'rni va ahamiyatiga katta e'tibor berilgan.

Notiqlik san'ati musulmon Sharqida voizlik deb atalgan. «Va'z» so'zi arabcha targ'ib qilish, pand-nasihat degan ma'nolarni anglatadi. «Voiz» so'zi esa va'z aytuvchi, nutq so'zlovchi shaxs ma'nosini bildiradi. Voizlik san'ati tinglovchining, jamoaning ongiga, his-tuyg'usiga ta'sir etish mahoratidan saboq bergan.

Garchi voizlik san'atining shakllanishi o'lkamizga Islom dinining kirib kelishi va "Qur'on"ni targ'ib etish bilan bog'liq bo'lsa-da, ritorika tarixi uzoq o'tmishdan boshlangan. Xususan, eramizdan avvalgi VII asrga mansub "Avesto" kitobi, qadimda shakllanib, bizning kungacha yetib kelgan xalq og'zaki ijodi namunalari, V-VI ayerlarga doir O'rxun-Yenisey yodgorliklari nomini olgan tosh bitiklar va yana ko'plab manbalarda nutq odobi, bahs yuritish san'ati, da'vat etish mahorati, muomala madaniyatiga oid qimmatli fikr va namunalarni uchratish mumkin. Masalan, "Avesto"ning tarkibiga kirgan "Vandedod" asosan Axuramazda bilan Zardushtning savol-javoblari shaklida yozilgan bo'lib, suhbat, bahs yuritish san'atining namunasini ifodalasa, "Yasna", "Yasht" va boshqa kitoblarda xudolar madhiyasi - gotlarni o'z ichiga olgan va ularni "tantanali notiqlik" namunalari sifati-da o'rganish mumkin. Umuman, zardushtiy ta'limotining asosini uch axloqiy kategoriya: "gumantu" -- ezgu o'y, "gutka" - ezgu so'z va "gvarshita" - ezgu amal tashkil etgan. Zardushtning "Madh etaman ezgu o'y, ezgu so'z, ezgu amalni. Jami ezgu o'y, ezgu so'z, ezgu amalga bag'ishlanaman, jumla yovuz o'y, yovuz so'z va yovuz amallardan yuz o'giraman", - degan so'zlari har qanday davrda notiq uchun amal qilishi lozim bo'lgan qoidani o'zida ifodalaydi.

IX asrgacha Sharqda voizlik vazifasini shohlar, xalifalar o'taganlar. Ular juma kunlari, hayit va boshqa bayralarda jamoani yig'ib, davlat siyosati, fuqarolarning burchlari, boshqa mamlakatlardagi vaziyat, dushmanlarning kirdikorlari, mudofaa masalalari haqida va boshqa mavzularda va'z so'zlaganlar.

Vaqt o'tishi bilan va'z san'atiga qo'yiladigan talablar mukammallashib borgan, va'zxonlik esa alohida tayyorgar-likni, bilimlarni talab eta boshlagan(1.44-45-b.). Shu tariqa asta-sekin notiqlik kasbga aylangan va davlat hukmdorlari bu tadbirni o'z ixtiyorlaridagi maxsus so'z ustalariga yuklab, ularni voizlar deb atay boshlaganlar. «Voiz» so'zi hatto ularning ismi-shariflariga qo'shib aytilgan va yozilgan.

Dastlab Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Koshg'ariy, Zamaxshariy kabi allomalar o'zlari-ning turli mazmundagi asarlariga til, nutq, notiqlikka oid fikrlarini singdirganlar, xususan Beruniy yaxshi nutq tuzish qoidalari, so'z me'yori, to'g'ri fikrlash va so'zlash mezonlari xususida fikr yuritir ekan, jumladan, shunday yozadi: "Yaxshi nutq tuzish uchun nahv (grammatika), aruz (she'r o'lchovi), mantiq fanlari hamkorligidan foydalanish zarur bo'ladi. Ularning birontasiga ahamiyat bermaslik, bulardan birining qoidasi buzilishi qolgan ikkitasiga ta'sir qilmay qolmaydi".

Abu Nasr Forobiy ham "qanday qilib ta'lim berish va ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berish"dan saboq berar ekan, buning uchun til haqidagi ilm, grammatika va mantiqning ahamiyati haqida batafsil to'xtaladi.

Abu Abdulloh al-Xorazmiy "Mafatih-ul-ulum" («Ilmlar kalitlari») asarida badiiy til, she'riyat masalalari bilan bir qatorda notiqlikning ayrim qirralari, ish yuritish qoidalari va shp qog'ozlari shakllari masalalariga ham alohida to'xtalib o'tadi. Kaykovus esa "Qobusnoma" asarida notiqlik va nutq odobi masalalariga alohida boblar ajratgan.

Markaziy Osiyoda voizlik san'ati xazinasiga dastavval Bahovuddin Valad (XII asr), Jaloliddin Rumiy(XIII asr), Husayn Koshifiy, Muin voiz (XV asr), Alisher Navoiy kabi so'z ustalari g'oyat boy hissa qo'shganlar.

Shuningdek, tarixchi, shoir, hadisshunoslarning asarlarida ham voizlik san'atiga aloqador ba'zi fikrlar bayon etilgan. Jumladan, tarixnavis Ali Yazdiyning «Zafarnoma»sida, Navoiyning «Majolis un-nafois», «Mantiq ut-tayr», «Mahbub ul-qulub», «Xamsa», «Chor devon» asarlarida, Zaynuddin Vosifiyning «Badoye ul-vaqoye», Xondamirning «Makorim ul-axloq» risolasida atoqli voizlarning mahorati, iste'dodi, va'zxonlik uslublari haqida mulohazalar yuritilgan.

Shu bilan birga Navoiy so'zi fasih, tili bilan dili boshqa va'zxonlar bilan o'z nutqlari orqali odamlarga madad bergan, ularni to'g'ri yo'lga boshlagan voizlarni ajratgan. "Mahbub ul-qulub" asarida haqiqiy voizning fazilatlarini quyidagicha ta'rif etadi: "Voiz Haq so'zni targ'ib qilishi, payg'ambarlar so'zidan chetga chiqmasligi kerak, eng avval uning o'zi Haq va payg'ambarlar yo'lga kirishi, so'ng esa nasihat bilan elni ham shu yo'lga solishi lozim". Yana bir yerda u shunday deydi: "Va'zxon shunday bo'lishi kerakki, uning majlisiga kirgan odam to'lib chiqsin, to'la kirgan odam esa yengil tortib, xoli qaytsin".

Bular qatorida Muhammad Rafiq Voizning «Avbob ul-jinon», Voiz Qazviniyning «Ziloli maqol», Voiz Shirvoniyniing «Ahsan ul-ahodis», Muhammad Voizning «Hidoyat ud-taqvim», Quraysh Saidiyniing «Anis ul-voizin», Voiz Samarqandiyniing «Ravozat ul-voizin», qozi O'shiyniing «Miftah ul-najjoh», Voiz Koshifiyniing «Dah majlis», «Mahzan ul-insho» kabi asarlarini keltirish mumkin. Albatta, hukmdorlar ham va'z aytish sirlarini o'zlashtirganlar(1.46-47-b).

Tarixchilarning shohidlik berishlaricha, sohibqiron Amir Temur, Mir Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro, Bobur, Mirzo Ulug'bek kabi davlat arboblari voizlik san'atini puxta egallaganlar va faoliyatlarida undan mohirona foydalanganlar.

O'rta asrlarda voizlik san'atining asosan uch shaklini ajratish mumkin: dabirlik, xatiblik, muzakkirlik. *Dabirlik* davlat maqomidagi yozishmalarni yozma bayon etish va qiroat bilan o'qib berish bilan bog'liq bo'lsa, juma kunlari peshin namozi oldidan xutba o'qish *xatiblik* deb yuritilgan, *muzakkirlik* esa juma kunlari, hayit va boshqa tantanali kunlardagi anjumanlarda xatibdan keyin diniy, axloqiy, huquqiy masalalarni sharhlab berishdan iborat bo'lgan.

Voiz murojaat etgan tinglovchilarning tabaqasi, ijtimoiy-siyosiy mavqeyi, lavozimlari hamda boshqa xususiyatlaridan kelib chiqib, va'z mazmuni, shakli, qo'llanilgan vosita va usullari bo'yicha ham farqlangan. Shunga muvofiq va'zlarning uch turi: ajratilgan va uch xil nomlangan: yuqori tabaqa a'yonlar va zodagonlar uchun mo'ljallangan va'zi sultoniyot deb atalgan. Sultoniyotda hukmdorlar sha'niga hamdu sanolar aytilgan, ular ko'klarga ko'tarib maqtalgan, madh etilgan.

Urush, jangdan oldin xalq yoki lashkarlarning jango-vor ruhini ko'tarish, ularda fidoyilik, vatanparvarlik, qahramonlik, botirlik tuyg'ularini uyg'otish maqsadida so'zlangan nutq jihodiya deb nomlangan. Tabiiyki, bundan nutqlarga da'vatkorlik, ko'tarinkilik xos bo'lgan. Oddiy fuqarolarga mo'ljallangan va'zlar g'aribona deb yuritilgan va ularda hukmdorlarga itoat etish, ularni hurmat qilish kabilarga da'vat etilgan (1.48-b.).

Davlatlararo munosabatlarni tartibga solish, o'zaro muxolif davlatlar orasidagi muammolarni muzokara yo'li bilan hal etishda o'tmishda ham hozirgidek, elchilar, diplomatlar va vakillarning ishtirakiga qodirligi, donoligi, zarur bo'lsa, ayyorligi, notiqlik san'atini puxta egallaganligi muhim o'rin tutgan.

Faxriddin Safiyning ta'birlariga qaraganda, Voiz Irshodda diplomatlarga xos bo'lgan bu fazilatlarining barchasi zohir bo'lgan.

O'rta asrlarda Movarounnahrda o'zbek xalqi orasidan Irshodga o'xshash voizlar ko'plab yetishgan. Bunday siymolardan biri taxminan XV-XVI asrlarda Farg'ona vodiysida yashagan mashhur notiq qozi O'shiy bo'lgan. U O'sh shahrida tug'ilib, bu yerda qozi mansabida xizmat qilgani uchun shunday nom olgan.

Faxriddin Safiyning risolasida va tarixnavis Muhammad Majdiyning «Ziynat ul-majolis» asarida ta'-kidlanishicha, O'shiy voizlik san'atida mislsiz mahorat sohibi sifatida dong taratgan va el nazariga tushgan.

Qozi O'shiyning «Miftah ul-najjoh» («So'z kaliti») risolasida voizlik san'atining sir-asrorini mohirona ochib berilgan. Bu esa uning o'tkir voizgina emas, balki nutq madaniyati bo'yicha yetarli bilim sohibi ekanligidan ham dalolat beradi.

XIII asrda Xorazmshohlar sulolasi davrida yashab ijod qilgan zukko va iqtidorli voiz Bahovuddin Valad hamda uning o'g'li, ulug' adib, olim va faylasuf Jaloliddin Rumiy voizlik san'atining o'tkir nazariyotchisi edilar. Bu davrda, shuningdek, Muayyad Mehnagiy, Mavlono Riyoziy, Voiz Koshifiy, Abulfayz Zunnun, Anas Junayd, Shibliy, Sirriy, Nisaviy, Sheroziy kabi bir qator suxandonlar, voizlik madaniyatining iqtidorli va iste'dodli namoyandalari ham yashaganlar (1.51-b.). Ulardan har birining o'z xizmati, mahorati, uslubi mavjud bo'lib, asarlari arab tilida yozilgan.

Xo'ja Muayyad Mehnagiy o'z zamonasining alloma notiqalaridan biri bo'lib, dunyoqarashi jihatidan oddiy mehnat ahliga juda yaqin bo'lgan. Mavlono Navoiyning shohidlik berishlaricha, u bir qabristonning bechorahol shayxi bo'lgan ekan. Bo'sh vaqtlarini ilmu donishga sarf qilgan Mehnagiy «zohir ulumin takmil qilib erdi», ya'ni yuzaga chiqqan o'ziga ma'lum bo'lgan ilmlarni o'zlashtirib-gina qolmay, ularni takmil qilgan, ya'ni to'ldirgan, boyitgan ham edi.

E'tirof etishlaricha, Mehnagiyning voizligi uning donishmandligidan kam bo'lmagan. Navoiy hazratlari Mehnagiy haqida: «va'z majlisi bag'oyat garm va nursho'r voqye' bo'lur erdi», - deb, uning nutqlari jo'shqin, jozibali, tinglovchilar oldida maftunkor bo'lganligini ta'kidlagan.

Xo'ja Mehnagiyning mashhurligi yana shunda namoyon bo'lganki, u o'z mushtariylarining yuragiga qo'l sola bilgan, ularni passiv tinglovchilik darajasidan faol fikr yurituvchi, va'z mazmuniga, talaffuziga, tiliga faol munosabatda bo'luvchi sinchkov, zukko tinglovchilar darajasiga ko'tara olgan. Buning uchun voizgagina emas, har qanday notiqqa ham zo'r iste'dod, behad shiddatkorlik darkor. Modomiki, Mehnagiy o'z nutqlarining ta'sirchan bo'lishiga erishgan ekan, demak, u o'z davrining otashnafas voizi bo'lgan. U va'z aytganda, anjumandagilarga hyech bir zamondoshi u kabi kuchli ta'sir qila olmagan. Mehnagiy singari jo'shqin, nodir voizlar kam bo'lgan (1.52-b.). Shu sababdan bo'lsa kerak, uning sharaflari nomi tarix sahifasidan, voizlik san'ati zarvaraqlaridan nufuzli o'rin olgan, u notiqalarning butun bir avlodi uchun ibrat hisoblangan.

Xo'ja Mehnagiy muvaffaqiyatlari va mahoratining kaliti bilim doirasining keng, mazmunan chuqur ekanligida edi. Navoiy iborasi bilan aytsak, u «zohir ulumin» bo'lgan, ya'ni o'sha davrda ajdodlarimiz to'plagan bilimlarning deyarli hammasini puxta o'zlashtirgan, buning ustiga ularni boyitgan ham.

Mavlono Navoiy nazariga tushgan, yuksak ta'rifu tavsiflariga muyassar bo'lgan voizlardan yana biri Mavlono Riyoziy bo'lgan. Bu voiz Zova viloyatining qozisi lavozimida ham ishlagan bo'lib, ba'zi noo'rin kirdikor-lari uchun lavozimdan bo'shatilgan, kishanga solingan, pirovardida badarg'a qilingan edi.

Murosasiz kurash va dahanaki janglar, hujum va mudofaalar girdobida chiniqqan Riyoziyning nutqlari jo'shqilligi, jasoratligi, o'tkirligi bilan ajralib turgan. Navoiyning shohidlik berishicha, u «va'z aytib, minbarda o'z ash'orlarini o'qib, yig'lab, vajdi hol qilur erdi». Bu mahorat tinglovchilar nazarida e'tiborga, nufuzga sazovor bo'lgan voizlik namunasi edi. Tinglovchi-lar huzuriga chiqib, ularda hamdardlik kayfiyatini uyg'ota olish uchun voizlik san'atining ulkan sohibi bo'lish darkor edi. Riyoziy xuddi shunday san'at sohibi bo'lgan.

Madaniyatimiz tarixida o'chmas iz qoldirgan voizlardan yana biri mavlono Koshifiy edi. O'z sohasida butun Markaziy Osiyoga mashhur va manzur bo'lgani bois uning nomi yoniga voiz taxallusi ko'shib aytilar va yozilar edi. Kamoli ehtirom ila «sohibi suxan» deb tavsiflangan siymo mavlono Navoiyning zamondoshi va do'sti bo'lgan. Ularning juda yaxshi do'stona munosabatda bo'lganlik-larini tasdiqlaydigan tarixiy manbalar bor (1.53-b.).

Voiz Koshifiyning hozirgi notiqalar uchun ham namuna bo'ladigan asosiy fazilati bilimining chuqurligi, kengligi, so'zining boyligi edi. U o'z zamonasida to'plangan juda ko'p bilimlarni puxta egallagan, hatto ilmiy tadqiqotlar olib borgan

zukko olim bo'lgan. «Majolis un-nafois»da yozilishicha, u olim «xususan, va'z va insho (nasriy she'r usulida yoziladigan xat) va nujumning (yulduzshunoslik) haqqi durur har qaysisida mutaayyin (ko'zga ko'rinarli) va mashhur ishlari bor».

Hirotni viloyatining eng zabardast voizlaridan yana biri mavlono Muin Voiz edi. U haqdagi eng ko'p ma'lumotlar Mir Alisherning tabarruk qalamlariga mansubdir. Bu zot uning tavsifiga maxsus va keng o'rin berganlar.

Muin Voizning akasi Nizomiddin davlat arbobi bo'lgan. U ukasini ikki marta Hirotni shahrining qozisi lavozimiga tayinlamoqchi bo'lgan, ammo Muin har gal rad javobini berib, bu iltifotdan voz kechgan.

Masalaga yuzaki qaraganda, Muinning akasiga bu erkaligi o'rinsiz edi. U akasining soyai davlatida o'z davrida eng yirik bir shahar qozisi lavozimida viqor bilan mag'rurlanib yursa bo'lardi. «Lekin u uzoqni ko'ra bilgani, amal go'yoki qo'lni kabi o'tkinchi ekanligini oqilona anglagani bois bunday qilmagan. Mavlono Mir Alisher iborasi bilan aytganda, Muin «darvesh»ligi, ya'ni shakkokligining asosiy sababi uning voizlik sav'atiga bo'lgan ishtiyoqi va fidoyiligi edi.

Muin Hirotni o'z zamonasidagi eng nufuzli, zukko notiqalaridan bo'lgan. Alisher hazratlarining ta'kidlash-laricha, u «holo o'zidagi azim voiz durur va muridlari ko'p» bo'lgan. Bu ta'rifdan payqash mumkinki, Muin faqat so'z ustasi emas, balki bunday suxandonlarning murabbiy-si ham bo'lgan. Binobarin, uning pedagogik faoliyati g'oyat ibratlidir (1.54-b.).

Mavlono Navoiyning bu voizga katta e'tibor berganligi shundan ham ma'lumki, uning tazkirasida Muinning nutq madaniyatiga taalluqli ko'pgina qimmatli dalillar bor. Ulardan ayon bo'lishicha, Muin g'oyat jo'shqin, ehtirosli iutq so'zlash mahoratiga ega bo'lgan. U va'z qilayotganida shu qadar mahliyo bo'lib ketar ekanki, devonalik darajasiga yetib borar hamda «baland va past so'zlardan aytur» ekan.

Voiz Muinning nutq paytidagi qo'l harakatlari, chehrasidagi imo-ishoralari, tanasining holati ham voiz nutq madaniyatining yordamchi, qo'shimcha vositalaridan o'z o'rnida mohirona foydalanganidan dalolat beradi. Demak, u tinglovchilarini kuchli haroratli so'zi va mo'l-ko'l iqtidori bilan qanoatlantirgan ekan; unda mantiqiy tafakkur, hayot muammolari bilan uzviy bog'lanish, dolzarblik barqaror ekan.

Tarixnavis Xondamirning ta'kidlashicha, voiz Muin o'z va'zlarida hyech kimni yuz-xotir qilmagan, murosasiz bo'lgan, hatto davlat arboblari ham (odob doirasida bo'lsa kerak) ayovsiz tanqid qilavergan.

Voiz Muinga Xondamir bergan yuqori baholarga qaraganda, bu voiz zo'r suxandon bo'lish bilan birga keng va chuqur bilim sohibi ham bo'lgan.

Voizlik san'ati O'rta Osiyo xalqlarining, xususan, o'zbek millatining ma'naviyati tarixida zarhal harflar bilan yozilishga arzigulik sahifalarni bizga meros qilib qoldirgan (1.55-b.).

Tayanch so'z va birikmalar: Nutq madaniyati, notiqlik, notiqlik san'ati, so'z san'ati, so'z, ibora, matn, voizlik, va'zxonlik, ta'sirchan nutq, ravonlik, aniqlik, ijtimoiy hayot, tafakkur.

Mavzuni mustahkamlash va takrorlash uchun savollar:

1. Notiqlik san'atiga qadimdan e'tibor berilishi-ning sabablari nimalardan iborat?
2. Qadimgi Xitoyda so'z va notiqlik san'atiga e'tiborning qaysi jihatlaridan foydalanish mumkin?
3. Qadimgi Misrda nutq madaniyati va notiqlikka e'tibor to'g'risida ma'lumot bering.
4. Yunon notiqligining asosiy jihatlarini nimada ko'rinadi?
5. Rim notiqligining o'ziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
6. Markaziy Osiyoda so'z san'ati va notiqlikka e'tibor to'g'risida ma'lumot bering.
7. So'z va notiqlik san'atining yirik namoyondalari to'g'risida ma'lumot to'plang.

7-MAVZU: YOZMA VA OG'ZAKI NUTQNI O'STIRISHDA O'QITUVCHINING ROLI

Ma'ruza mashg'ulotining texnologik kartasi

Ishbosqichlari va vaqti	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchilar
Tayyorlov boskichi	Auditoriya tozaligini nazorat qiladi Magistrlarni mashg'ulotga tayyorgarligini tekshiradi Davomatni nazorat qiladi	
1.O'quv mashg'ulotiga kirish bosqichi (10 daqiqa)	1.Mavzu bo'yicha o'quv mazmunini tayyorlash. 2.Kirish ma'ruzasi uchun taqdimot silaydalarini tayyorlash 3. Fanni o'rganishda foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxatini ishlab chiqish	
2 - asosiy bosqich (55 daqiqa)	1. Magistrlarni kichik guruhlariga bo'lib, mavzu bo'yicha savollarni beradi. 2. Ko'rgazmali plakatlardan foydalanadi 3. Slaydalar, multimedialardan foydalanadi 4. Mavzular asosida berilgan ma'lumotlarni umumlashtiradi va xulosalaydi, faol ishtirokchi magistrnlarni rag'batlantiradi va umumiy baholaydi	Kichik guruhlariga bo'linadilar Tomosha kiladilar Qatnashadilar Tinglaydilar va savollarga javob beradilar
3- yakuniy bosqich (10 daqiqa)	1. Yakunlovchi xulosa kiladi 2. Mustaqil ish beradi 3. Uyga vazifa beradi	Tinglaydi Yozib oladi Yozib oladi

Reja:

1. Yozma nutqqa qo'yiladigan asosiy talablar.

2. Yozma nutqni o`stirishda umumta`lim va oliy ta`lim jarayonining o`ziga xosligi.

3. Davlat tilida ish yuritish.

4. Ish yuritish jarayoniga o`quvchi va talabalarni tayyorlash.

5. Og`zaki nutqning o`ziga xos xususiyatlari.

«Nutq – fikr bayon qilish vositasi bo`lib, og`zaki va yozma formada ifodalanadi. Tafakkur nutq yordamida ro`y berib, shu tufayli kishilar bir-birlari bilan aloqa bog`laydilar. Nutq madaniyati esa biror tilda to`g`ri so`zlash va yozish, o`sha tilda fikrni qisqa va aniq, sodda va obrazli, uslub jihatidan ravon ifodalash demakdir.

Tinglovchida kuchli taassurot qoldirish va kishining nutqi noaniq bo`lmasligi uchun dastlab il qoidalarini puxta bilish lozim. Tilning lug`at sostavi va grammatik qurilishi haqida yetarli bilimga ega bo`lmay yozma nutqni o`stirish mumkin emas. Tilning grammatik qurilishi va lug`at sostavini o`zlashtirish uzoq prosessni talab qiladi.

Yozma nutqni grammatik jihatdan to`g`ri qurish va so`zlarni o`rinli ishlata bilish uchun nazariy bilim bilan birga zarur mashq ham muhim o`rin tutadi. Sistemali mashq olib borish natijasidagina yozma nutq sohasida muhim ko`nikma va malakalarga ega bo`lish mumkin.

Yozma nutq murakkab jarayon bo`lib, u ko`p vaqt va mehnatni talab qiladi. Bunday nutq davomida o`quvchi o`z-o`zini kuzatib boradi. Yozma nutqda savodxonlik va mazmun asosiy o`rin tutadi.

Yozma nutqqa quyidagicha talablar qo`yiladi:

1) har bir so`z, har bir jumla mazmunni va avtor maqsadini ochishga xizmat etishi, shuningdek, nutq ixcham, izchil va mantiqli ifodalanishi zarur;

2) yozma nutqdagi fikr qiziqarli, ifodali, uslub jihatidan sodda va ravon bayon etilishi kerak;

3) bildirilgan fikrlar asosida, zarur xulosa chiqarishga alohida e`tibor berish zarur.

Umumiy o`rta ta`lim tizimida va o`rta maxsus ta`lim jarayonida o`quvchilarning yozma nutqini o`stirishga qaratilgan turlicha yozma ishlar olib boriladi.

Oliy ta`lim tizimida esa bu jarayon o`ziga xos xususiyatlarga ega.

Adabiyotlarda yozma nutqning turli shakllari ko`rsatilgan. Rasmiy uslubga xos barcha hujjatlar yozma nutqning turlari hisoblanadi. Oliy ta`lim va o`rta maxsus ta`lim tizimida talabalar va o`quvchilarning kundalik faoliyatida zarur yozma ishlarning bir qator turlari mavjud. Ular, jumladan, quyidagilar: Konspekt (to`liq konspekt, qisqa konspekt, tezisli konspekt), annotasiya, fikr (otzyv), referat, sharh (obzor), ariza, tushuntirish xati, dalolatnoma, tarjimai hol, tavsif-noma, ma`ruza, xat, hisobot, ma`lumot va boshqalar.

Kuzatishlar shuni ko`rsatadiki, umumiy o`rta ta`lim maktablarida savodxonligi yuqori bo`lgan talabalar yozma nutqning barcha turlari bo`yicha, ozgina tushuntirishlardan keyin, talablar doirasida yoza oladilar yoki yuqori saviyada bajarishga harakat qiladilar. Yetarli bilim va malakaga ega bo`lmagan

talabalar va o'quvchilar esa nihoyatda qiynaladilar. Shuning uchun, avvalo, ularga namuna asosida ma'lum tushunchalar berish lozim. Keyinchalik ularning yozma nutq ko'nikmalarini puxta egallashlari uchun o'zni bilan mashq qilishlariga imkoniyat yaratish yoki yozma ishlar o'tkazish ma'lum yordam berishi mumkin. Buning uchun yozma ishlarni qabul qiluvchilarning mas'uliyatli yoki ozgina e'tiborli bo'lishlari talab etiladi. Yozma murojaatlarni qabul qiliuvchilarning e'tiborli bo'lishi, ya'ni yozma murojaatni o'qib, uning savodli yozilganligi yoki yozilmaganligiga munosabat bildirishlari savodxonlikni oshirish va yozma nutq mahoratini egallashga yordam beradi.

Oliy ta'lim va o'rta maxsus ta'lim tizimida bajariladigan turli fanlar bo'yicha yozma ishlar, ayniqsa, referatlarning baholanishida ularning savodxonligiga ham e'tibor berish lozim. Ko'pincha, fan asoslari bo'yicha bajarilgan jihatlar nazarga olinadiyu, g'irt savodsiz bajarilgan ishlar ham ijobiy baholanadi. Boshqa fan mutaxassisi filolog o'qituvchi kabi diktant yoki insho tekshirganday baholashi tarafdori emasmiz, lekin savodxonlikka e'tibor berilmagan ishlar talaba yoki o'quvchiga bildirilishi ularning e'tiborli bo'lishiga sabab bo'ladi, deb hisoblaymiz.

O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi qonuni qabul qilingandan so'ng ish yuritishning davlat tilida olib borilishi munosabati bilan bu sohada qo'llanmalar yaratishga kirishildi. Hozirgi kunga kelib, davlat tilida ish yuritish bo'yicha yetarli o'quv-uslubiy adabiyotlar yaratilgan. Masalan, «O'zbek tilida ish yuritish» nomli kitob o'zbek tilida mukammal hujjatchilikni yaratish sohasida dastlabki dadil qadam bo'lgan edi¹³. Ushbu kitobdagi xizmat hujjatlarini tuzish, yozish tartib-qoidalari va unda berilgan namunalardan 1990 yildan buyon keng foydalanilmoqda. Qo'llanmaning qanchalik ahamiyatli ekanligini undan foydalanayotganlar juda yaxshi biladilar. M.Aminov, A.Madvaliyev, N.Mahkamov, N.Mahmudovning «Ish yuritish» nomli amaliy qo'llanmasi¹⁴ bu sohada olib borilayotgan izchil ishlarning davomi sifatida bugungi kunda har bir xodim va rahbar, o'qituvchi va talabaning kundalik ko'makdoshiga aylangan. Asoslanishga arzigulik zarur amaliy tavsiyalar va namunalar bo'lgani holda, bugungi kunda ularga yetarli e'tibor berilmayotganligini ham ko'rish mumkin.

Mavjud adabiyotlardan unumli foydalanish lozimligini eslatgan holda, takror bo'lishiga qaramasdan, yozma ishlarning talabalar, o'quvchilar va o'qituvchilarning kundalik faoliyatida zarur bo'ladigan ayrim turlari haqida qisqacha ma'lumot berish hamda namuna variantini ko'rsatish foydali bo'lishi mumkin, deb hisoblaymiz¹⁵.

ARIZA

«Muayyan muassasaga yoki mansabdor shaxs nomiga biror iltimos, taklif yoki shikoyat mazmunida yoziladigan rasmiy hujjat. Ariza amaliyotda eng ko'p qo'llanadigan va keng tarqalgan ish qog'ozidir. Maktab o'quvchisi va talaba, menejer va agronom yoki fermer, muhandis va olim, tadbirkor va mansabdor shaxs - jamiyatning barcha a'zosi ariza yozishdan xoli emas. Ariza yozuvchilarning yoshi

va lavozimi, ariza yo'llanayotgan muassasalar va idoralar g'oyat xilma-xildir. Arizalar bog'cha mudirasiga, maktab direktoriiga, oliy o'quv yurti rektoriga, jamoa xo'jaligi boshqaruviga, tuman rahbariyatiga - xullas, oddiy arizachining taklif, iltimos yoki shikoyatini ko'rib chiqib hal qila oladigan har qanday idora, har qanday boshliq nomiga yozilishi mumkin.

Hajmi, uslubi va turidan qati nazar, ariza o'zining umumiy zaruriy qismlariga ega va u ana shu qismlarning izchilliga asosida tuziladi.

Arizaning zaruriy qismlari:

1. Ariza yo'llangan muassasaning yoki mansabdor shaxsning nomi.
2. Ariza yozuvchining turar joyi, vazifasi, ismi, ota ismi va familiyasi.
3. Hujjatning nomi (Ariza).
4. Asosiy matn (taklif, iltimos, shikoyat).
5. Arizaga ilova qilinadigan hujjatlar nomi (agar zarur deb topilsa).
6. Ariza yozuvchining imzosi, ismi va ota ismining bosh harflari, familiyasi.
7. Ariza yozilgan vaqt (yil, kun va oy).

Shuni eslatib o'tmoq joizki, arizaning zaruriy qismlari barcha arizalarda ham birday takrorlana-vermaydi. Masalan, xodim o'zi ishlayotgan korxona yoki idora rahbariyatiga ariza yozganda, uning yashash joyi haqdagi ma'lumot zarur bo'lmaydi. Bunday hollarda xodim o'zi ishlaydigan bo'lim va lavozimini ko'rsatsa, kifoya. Shuningdek, ko'pchilik arizalar uchun ilovalarning ham hojati bo'lmaydi.

Ariza ham boshqa har qanday rasmiy hujjat kabi aniq va qisqa jumlar bilan, tushunarli qilib yozilishi kerak. Hujjat tilining aniqligi, tushunarliliigi maqsad-ning tezroq amalga oshishiga xizmat qiladi.

Ariza asosan qo'lda yoziladi va mazmuni erkin bayon qilinadi. Mazmuni va uslubiga ko'ra arizalar bir xil emas: u bir necha so'zdan iborat bo'lishi, masalalar yuzasidan fikr-mulohazalar bildirilgan xat tarzida bo'lishi ham mumkin. Shu nuqtai nazardan arizalar sodda va murakkab turlarga ajratiladi. Murakkab ariza matni katta bo'lishi bilan birga, unga ilovalar qilinishi mumkin. Aksar hollarda arizalar shaxsiy xususiyatga egadir. Shu bilan birga, xizmat arizalari ham bo'ladi. Xizmat arizasi - fuqarolar yoki tashkilotlarniig o'z huquqlarini amalga oshirish yoki manfaatlarini himoya qilish yuzasidan yozma axborotlaridir. Da'vo arizalari ana shunday arizalardandir. Iltimos va shikoyat mazmunidagi arizalar taklif mazmunini aks ettiruvchi arizalarga hamda da'vo arizalariga nisbatan ko'p qo'llanadi (109-111-b.).

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, arizalarning namuna-lari bo'lgani holda, ko'pincha, ularga e'tibor berilmaydi, shuning uchun ba'zi kamchiliklar uchrab turadi. Kamchiliklar asosan quyidagilardan iborat: 1) tashkilot, muassasa nomi va rahbarning ismi-familiyasi noto'g'ri ko'rsatiladi; 2) ariza matni quyidagi ortiqchaliklar bilan boshlanadi: «Men, Akramov Sherali», «Arizani yozishdan maqsadim shuki», «Ushbu arizani yozdim shu haqdaki» va boshqalar; 3) matn ortiqcha cho'zib yuboriladi, maqsad lo'nda, ixcham bayon qilinmaydi; 4) uslubiy va imloviy xatolarga yo'l qo'yiladi; 5) ortiqcha iltimoslar yoziladi: «Iltimos qilib so'rayman», «O'tinib so'rayman», «Arizamni javobsiz qoldirmaysiz, degan umiddaman» va boshqalar.

1-ilova

Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat
universiteti rektori professor T.Shirinovga amaliy
tilshunoslik kafedrası professori A.Abdusaidovdan

ARIZA

2009 yil 1 iyuldan navbatdagi mehnat ta'tiliga chiqishimga ruxsat berishingizni so'rayman.

imzo A.Abdusaidov

20.06.2009

2-ilova

Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat
universiteti rektori professor T.Shirinovga filologiya
fakulteti 3-bosqich talabasi Akramov Sheralidan

ARIZA

2009 yil 10 iyundan Urgut tumanidagi «Yulduzcha» oromgohida tarbiyachi sifatida ishlashga jalb etilganim munosabati bilan fanlardan Yakuniy baholashlarni muddatidan oldin topshirishimga ruxsat berishingizni so'rayman.

Ilova: 1. «Yulduzcha» oromgohi direktorining xati.

2. O'zaro shartnoma nusxasi.

25.05.2009 (imzo) Sh.Akramov

BAYONNOMA

Turli yig'ilish, kengash va boshqa tur anjumanlarning borishini, majlis qatnashchilarining chiqishlari va ular qabul qilgan qarorlarni aniq, sqiq holda qayd qiluvchi rasmiy hujjat. U voqyelikning o'rne, vaqti va holati haqida ma'lumot berish bilan birgalikda, qarorlarning to'g'ri qabul qilinganligini tekshirish va ularning bajarilishini nazorat qilishga imkon beradi. Doimiy ish ko'ruvchi organlar (ilmiy kengash, hay'at va boshqalar), shuningdek vaqtinchalik ish ko'ruvchi organlar (konferen-siyalar, yig'ilishlar, anjumanlar, komissiyalar) faoliyat-larida, albatta, bayonnoma yozilishi kerak. Bayonnomani yozishni tashkil qilish kotibning asosiy vazifalaridan biridir. Bayonnoma turli organlarning doimiy kotiblari tomonidan tuziladi va rasmiylashtiriladi. Vaqtinchalik ish ko'ruvchi organlar majlislarida esa yig'ilish jara-yonida saylangan kotib aynan shu ishni bajaradi.

Bayonnomada o'z aksini toptan axborotlarning aniqligi uchun butun mas'uliyat va javobgarlik majlis raisi va kotibi zimmasiga yuklatiladi.

Bayonnoma yozib olinishiga ko'ra, qisqa, to'liq, stenogra-fik, fonografik, konspektiv shakllarda bo'lishi mumkin. Q i s q a bayonnomada faqatgina kun tartibi, ma'ruzachi va muzokarada qatnashuvchilar familiyasi va qabul qilingan qaror ko'rsatiladi. Ularda ma'ruzalar mazmuni batafsil bayon qilinmaydi. Bunday bayonnomalarda masalani muhokama qilinishi haqida to'liq tasavvur bera olmaydi. Shu nuqtai nazardan yig'ilishda so'zga chiqqan barcha qatnashchilarning bayon qilgan fikr va mulohazalarini qamrab olgan to'liq majlis bayonnomasi afzaldir. Majlis bayonnomasining to'liq shakli faqat yig'ilish xususida emas, balki o'sha jamoaning faoliyati to'g'risida ham fikr yuritishga imkoniyat beradi.

Yig'ilish stenografiya usulida (stenografik) yoki mag-nitofon yordamida yozib olinayotgan (fonografik) bo'lsa, qisqa bayonnoma tuzilib, stenogramma rais va kotib tomo-nidan imzolanadi va asosiy bayonnomaga ilova qilinadi.

Bayonnomaning asosiy zaruriy qismlari:

1. Muassasa nomi.

2. Sarlavha (bamaslahat ish ko'ruvchi organ yoki yig'ilishning nomi).

3. Hujjatning nomi (Bayonnoma).

4. Yig'ilish sanasi.

5. Shartli raqami.

6. Yig'ilish joyi.

7. Tasdiqlash ustxati (agar bayonnoma tasdiqlanishi zarur bo'lsa).

8. Yig'ilish raisi va kotibining familiyasi va ismi.

9. Matn:

a) qatnashuvchilar ro'yxati yoki soni;

b) kun tartibi;

v) eshitildi;

g) so'zga chiqdilar;

d) qaror qilindi.

10. Ilovalar (agar ular mavjud bo'lsa).

11. Imzolar (159-160-b.).

Ushbu hujjatni rasmiylashtirishda yo'l qo'yilayotgan asosiy kamchiliklar:

1. Majlis bayonnomalarni rasmiylashtirishda:

- majlis o'tkazayotgan jamoaning aniq va to'liq nomi ko'pincha ko'rsatilmaydi;

- majlis sanasi (yil, oy, majlis raqami aniq emas);

- kun tartibidagi masalaning nomi aniq emas, ortiqcha tafsilotlar bilan yoki cho'zib yuborilgan;

- majlis raisi va so'zga chiquvchilarning fikrlarini bayon etishda nihoyatda ko'p ortiqchaliklar mavjud, mulohazalar qisqa va aniq bayon etilmaydi, ism va familiyalar to'liq emas;

- qarorlar umumiy, ijrochisi va bajarish muddati aniq emas;

Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat universiteti
fakultetlar dekanlari majlisining 25-raqamli

BAYONNOMASI

2009 yil 20 aprel

Samarqand shahri

Qatnashdilar: Rektor (rais), prorektorlar, fakultet dekanlari, dekan o'rinbosarlari, bo'lim boshliqlari, jamoat tashkilotlari rahbarlari

KUN TARTIBI:

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining «Vazirlik Hay'atining 2009 yil 30 martda o'tkazilgan kengaytirilgan majlisi bayoni ijrosini ta'minlash to'g'risida» 2009 yil 8 apreldagi 99-son buyrug'ini bajarish haqida

ShIRINOV T., rektor

2. SamDU professor-o'qituvchilarining o'rta-maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari ta'lim jarayonida ishtirokini ta'minlash va talabalarning pedagogik amaliyotlarini akademik lisey va kasb-hunar kol-lejlarida o'tkazish to'g'risida

*ISLOMOV B., AL va KHKlari ishlari
bo'yicha prorektor*

3. Kundalik topshiriqlarning ijrosi va navbatdagi vazifalar to'g'risida

*Prorektorlar: M.MUHIDDINOV, A.SOLEYEV, M.QODIROV,
B.ISLOMOV, I.PARDAYEV*

Shirinov T. –9-11 iyun kunlari M.Ulug'bekning 615 yilligiga bag'ishlangan tadbirlar Samarqandda bo'lib o'tadi. YuNESKO qarori bilan 2009 yil Astronomiya yili, deb e'lon qilingan. Shu munosabat bilan M.Ulug'bekning 615 yilligiga bag'ishlangan xalqaro anjumanni yuqori saviyada o'tkazish uchun hozirdan katta e'tibor berilayapti. Anjuman tadbirlari Ulug'bek madrasasida, «Prezident» mehmonxonasida va universitetda o'tkaziladi. An'anaviy «Sharq taronalari» musiqa festivali ham Samarqand shahrida bo'lib o'tadi. Bu tadbirlar universitet jamoasining oldiga katta vazifalar qo'yadi.

Hozirdan asosiy e'tiborni obodonlashtirishga qaratasizlar. Har bir fakultet o'ziga ajratilgan hududni tozalasin. Navbati bilan guruhlarni ishga jalb etinglar. Davomot, talabalarining va o'qituvchilarning intizomi yuqori bo'lishi lozim.

1-masala. Eshitildi: O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining «Vazirlik Hay'atining 2009 yil 30 martda o'tkazilgan

kengaytirilgan majlisi bayoni ijrosini ta'minlash to'g'risida» 2009 yil 8 apreldagi 99-son buyrug'ini bajarish haqida

SHIRINOV T., rektor

Ushbu hujjat mazmuni bilan majlis ishtirokchilari tanishtirildi. Mazkur majlis bayonining nusxasi barcha prorektorlar, fakultet dekanlari, bo'lim boshliqlariga yetkazilganligi va rektor buyrug'i chiqarilganligi bildirildi.

QAROR QILINDI:

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining «Vazirlik Hay'atining 2009 yil 30 martda o'tkazilgan kengaytirilgan majlisi bayoni ijrosini ta'minlash to'g'risida» 2009 yil 8 apreldagi 99-son buyrug'ining bajarilishi ta'minlansin. Belgilangan topshiriqlarning ijrosini ta'minlash bo'yicha tadbirlar rejasi ishlab chiqilsin va amalga oshirilsin.

Mas'ul: Barcha prorektorlar, fakultet dekanlari, bo'lim boshliqlari.

Muddat: Hay'at majlisida belgilanganidek.

2-masala. *Eshitildi: SamDU professor-o'qituvchi-larining o'rta-maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasa-lari ta'lim jarayonida ishtirokini ta'minlash va talabalarning pedagogik amaliyotlarini akademik lisey va kasb-hunar kollejlari-da o'tkazish to'g'risida*

ISLOMOV B., AL va KHK bilan ishlash bo'yicha prorektor

Universitetga 54 ta kasb-hunar kolleji va uchta akademik lisey biriktirilgan. Ushbu kasb-hunar kollej-lari va akademik liseylar bilan kafedralar hamkorlik qilishayapti. Kafedralar professor-o'qituvchilaridan o'zlariga berkitilgan va viloyatimizdagi boshqa kasb-hunar kollejlari-da 0,25 va 0,5 stavkada hozirgi kunda 79 nafar 1- va 2-kurs magistr-lar hamda 38 nafar professor-o'qituvchi faoliyat ko'rsatishmoqda, 2009 yilda AL va KHK o'qituvchilari bilan hamkorlikda 50 nomga yaqin turli xil uslubiy qo'llanmalar, risolalar, test topshiriqlari chiqarish mo'jallanmoqda.

Pedagogik amaliyotlarni uzluksiz ta'lim tizimi qoidalariga asosan o'tkazish maqsadga muvofiq. Magistr-lar amaliyotini ham, iloji boricha, kafedralarga berkitilgan AL yoki KHK da tashkil etish kerak.

Maktablarda olib boriladigan pedagogik amaliyotlar-ni, oldindan rejalashtirilgan holda, mavjud qoidalar asosida rahbarlari nazoratida olib borish maqsadga muvofiqdir.

QAROR QILINDI:

AL va KHKlari ishlari bo'yicha prorektor B.Islomov-ning «SamDU professor-o'qituvchilarining o'rta-maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari ta'lim jarayonida ishtirokini ta'minlash va talabalarning pedagogik amaliyotlarini akademik lisey va kasb-hunar kollejlari-da o'tkazish to'g'risida»gi axboroti

ma'lumot uchun qabul qilinsin.

3-masala. Eshitildi: Kundalik topshiriqlarning ijrosi va navbatdagi vazifalar to'g'risida

Prorektorlar: M. MUHIDDINOV, A. SOLEYEV,

M. QODIROV, B. ISLOMOV, I. PARDAYEV

Muhiddinov M. – Vazirlikning 7 martdagi navbatdan tashqari Hay'at majlisi qarori va 30 martdagi Hay'at majlisi bayoni ijrosi bo'yicha hujjatlar har bir fakultet, har bir kafedrada bo'lishi kerak. Sinov maydoni bo'yicha ishlarni U.Zohidov nazorat qiladi. «Sharq taronalari» an'anaviy musiqa festivali bu yil bo'ladi. Hamjihatlik bilan hozirdan «Sharq taronalari» festivalini o'tkazishga tayyorgarlik ko'rsak. Ustoz-murabbiylar seminari bo'lib o'tdi. Seminarda 400 ga yaqin murabbiy qatnashdi, 3 nafar tajribali murabbiy ma'ruza qildi.

Talabalar teatrga borishi kerak. Spektakllar talabalarning ma'naviyati uchun juda kerak. Qimmat kitoblar sotilayapti, kitob sotilmasin, deyilgan edi.

Shirinov T. – Kitob sotish Vazirlik tomonidan taqiqlangan. Kitob sotishga hyech kimga ruxsat bergan emasmiz.

Soleyev A. – Asosiy e'tiborimiz universitetga kelayot-gan attestasiya komissiyasiga qaratilishi kerak. Ular 4 ta yo'nalishni attestasiya qilsa ham, boshqa fakultetlar faoliyati bilan qiziqishi mumkin. Davomotni nazorat qilish, jurnallarni vaqtida to'ldirish kerak.

Qodirov M. – Olimpiadaning birinchi turi tugadi. Iqtidorli talabalar tanlovini o'tkazish bo'yicha buyruq chiqdi. Innovasion yarmarkada namoyish qilish uchun 16 ta ish o'tdi. Vazirlik komissiyasi xo'jalik shartnomalarini tekshiradi. 11 ta fakultet dekanidan 1 tasida grant bor, 70 kafedra mudiridan 5-6 tasida grant yoki pullik shartnoma bor, xolos.

Shirinov T. – Dekanlar, 2 oy mobaynida xo'jalik shartnomasi tuzasizlar va grantlarga loyiha taqdim etasizlar. Kafedra mudirlarida ham grant bo'lishi kerak.

Islomov B. – 96-buyruq ijrosi bo'yicha «Abituriyent shtabi» to'g'risida ma'lumot berish kerak. Abituriyent shtabi jihozlanishi, universitet haqidagi ma'lumotlar reklama qilinishi kerak, buklet va plakatlar tayyorlash lozim.

Abdusaidov A. – Universitet ilmiy kengashi qaror-lari ijrosi, fakultet ilmiy kengashi majlislari bayonnomalari hamda dekan huzuridagi ishlab chiqarish majlisi topshiriqlarining rasmiylashtirilishi, hiso-bot tartibiga rioya qilinishi masalalarini o'rganish va amaliy yordam berishni rejalashtirganman. Fakultet ilmiy kotiblari ushbu hujjatlarni tayyorlab qo'yishlarini so'rayman. O'zim fakultetlarga borib, joylarda hujjat-larning rasmiylashtirilishini ko'zdan kechirmoqchiman.

Pardayev I. – Byudjetdan tashqari mablag' topish, servis xizmati ko'rsatish kabilar bo'yicha Vazirlik qat'iy topshiriqlar berayapti. Xo'jalik shartnomalari va grantlarning mablag'lari ham servis rejaga kiradi.

Shirinov T. – Samarqandda o'tkazilishi rejalash-tirilgan katta tadbirlar munosabati bilan Bosh vazir o'rinbosari R.S.Qosimov vaqti-vaqti bilan shu yerda bo'ladi. Universitet hayoti normal kechishi uchun belgilan-gan topshiriqlarni muddatida va sifatli bajarish shart.

QAROR QILINDI:

Kundalik topshiriqlarning muddatida bajarilishi ta'minlansin.

Mas'ul: Fakultet dekanlari, bo'lim boshliqlari.

Muddat: Hafta davomida va doimiy.

Universitet hayotiga oid e'lonlar bildirildi.

Rektor (imzo) T.ShIRINOV
Kotiba (imzo) G.PARDAYEVA

Bayonnomadan ko'chirma quyidagi asosiy qismlardan iborat:

1. Tashkilot nomi.

2. Hujjat nomi (bayonnomadan ko'chirma).

3. Sana (majlis sanasi).

4. Shartli raqam.

5. Bayonnoma tuzilgan joy.

6. Matn:

a) KUN TARTIBI;

b) EShITILDI;

v) QAROR QILINDI.

7. Imzolar.

8. Nusxa tasdiqlanganligi haqda belgi.

Ba'zan bayonnomadan ko'chirmalarda yig'ilishda qatnashuvchilarning familiyasi yoki soni, shuningdek, ko'rilgan masala bo'yicha muhokamada ishtirok etganlar familiyasi ham ko'rsatib o'tiladi (168-b.).

4-ilova

Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat universiteti

Ilmiy kengashining 2009 yil 29 iyunda o'tkazilgan

12-raqamli majlisi

BAYoNNOMASIDAN KO'ChIRMA

Qatnashdilar: 44 nafar Ilmiy

kengash a'zosidan 40 nafari

Eshitildi: «Yilning eng yaxshi darsligi va o'quv adabiyoti muallifi» 2009 yil Respublika tanloviga fizika-matematika fanlari doktori, professor M.Isroilovning «Hisoblash metodlari» nomli ikki qismdan iborat darsligini tavsiya etish

ABDUSAIDOV A., ilmiy kotib axboroti

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 5 yanvardagi 4-son va 2006 yil 6 iyuldagi 290-son qarorlarining ijrosini ta'minlash maqsadida Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi va O'zbekiston

va o'quv adabiyoti muallifi» 2009 yil Respublika tanlovini e'lon qilgan edi.

Fizika-matematika fanlari doktori, professor M.Isroilovning «Hisoblash metodlari» (1-qism. – Toshkent: O'zbekiston, 2003. - 440 bet; 2-qism. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2008. – 320 bet) nomli ikki qismdan iborat darsligi davlat ta'lim standartlari asosida tayyorlangan. Darslik oliy o'quv yurtlarida «Matematika», «Tadbiqiy matematika va informatika», «Axborot texnologiyalari» ixtisosliklari bo'yicha o'zbek tilida ta'lim olayotgan bakalavr va magistr'larga mo'ljallangan. Hozirgi kunda Oliy o'quv yurtlari talabalari mazkur darslikdan asosiy o'quv adabiyoti sifatida foydalanishmoqda.

Ushbu masala mexanika-matematika fakulteti Ilmiy kengashi majlisida muhokama etilib, darslik tanlovga tavsiya etilgan.

QAROR QILINDI:

Fizika-matematika fanlari doktori, professor M.Isroilovning «Hisoblash metodlari» (1-qism. – Toshkent: O'zbekiston, 2003. - 440 bet; 2-qism. – Toshkent: Iqtisod – moliya, 2008. – 320 bet) nomli darsligi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iste'dod» jamg'armasi tomonidan e'lon qilingan «Yilning eng yaxshi darsligi va o'quv adabiyoti muallifi» 2009 yil Respublika tanloviga tavsiya etilsin.

Ilmiy kengash raisi (imzo) T.SHIRINOV

Ilmiy kotib

(imzo) **A.ABDUSAIDOV**

Bayonnomadan ko'chirmani rasmiylashtirishda quyidagi kamchiliklarga yo'l qo'yiladi:

1. Sana yoki majlis bayonnomasining raqami ko'rsatil-maydi.
2. Kun tartibidagi masala nomi noto'g'ri qayd etiladi yoki jumla noaniq, cho'ziq holda bo'ladi.
3. Masalaning bayoni ortiqcha tafsilotlar bilan beriladi.
4. Faktik noaniqliklar, jumla noravonligi, uslubiy va grammatik xatolarga yo'l qo'yiladi.
5. Majlis raisi yoki kotibining imzosi bo'lmaydi.

BILDIRISHNOMA, BILDIRISH

Muayyan muassasa (tarkibiy qism) rahbariga xizmat faoliyati bilan aloqador muhim masalalar yuzasidan yoki yuqori idora, mansabdor shaxsga biron-bir voqeya va hodisa haqida xabardor qilish zarurati tug'ilganda taqdim etiladigan mufassal yozma axborot. Unda, odatda, bayon qilinayotgan masalalar bo'yicha tuzuvchi (yozuvchi)ning takliflari aks etadi.

Kimga yo'llanganiga qarab bildirishnoma ichki va tashqi turlarga ajraladi.

Ichki bildirishnoma rahbar shaxs yoki bo'lim mudiri nomiga yoziladi. U toza qog'oz varag'iga qo'lda yoki mashinkada yozilishi mumkin. Bunday bildirishnomalar muallif tomonidan imzolanadi. Tashqi bildirishnoma, ya'ni rahbar

tomonidan yuqori idoraga yoki mansabdor shaxsga yoziladigan bildirishnoma, odatda, xos ish qog'oziga ikki nusxada yoziladi. Hujjatning ikkinchi nusxasi muassasaning o'zida qoldiriladi. Bunday bildirishnoma rahbar tomonidan imzolanadi.

Bildirishnoma tashabbus, axborot va hisobot xusu-siyatiga ega. Bu xususiyatlar hujjat matni sarlavhasidayoq o'z aksini topadi. Tashabbus bildirishnomasi matnida tegishli masala yuzasidan umumiy yoki aniq takliflar ilgari surilib, rahbarni ularni hal qilishga undaydi (masalan, *Navoiy nomidagi jamoa xo'jaligida mukofot-lash nizomining buzilganligi haqida*).

Axborot bildirishnomasi, odatda, umumiy holati rahbarga ma'lum muayyan jarayon to'g'risida xabar beradi. Masalan, *Chinoz tumani Navoiy nomidagi jamoa xo'jaligida chigit ekishning borishi (1999 yil 10 apreldagi holati) haqida*.

Hisobot bildirishnomasi ma'lum bir ishning tugallanishi haqida yoki biron-bir ko'rsatma, tavsiya, rejaning ijrosi to'g'risida rahbarni xabardor qilishi kerak bo'ladi (masalan, *O'zR Fanlar akademiyasi Tarix institutida yangi topilgan qo'lyozmalarni o'rganish ishlarining borshii haqida*) (171-b.).

Bildirishnomaning zaruriy qismlari:

1. Bildirishnoma yo'llangan rahbarning lavozimi, ismi va ota ismining bosh harflari hamda jo'nalish kelishigidagi familiyasi.

2. Bildirishnoma tayyorlagan shaxsning lavozimi, ismi va ota ismining bosh harflari hamda chiqish kelishigidagi familiyasi.

3. Matn sarlavhasi.

4. Hujjat turining nomi (Bildirishnoma).

5. Bildirishnoma matni (mazmuni).

6. Qancha varaqligi ko'rsatilgan ilovalar ro'yxati (agar ilovalar bo'lsa).

7. Bildirishnoma tayyorlovchi xodim yoki rahbarning imzosi (agar bir necha shaxs tomonidan tayyorlangan bo'lsa, u barcha mualliflar tomonidan imzolanadi).

8. Bildirishnoma taqdim etilgan sana (sana muallif yoki muassasa rahbari tomonidan bildirishnoma imzola-nayotgan paytda qo'yiladi).

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, zaruriy qismlari va yozilish shakli jihatidan bildirishnomalar xizmat ma'lumotnoma (spravka)lariga yaqin turadi. Farqi shundaki, ma'lumotnomalarda asosan talab qilingan, so'ralgan voqyea-hodisalar haqidagina axborot beriladi, bildirishnomalarda esa voqyea-hodisalarni sanash bilan birga, ularni keltirib chiqargan omillar tahlil qilinadi va tegishli xulosalar qilinib, takliflar aytiladi.

Bildirishnoma tayyorlayotgan shaxsning xulosa va takliflari aniq, ravshan va ishonarli bo'lmog'i kerak (172-b.).

5-ilova

**Alisher Navoiy nomidagi
Samarqand Davlat universiteti
rektori
professor T.ShIRINOVga**

BILDIRISHNOMA

Universitet Ilmiy kengashining
2009 yil 29 avgustdagi 1-son majlisi
qarorlarini ijroga kiritish to'g'risida

Universitet Ilmiy kengashining 2009 yil 29 avgust-dagi 1-son majlisining quyidagi masalalar bo'yicha qaror-larini ijroga kiritishni buyruq bilan rasmiylashtirishga ruxsat berishingizni so'rayman:

1. O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligining 18 yilligini tantanali nishonlashni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tadbirlarning bajarilishi to'g'risida.

2. 2009-2010 o'quv yili o'quv jarayonini tashkil qilish to'g'risida.

3. Mexanika-matematika fakultetida innovasion texnologiyalar va oliy matematika kafedrasi tashkil etish to'g'risida.

4. «Talabalar bilimini nazorat qilish va baholash-ning reyting tizimi to'g'risidagi Nizomni amaliyotga joriy etish bo'yicha yo'riqnoma»ni tasdiqlash.

5. «Professor-o'qituvchilarga soatbay fondni reja-lashtirish va taqsimlash tartibi to'g'risida yo'riqnoma»ni tasdiqlash.

Ilmiy kotib (imzo)

A.Abdusaidov

DALOLATNOMA

Muassasa yoki ayrim shaxslar faoliyati bilan bog'liq biron-bir bo'lib o'tgan (sodir bo'lgan) voqyea, hodisa, ish-harakatni yoki mavjud holatni tasdiqlash, unga guvohlik berish maqsadida bir necha kishi tomonidan tuzilgan hujjat. Dalolatnoma tuzishda xilma-xil maqsadlar ko'zlanadi, lekin uni tuzishdan asosiy maqsad sodir bo'lgan voqyea-hodisalarni yoki mavjud holatni qonuniy-huquqiy jihatdan isbotlash yoki tasdiqlashdir. Bir qancha hollarda dalolatnoma tuzish maxsus huquqiy me'yorlar bilan qat'iy belgilangan. Masalan, korxonalarning hisob-kitob bo'limlari faoliyatida dalolatnomalar avvaldan belgilangan mazmun va davriylikka asosan tuziladi va huquqiy jihatdan muhim o'rin tutadi.

Dalolatnoma deyarli barcha hollarda pul mablag'lari va moddiy boyliklarga bog'liq tuziladi (hatto baxtsiz hodisa yoki tabiiy ofat haqidagi dalolatnoma asosida ham moddiy masala bor), binobarin, u ko'proq tadbirkorlik, moliya-xo'jalik faoliyatida, hisob-kitob, oldi-sotdi va savdo sohalarida keng qo'llanadi.

Dalolatnomalar tegishli taftish o'tkazilgandan keyin, rahbarlik almashinayotganda, moddiy boyliklarni bir xususiy yoki yuridik shaxsdan ikkinchisiga o'tkazishda, qurib tugallangan inshootlarni qabul qilishdan oldin va keyin, mashina va uskunalarning yangi nusxalarini sinovdan o'tkazish chog'ida, qimmatdor buyumlarni hisobdan o'tkazish yoki hisobdan chiqarishda, tovarlarni miqdor va sifat bo'yicha qabul qilib olishda, baxtsiz hodisalar yoki tabiiy ofatlar oqibatlarini tekshirishda, sud-tergov ishlari va tibbiyot sohasida, xodimlarning moddiy, yashash sharoitlarini o'rganishda va boshqa hollarda tuziladi.

Dalolatnomalar voqyea-hodisalarni haqqoniy aks ettirish maqsadida bir necha shaxslar (muassasa rahbari-ning buyrug'i bilan komissiyalar, doimiy komissiyalar)

yoki maxsus vakolatli yakka shaxs (taftishchi, nazoratchi) tomonidan tuziladi. Keyingi holatda va umuman dalolatnoma yakka shaxs tomonidan tuzilganda, guvohlarning ishtirok etishi va imzosi bo'lmog'i shart. Ayrim hollarda dalolatnomalar voqyea-hodisaning qatnashchilari yoki unga guvoh bo'lgan kishilarning tashabbusi bilan ham tuziladi.

Dalolatnomaning zaruriy qismlari:

1. Idora, muassasa va tarkibiy bo'linma nomi.
2. Tuzilgan sanasi va joyi.
3. Tartib raqami va tasdiq belgisi (zarur hollarda).
4. Matn sarlavhasi.
5. Hujjat turi nomi (Dalolatnoma).
6. Hujjatni tuzish uchun asos (muassasa rahbarining buyrug'i, idoraning qarori yoki ko'rsatmasi kabilar).
7. Komissiya tarkibi (Raisi va a'zolar).
8. Ishtirok etuvchilar (guvohlar).
9. Dalolatnoma matni.
10. Ilovalar (har bir ilovaning necha betligi ko'rsatiladi).
11. Tuzgan va ishtirok etganlarning imzolari.
12. Ijro haqidagi belgi.

Har bir dalolatnomaning ushbu zaruriy tarkibiy qismlari qatoriga ayrim hollarda boshqa ma'lumotlarni ham qo'shish mumkin. Chunonchi, ishni qabul qilish-topshirish chog'ida tuziladigan dalolatnomalarda xodimlar tomonidan topshirilayotgan qimmatdor buyumlar, hujjatlar sanab o'tiladi (ilovalar tarzida), topshirish vaqtidagi ish ahvoliga baho beriladi, bajarilmagan ishlar qayd etiladi va hokazo (186-187-b.).

Dalolatnoma matnining sarlavhasi o'rganilayotgan va qayd etilayotgan voqyea-hodisaning yoki holatning mazmuni-dan kelib chiqib qo'yilishi kerak.

Masalan: *Institut kadrlar bo'limida hujjatlar-ning saqlanish ahvoli haqida*

Matn sarlavhasi "...haqida" shaklida bo'lishi ham, shuningdek, bosh kelishikda ("*...hujjatlarning saqlanish ahvoli*") bo'lishi ham mumkin.

Dalolatnoma matni murakkab tuzilishga ega bo'lib, kirish va ta'kid (qayd, tasdiq) qismlaridan tashkil topadi.

Kirish qismi quyidagi tartibga ega: *asos* (dalolatnoma yuqori idoralarning me'yoriy hujjatlari yoki muassasa raxbarining yozma buyrugiga asosan tuziladi; ishtirokchilarning shaxsiy tashabbusiga ko'ra tuziladigan dalolatnomalarda bu qism bo'lmasligi mumkin); *tuzildi* (kim tomonidan - yakka, xususiy shaxsmi yoki komissiyami); *ishtirok etganlar* (asosiy tuzuvchilardan tashqari guvoh sifatida hozir bo'lganlar yoki taklif etilganlar). Dalolatnoma tuzishda qatnashgan shaxslarni sanaganda, ularning lavozimi, ismi va ota ismining bosh harflari, familiyalari ko'rsatiladi. Agar dalolatnoma komissiya tomonidan tuzilsa, birinchi bo'lib komissiya raisi, keyin shu tartibda komissiya a'zolari ko'rsatiladi. Komissiya a'zolarining familiyalari, shuningdek ishtirokchi-larning familiyalari, odatda, alifbo tartibida yoziladi.

Dalolatnomaning ta'kid qismida komissiya tomonidan amalga oshirilgan ishlarining maqsad va vazifalari, mohiyat va xususiyatlari bayon etiladi, ishni

amalga oshirishga asos bo'lgan hujjatlar ko'rsatib o'tiladi, aniqlangan holatlar qayd etiladi. Zaruriy hollarda dalolatnomaning ta'kid qismida aniqlangan holatlar yuzasidan xulosalar va takliflar qilinadi.

Dalolatnoma matni so'ngida uning necha nusxaliga ko'rsatiladi. Dalolatnoma, odatda, uch nusxada tuzilib, birinchisi - yuqori idoraga, ikkinchisi - muassasa rahbari-ga jo'natiladi, uchinchisi esa hujjatlar yig'majildiga solib qo'yish uchun topshiriladi. Shuni ham aytish kerakki, dalolatnoma nusxalarining miqdori manfaatdor tomonlarning soni yoki ushbu hujjatni tuzishni ma'lum tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlar ko'rsatmasiga bog'liqdir. Dalolatnomaning necha nusxaligi haqidagi ma'lu-mot asosiy matn bilan ilovalar (agar bor bo'lsa) yoki imzo-lar oralig'ida joylashtiriladi. Dalolatnomaga ilovalar bo'lgan taqdirda, ular dalolatnoma nusxalari haqidagi ma'lumotdan so'ng, imzolardan avval joylashtiriladi.

Dalolatnoma sodir bo'lgan voqyea-hodisalarni aniq-lashda va mavjud holatlarni tasdiqlashda ishtirok etgan barcha shaxslar tomonidan imzolanadi. Bunda hujjat tuzuvchilar yoki tuzishda ishtirok etganlarning lavozim-lari qayta ko'rsatilmaydi. Dalolatnomaga avvalo komis-siya raisi, keyin a'zolari, eng oxirida uni tuzishda ishtirok etganlar imzo qo'yadi. Komissiya a'zolarining familiyalari ham, ishtirokchilarning familiyalari ham alifbo tartibida keltiriladi. Imzolar tik yoki bo'ylama tartib bilan qo'yiladi.

Tuzuvchilardan birortasi dalolatnoma mazmuniga yoki uning biror bandiga qo'shilmagan chog'da, bu haqda imzolardan so'ng eslatib o'tiladi. Agar bildirilgan e'tiroz hajmi ko'p bo'lmasa, dalolatnomaning o'zida, imzolardan keyin yozib qo'yiladi. Aks holda, komissiya a'zosi o'z e'tirozini alohida varaqqa yozib beradi va u dalolatnomaga ilova qilinadi.

Dalolatnoma oddiy bichimdagi varaqda yoki umumiy bosma ish qog'ozida rasmiylashtirilishi mumkin. U oddiy varaqda tuzilganda, to'rtburchak muhrni qo'llash maqsadga muvofiqdir, chunki bir qancha doimiy zaruriy qismlar ana shu muhrda aks etishi mumkin.

Dalolatnoma tuzilgandan keyin, komissiya voqyealarga aloqador va nomi ko'rsatilgan shaxslarni hujjatning mazmuni bilan tanishtirishi va bu haqda ulardan tasdiq yoki guvohlik imzosini olishi kerak.

Dalolatnomalar turli xil voqyea va holatlar munosabati bilan tuziladi, binobarin, ularning xillari, mazmuni va shakliy tuzilishi xam bir-biridan o'zaro farqlanadi (189-190-b.).

Rahbarlar, moddiy jihatdan mas'ul xodimlarning almashinuvi vaqtida tuziladigan ishni topshirish-qabul qilish dalolatnomalarida muassasa faoliyati ahvolini aniq ko'rsatuvchi quyidagi asosiy ma'lumotlar qamrab olinishi kerak: rahbarlar almashuvida - rejadagi ishlarning asosiy ishlab chiqarish ko'rsatkichlari bo'yicha bajarilishi, moliyaviy va boshqa sifat ko'rsatkichlari (daromad, samaradorlik, sarf-xarajat miqdori va b.), shartnomalarning bajarilishi haqidagi ma'lumotlar, kadrlar bilan to'ldirish, mehnatga haq to'lash fondidan foydalanish, hisob bo'limidagi ishlar ahvoli, ish yuritish va arxivning ahvoli va boshqalar. Bosh yoki katta hisobchi-si almashuvida - asosan hisob bo'limi faoliyati atroflicha qamrab olinadi; kadrlar bo'limi boshlig'i almashuvida esa asosan xodimlar ish

faoliyati bilan bog'liq va kadrlar bo'limida saqlanuvchi barcha hujjatlarning umumiy ahvoli o'rganiladi.

Ishni topshirish - qabul qilish dalolatnomalarining zaruriy qismlari yuqorida ko'rsatilganidan deyarli farq qilmaydi. Uning "Imzolar" qismida komissiya a'zolari, ishtirokchilar bilan birga ishni topshiruvchining hamda qabul qiluvchining imzolari ham bo'ladi.

Moliyaviy-xo'jalik faoliyatini taftish etish dalolat-nomasi, odatda, taftish o'tkazgan bir shaxs (taftishchi, nazoratchi) tomonidan tuziladi. Bunday dalolatnomalar-ning zaruriy qismlari yuqorida tavsiflangan umumiy tuzdagi dalolatnomalarnikidan deyarli farq qilmaydi. Bunda tuzuvchi va ishtirokchilardan tashqari, faoliyati tekshirilgan shaxslar ham dalolatnomaga imzo qo'yadi (192-b).

6-ilova

O'zbekiston Respublikasi
Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
Alisher Navoiy nomidagi
Samarqand Davlat universiteti

Mirzayeva Shoxista Xudoynazarovnaning
diplomiga lotin alifbosidagi
muhrni qo'yish to'g'risida

DALOLATNOMA

2009 yil 20 fevral

Samarqand shahri

Ushbu dalolatnoma Mirzayev R., o'quv-uslubiy boshqarma boshlig'i o'rinbosari, Do'sanova N., arxiv mudiri, Ashurov U., katta nozir, Nurmuhamedov U., huquqshunos tomonidan tuzildi.

Mirzayeva Shoxista Xudoynazarovnaga, Samarqand Davlat universitetini ximik mutaxassisligi bo'yicha 1995 yilda haqiqatdan bitirganligi to'g'risida 041892 raqamli, 25 iyunda 314 raqami bilan ro'yxatga olinib berilgan diplomga, ayrim sabablarga ko'ra, o'z vaqtida muhr qo'yilmaganligi uchun, hozirgi paytda amalda bo'lgan lotin alifbosidagi muhr bosildi.

Ushbu dalolatnoma 2 nusxada tuzildi.

Komissiya raisi (imzo) R.Mirzayev
Komissiya a'zolari: (imzo) N.Do'sanova
(imzo) U.Ashurov U.
(imzo) U.Nurmuhamedov

TAVSIFNOMA

Ma'lum bir shaxsning mehnat va ijtimoiy faoliyati, shuningdek uning o'ziga xos xislat va fazilatlarini aks ettiruvchi rasmiy hujjat.

Tavsifnoma muassasa ma'muriyati yoki jamoat tashki-lotlari (agar ular mavjud bo'lsa) tomonidan xodimga bir qancha maqsadlar uchun (o'quv yurtiga kirishda, xorijiy mamlakatlarga ishlash va boshqa yumushlar uchun ketishda, lavozimga tayinlashda yoki rag'batlantirish va boshqa hollarda) beriladi.

Tavsifnomada xodimning jamoatchilik va xizmat faoliyati, uning ishchanligi va axloqiy sifatlari ham ko'rsatib o'tiladi.

Tavsifnomaning asosiy zaruriy qismlari quyidagi-lardan iborat:

1. Tavsiflanayotgan shaxe haqida asosiy ma'lumotlar:

a) ismi, otasining ismi va familiyasi;

b) tug'ilgan yili;

v) millati;

g) partiyaviyligi;

d) ma'lumoti;

ye) lavozimi;

yo) ilmiy darajasi va unvoni.

2. Hujjat nomi (Tavsifnoma).

3. Matn.

4. Imzolar.

5. Sana.

6. Muhr.

Tavsifnoma matnini o'zaro mantiqan bog'langan uch tarkibiy qismga ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchi qismda shaxsning mehnat faoliyati, ya'ni mutaxassisligi, aynan shu korxona, tashkilot va boshqa joylarda qaysi muddatdan buyon ishlayotganligi, xizmat vazifasidagi o'zgarishlar va boshqalar haqida ma'lumot beriladi.

Ikkinchi qismda xodimning shaxsiy tavsifi, ya'ni ishga munosabati, mutaxassislik bo'yicha mahorati, siyosiy saviyasi, tashkilotchilik qobiliyati, jamoat ishlarida ishtiroki, oilaviy ahvoli, xulq-atvori, hatto ba'zida siyrati, jamoa a'zolariga munosabati, qanday mukofotlarga sazovor bo'lganligi va boshqa asosiy rag'batlantirishlari qayd etiladi. Xolis bo'lish uchun kamchiligi ham ko'rsatilib, istak bildiriladi.

Uchinchi qismda esa yuqorida bayon qilinganlardan xulosa chiqariladi va tavsifnoma qanday maqsadda yoki nima uchun berilayotganligi ko'rsatiladi.

Tavsifnoma matni uchinchi shaxs tilidan bayon qilina-di. Xodimni tavsiflashda "halol", "topshiriqlarni vaq-tida bajaradigan", "mehnatsevar", "talabchan", "tashabbus-kor", "tezkor", "prinsipial", "intizomli" kabi sifatlar-dan foydalaniladi. Agar tavsifnoma jamoat tashkilot-lari yig'ilishida tasdiqlangan bo'lsa shu yig'ilish bayonnomasi raqami va sanasiga havola bo'ladi. Qoidaga ko'ra tavsifnomaga ikki shaxs: muassasa (yoki bo'linma) boshlig'i va kasaba uyushmasi tashkilotining raisi imzo chekadi va ular imzosi yumaloq muhr bilan tasdiqlanadi.

Tavsifnoma xodimning qo'lga topshiriladi yoki uni shaxsan xabardor qilgan holda, tavsifnomani talab qilgan muassasaga jo'natiladi.

Tavsifnomalarning "ishlab chiqarish tavsifnomasi", "tavsifiy tavsiyanoma", "xizmat tavsifnomasi" kabi turlari mavjud bo'lib, ular ayrim xususiyatlari jihatidan o'zaro farqlanadi (235-236-b.).

7-ilova

Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat universiteti
«Sosiolingvistika» ilmiy laboratoriyasi mudiri, filologiya fanlari doktori,
amaliy tilshunoslik, o'zbek tili va adabiyoti o'qitish metodikasi kafedrası
professori, ilmiy kotib Abduvali Abdusaidovning ilmiy, o'quv, tashkiliy faoliyatiga

TAVSIFNOMA

Abdusaidov Abduvali, 1957 yil 28 iyulda Samarqand viloyati, Oqdaryo tumani, Qirqdarxon qishlog'ida tug'ilgan, o'zbek, oliy ma'lumotli, partiya a'zosi emas. 1979 yilda SamDUning o'zbek va tojik filologiyasi fakultetini imtiyozli diplom bilan tugatib, Oqdaryo tumanidagi o'rta maktabda uch yil o'zbek tili va adabiyoti fani o'qituvchisi sifatida ishladi. 1982 yil iyunidan SamDU tahrir-nashriyot bo'limi muharriri, 1986-93 yillar tahrir-nashriyot bo'limi mudiri sifatida mehnat qilgan. 1989 yilda nomzodlik dissertasiyasini himoya qilgan. 1999 yilgacha SamDU bosh ilmiy kotibi lavozimida ishlagan.

1999 yil mart oyidan 2004 yil avgustgacha O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Samarqand bo'limi bosh ilmiy kotibi, raisning ilmiy ishlar bo'yicha o'rinbosari sifatida mehnat qilgan.

2004 yil avgustidan dekabr oyigacha SamDU ilmiy kotibi, so'ng 2005 yil aprel oyigacha o'zbek filologiyasi fakulteti dekani vazifasini bajaruvchi va amaliy tilshunoslik, o'zbek tili va adabiyoti o'qitish metodikasi kafedrası dosenti lavozimlarida ishladi. Shu muddatda fakultetda 5 ta turli mavzulardagi ilmiy anjumanlarni yuqori saviyada tashkil etdi. Davomot va talabalar bilimini nazorat qilishni talab darajasida tashkil etishga erishdi va jamoani uyushtira oldi. Uning tashabbusi bilan fakultetda o'quv zali (qiroatxona) ochildi va faoliyat ko'rsata boshladi. U talabalarga «O'qituvchining nutq madaniyati», «Nutq madaniyati asoslari» fanlaridan, «Tanlanma fan: nazariy grammatika», «O'zbek tilining ijtimoiy mohiyati» maxsus kurslaridan mahorat bilan ma'ruzalar va amaliy mashg'ulotlar olib boradi.

2005 yil 6 mayda O'zR FA Til va adabiyot instituti huzuridagi ixtisoslashgan kengashda doktorlik dissertasiyasini himoya qildi. 1990 yildan buyon o'zbek tili va adabiyoti, jurnalistika va tahrir nazariyasi, o'zbek tilshunosligi kafedralarida assistent, katta o'qituvchi, dosent lavozimlarida faoliyat ko'rsatdi. 2004 yildan amaliy tilshunoslik, o'zbek tili va adabiyot o'qitish metodikasi kafedrası dosenti, 2008 yil 2 sentyabrdan, universitet ilmiy kengashida tanlovdan o'tib, professor hamda universitet ilmiy kotibi lavozimlarida ishlab kelmoqda. Matbuot tili va o'zbek tilining ijtimoiy mohiyati masalalariga bag'ishlangan 3 ta monografiya, 80 ga yaqin ilmiy maqola, 13 ta o'quv qo'llanma, 30 dan ortiq ilmiy-ommabop maqolalar nashr etgan.

U 2004 yil avgustidan SamDU Ilmiy kengashi, o'zbek tilshunosligi kafedrası qoshidagi nomzodlik va doktorlik dissertasiyalari muhokamasi uchun mo'ljallangan seminarining faol a'zosidir. 2005 yil oktyabridan O'zbekiston Respublikasi

Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Axborot va kommunikasiya texnologiyalari masalalari qo'mitasi eksperti sifatida parlamentning qonun ijodkorligi va qonunlar ijrosiga bag'ishlangan nazorat-tahlillarda faol qatnashib kelmoqda. Bir nechta qonunlarning Jizzax, Samarqand, Buxoro, Surxondaryo viloyatlari, turli vazirliklarda ijrosi bo'yicha nazorat tahlillarda faol ishtirok etib, bu sohada ham mahoratini ko'rsata oldi.

A.Abdusaidov hozirgi davr talabini yaxshi idrok qilgan holda faol, vijdonan, tashkilotchilik bilan mehnat qilmoqda, hujjatchilik sohasida yuqori kasb mahoratiga ega. E'tiqodi mustahkam, siyosiy-ma'naviy saviyasi istiqloq davri talablariga to'la javob beradi. O'zining mehnatsevarligi, talabchanligi, to'g'riso'zligi, hozirjavoblighi, mas'uliyatni yaxshi his etishi, bilim-donligi, atrofida qilargalarga mehribonligi va doimo yordamga tayyorligi bilan jamoamizda, shahar jamoatchilighi orasida yaxshi obro'-e'tibor qozongan. U yaxshi oila boshlig'i hamdir, turmush o'rtog'i bilan birga 3 nafar farzandini tarbiyalamoqda.

Ushbu O'zR Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAKga taqdim etish uchun berildi.

Samarqand Davlat universiteti

rektori, professor (imzo) T.Sh.ShIRINOV

2009 yil 21 may

Tavsiyanoma

Biror shaxsni ma'lum lavozimga yoki turli tashkilotlarga a'zo bo'lish uchun tavsiya etish maqsadida tuziladigan rasmiy hujjat.

U ma'muriyat yoki alohida shaxs tomonidan berilishi mumkin. Tavsiyanoma matnida tavsiya qilinayotgan shaxsning xususiyatlari - mutaxassis sifatidagi malakasi, oilaviy, axloqiy jihatlari va faoliyatiga baho beriladi, u tavsiya etilayotgan lavozim yoki tashkilotga a'zo bo'lishga munosib ekanligi yuzasidan ishonch bildiriladi.

Tavsiyanoma ba'zi xususiyatlariga ko'ra tavsifnomaga o'xshaydi, shu sababli ularning ko'pchilighi tavsifiy tavsiyanoma shaklida bo'ladi. Ular orasidagi asosiy farq shundaki, tavsifnomalarda shaxsning barcha ijobiy, salbiy xususiyatlari qayd qilinadi. Tavsiyanomalarda esa uning ijobiy xususiyatlari ko'rsatilishi bilan birga, keyinchalik uning zimmasiga yuklatiladigan vazifani bajara olishiga ishonch bildiriladi va tavsiya etiladi.

Turli mukofotlarga taqdim etish - taqdimnoma (xodataystvo) ham tavsiyanoma shaklida bo'ladi.

Tavsiyanomaning asosiy zaruriy qismlari:

1. Hujjatning nomi (Tavsiyanoma).
2. Matn.
3. Tavsiyanoma beruvchi shaxsning lavozimi, ismi, otasining ismi, familiyasi.
4. Imzo.
5. Sana (238-239-b.).

TAVSIYANOMA

8-ilova

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006 yil 10 fevraldagi 20-son qarori bilan tasdiqlangan «Oliy ta'lim muassasalariga pedagog xodimlarni tanlov asosida ishga qabul qilish tartibi to'g'risida nizom»ga asosan SamDU jinoiy-huquqiy fanlar kafedrasini mudiri lavozimiga belgilangan tartibda tanlov e'lon qilindi.

2005-2009 yillarda mazkur kafedra mudiri lavozimi-da yuridik fanlar nomzodi, dosent Sh.Umidullayev faoliyat ko'rsatdi. Men Sh.Umidullayevning kafedra mudiri sifatidagi faoliyatini yaxshi bilaman.

Dosent Sh.Umidullayev mudirlik qilgan so'nggi 5 yilda kafedraning ilmiy salohiyati oshdi: 2 ta nomzodlik dissertatsiyasi himoya qilindi, 2 nafar doktorant-tadqiqotchi doktorlik dissertatsiyasini himoyaga tayyor-ladi, 1 nafar katta o'qituvchi nomzodlik ishini himoya uchun rasmiylashtirdi. Ta'lim jarayoniga e'tibor kuchaydi, mehnat va ijro intizomi talab darajasida tashkil qilindi, 13 ta asosiy fanlar bo'yicha o'quv-uslubiy majmua tayyorlandi, o'quv adabiyotlari bilan ta'minlash yaxshilandi.

Sh.Umidullayev «O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonuni bo'yicha jazodan ozod qilish (nazariya va amaliyot)» mavzusida doktorlik dissertatsiyasi ustida faol izlanishlar olib bormoqda.

So'nggi 5 yil davomida kafedrani muvaffaqiyatli boshqarganligini, ishchanlik muhitini yarata olganligini hamda doktorlik dissertatsiyasi ustida faol ishlayotganligini e'tiborga olib, mazkur kafedra mudiri lavozimi tanloviga yuridik fanlar nomzodi, dosent Sh.Umidullayev-ning ikkinchi marta ishtirok etishini qo'llab-quvvatlay-man va uning samarali faoliyat yuritishiga ishonch bildiraman.

Ilmiy kotib (imzo) A.ABDUSAIDOV

2009 yil 23 noyabr

TARJIMAI HOL

Ma'lum bir shaxs tomonidan o'z shaxsiy hayoti va faoliyati haqida bayon qilingan yozuv. Tarjimai hol bir xil andozaga ega emas, mufassal yoki muxtasar yozilishi mumkin. U muallif tomonidan mustaqil tuziladigan hujjatdir. Garchi u erkin (ixtiyoriy) tuzilsa-da, biroq tarjimai holda ayrim qismlarning bo'lishi shart.

Tarjimai holning asosiy zaruriy qismlari:

1. Hujjatning nomi (Tarjimai hol).

2. Matn:

a) muallif familiyasi, ismi va otasining ismi;

b) tug'ilgan yil, kun, oy va tug'ilgan joyi;

v) millati, ijtimoiy kelib chiqishi;

g) ota-onasi haqda qisqacha ma'lumot (familiyasi, ismi va otasining ismi, ish joyi);

d) ma'lumoti (qayerda, qanday o'quv yurtini tugat-ganligi va ma'lumotiga ko'ra mutaxassisligi);

- ye) ish faoliyatining turlari;
- yo) oxirgi ish joyi va lavozimi;
- j) mukofot va rag'batlantirishlar;
- z) jamoat ishlarida ishtiroki;
- i) oilaviy ahvoli va oila a'zolari;
- y) pasport ma'lumotlari;
- k) turar joyi (uy adresi), telefoni.

3. Sana.

4. Imzo.

Tarjimai hol oddiy qog'ozga, ayrim hollarda, ya'ni ishga, o'qishga kirishda maxsus bosma ish qog'ozlariga qo'lda yoziladi. Matnni bayon qilish shakli hikoya uslubida bo'lib, birinchi shaxs tilidan yoziladi. Barcha ma'lumotlar davriylik (xronologiya) asosida, aniq sanalar bilan (iloji boricha yili, oyi, kuni ko'rsatilgan holda) beriladi. Barcha raqamlar arab raqamlarida ifodalanadi. Tarjimai hol shunday tuzilishi kerakki u bilan tanishgan kishi muallifning hayot yo'li, faoliyati haqida muayyan tasavvurga ega bo'lsin (240-241-b.).

9-ilova

TARJIMAI HOL

Men, Abusaidov Abduvali, 1957 yil 28 iyulda Samarqand viloyati Oqdaryo tumanida, dehqon oilasida tug'ildim.

Otam – Qosimov Abdusaid, 1921 yilda tug'ilgan, ikkinchi jahon urushi qatnashchisi. 2009 yilda vafot etgan.

Onam – Qosimova To'fa, 1927 yilda tug'ilgan. 1999 yilda vafot etgan.

1964-1974 yillar Samarqand viloyati Oqdaryo tumanidagi 40-o'rta maktabda o'qidim. 1974 yilda Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat universiteti o'zbek filologiyasi fakultetiga o'qishga kirib, 1979 yilda uni imtiyozli bitirib, filolog-o'qituvchi ixtisosligiga ega bo'ldim. 1979-1982 yillarda Samarqand viloyati Oqdaryo tumanidagi 40-o'rta maktabda ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi lavozimida ishladim. 1982-1993 yillarda SamDU tahrir-nashriyot bo'limi muharriri va bo'lim mudiri lavozimlarida faoliyat ko'rsatdim. 1993-1996 yillarda SamDU o'zbek tilshunosligi kafedrasida doktoranturasida tahsil oldim.

O'zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti huzuridagi ixtisoslashgan kengashda 1989 yilda nomzodlik va 2005 yilda doktorlik dissertasiyalarini himoya qildim.

1999-2004 yillarda O'zbekiston Fanlar akademiyasi Samarqand mintaqaviy bo'limi raisining ilmiy ishlar bo'yicha o'rinbosari – bosh ilmiy kotib lavozimida mehnat qildim. 2004 yildan hozirgacha SamDU bosh ilmiy kotibi, amaliy tilshunoslik, o'zbek tili va adabiyoti o'qitish metodikasi kafedrasida professori lavozimlarida faoliyat ko'rsatayapman.

2005 yil oktyabr oyidan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Axborot kommunika-siyalari va texnologiyalari masalalari qo'mitasi eksperti sifatida ishlayapman.

«O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligining 10 yilligi ko'krak nishoni» bilan taqdirlanganman.

Uylanganman. Xotinim – Zohidova Sojida, 1961 yilda tug'ilgan, Oqdaryo

tuman birlashgan kasalxonasida vrach bo'lib ishlaydi. O'g'lim – Abdusaidov Akmal, 1985 yilda tug'ilgan, SamDU talabasi. O'g'lim – Abdusaidov Akbar – 1988 yilda tug'ilgan, SamDU talabasi. O'g'lim – Abdusaidov Asqar – 1993 yilda tug'ilgan, SamDU akademik liseyi o'quvchisi.

Turar joyim: Samarqand viloyati, Oqdaryo tumani, Qirqdarxon qishlog'i.
(imzo) A.Abdusaidov

2009 yil 21 may.

TILXAT, TUSHUNTIRISH XATI

TILXAT

Pul, hujjat, qimmatbaho buyumlar yoxud boshqa biror narsa olinganligini tasdiqlovchi rasmiy yozma hujjat.

Tilxat bir nusxada tayyorlanadi hamda pulli va qimmatbaho hujjat sifatida saqlanadi.

Tilxatning asosiy zaruriy qismlari:

1. Hujjatning nomi (Tilxat).

2. Matn:

a) tilxat beruvchi shaxsning lavozimi, ismi va otasining ismi, familiyasi.

b) pul, hujjat, buyum yoki boshqa biror narsani beruvchi shaxsning lavozimi, ismi va otasining ismi, familiyasi (zaruriyat bo'lganda muassasa nomi);

v) pul, hujjat, buyum yoki boshqa biror narsaning nomi va ularning miqdori (zaruriyat bo'lganda bahosi);

g) olinayotgan buyumning texnik holati (agar u mashina, apparatlar va sh.k. bo'lsa).

3. Tilxat berilgan sana.

4. Tilxat muallifining imzosi.

Olinadigan pul miqdori yoki buyumning bahosi va uning soni tilxatda raqamlar bilan ko'rsatiladi, qavs ichida esa so'zlar bilan ham berilishi shart.

Matn va imzo oralig'idagi bo'sh joylar chiziladi. Tilxatdagi yozuvlarni o'chirish yoki tuzatish mumkin emas, aks holda, bunday hujjatning haqiqiyliги shubha ostiga olinishi mumkin.

Ba'zan tilxatda guvohlar ismi-sharifi ham ko'rsatiladi. Bunday hollarda guvohlar o'z imzolari bilan hujjatni tasdiqlashlari kerak (243-b.).

10-ilova

TILXAT

Men, Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat universiteti filologiya fakulteti 3-kursining 2-guruh sardori Salimov Qodir, SamDU kassiri Roziya Boboyevadan guruh talabalariga 2009 yil sentyabr oyi uchun beriladigan stipendiyani qaydnoma asosida tarqatish uchun oldim.

(imzo) Q.Salimov

2009 yil 12 sentyabr.

TUSHUNTIRISH XATI

Xizmat sohasidagi, xizmatga aloqador masalani, uning ayrim jihatlarini yozma izohlovchi va muassasa (bo'lim) rahbariga (ichki) yoki yuqori tashkilotga (tashqi) yo'llanuvchi hujjatdir.

Yuqoridagi ta'rifdan ko'rinadiki, tushuntirish xati xuddi ma'lumotnoma va bildirishnoma singari ichki va tashqi xususiyatga ega. Keyingi holatda, ya'ni tushuntirish xati yuqori tashkilotga yuborilayotganda, u ko'pincha biror asosiy hujjat (rejalar, hisobotlar, loyihalar)ga ilova tarzida bo'lib, mazkur hujjatni umuman yoki uning ba'zi o'rinlarini qisman izohlab, tushuntirib beradi. Bu xildagi tushuntirish xati, shuningdek muassasada bo'lib o'tgan voqyea-hodisaga, rahbarning ba'zi xatti-harakatiga, rejalashtirilgan ishlarning bajarilmay qolishiga ham izoh beradi yoki dalillaydi. Demak, bu holda tushuntirish xati mustaqil hujjat hisoblanmaydi, shunga qaramay, u muassasa xos ish qog'ozida rasmiylashtiriladi va rahbar tomonidan imzolanadi.

Ichki, boshqacha aytganda, shaxsiy tushuntirish xatlari asosan xodim (ishchi, xizmatchi, jamoa xo'jaligi a'zosi, talaba) tomonidan, ba'zan bo'linmalar rahbarlari tomonidan muassasa rahbari nomiga yoziladi. Unda ish (o'qish) jarayonida xodim (talaba) tomonidan sodir etilgan ba'zi xatti-harakatlar (masalan, ish yoki o'qishga kech qolish, kelmay qolish, reja yoki ayrim topshiriqni bajarmaganlik, belgilangan tartib-qoidalarga rioya qilmaganlik va boshqalar) va ularning sabablari izohlanadi, dalillanadi. Bevosita xodim (muallif) tomonidan imzolanadigan bunday tushuntirish xati oddiy qog'ozga yoziladi. Shaxsiy tushuntirish xatlari odatda mansabdor (rahbar) shaxsning talabi bilan yoziladi, chunki u keyinchalik xodim haqida muayyan qarorga kelish, unga nisbatan tegishli intizomiy jazo chorasi qo'llash yoki, dalillar asosli (uzrli) bo'lsa, qo'llamaslik uchun asos vazifasini o'tashi mumkin.

Umuman, tushuntirish xati quyidagi zaruriy qismlardan iborat bo'ladi:

1. Hujjat yo'llanayotgan tashkilot yoki mansabdor shaxsning to'liq nomi.
2. Hujjatni tayyorlagan (yozgan) muassasa yoki shaxsning to'liq nomi.
3. Hujjat turining nomi (Tushuntirish xati).
4. Hujjat matni (mazmuni).
5. Imzo.
6. Sana (hujjat yozilgan vaqt).

Tashqi, xizmat yuzasidan korxona, muassasa va hokazo-lar nomidan yoziladigan tushuntirish xatlari xos ish qog'ozida rasmiylashtiriladi va ularning to'liq nomi ushbu ish qog'ozida aks etadi. Ichki tushuntirish xatlarida esa rahbar yoki xodimning to'liq nomi deyilganda, u ishlaydigan (o'qiydigan) bo'linmaning nomi, shaxs lavozimi, ismi, ota ismining bosh harflari va familiyasi nazarda tutiladi.

Zaruriy qismlari va yozilish shakli jihatidan tushuntirish xati arizadan deyarli farq qilmaydi, tarkibiy qismlarining joylashishi ham bir xil. Faqat shaxsiy tushuntirish xatining muallifi arizadagiday chiqish kelishigida emas, balki qaratqich kelishigida rasmiylashtirilgani ma'qulroqdir (244-245-b.).

11-ilova

SamDU tabiiy fanlar fakulteti fakulteti geografiya bo'limi boshlig'i
M.Usmonovga 3-kurs talabasi O.Abduraxmonovning

TUSHUNTIRISH XATI

2009 yilning aprel oyida «O'qituvchining nutq madaniyati» fanidan darslarga kasalligim tufayli qatnasha olmadim. Hozir sog'lig'im yaxshi. Qoldirilgan darslarni mustaqil o'zlashtirish sharti bilan mashg'ulotlarga qatnashishimga ruxsat berishingizni so'rayman.

Ilova: Kasalligim to'g'risida vrach ma'lumotnomasi.

(imzo) O.Abduraxmonov

2009 yil 2 may.

E'LOH

Ko'pchilikni yoki ma'lum guruhdagi shaxslarni yaqin orada (kelgusivda) bo'ladigan biron-bir tadbir - majlis, uchrashuv, suhbat, shuningdek ishga, o'qishga qabul qilish va boshqalar haqida xabardor qilish uchun qo'llanuvchi yozma axborot.

E'lonning zaruriy qismlari:

1. Nomi (E'lon).
2. E'lon qilinayotgan tadbirning vaqti, o'tkazilish joyi.
3. Tadbirning mavzusini o'zida aks ettiruvchi matn.
4. Tadbir o'tkazuvchilar nomi (odatda, bo'ladigan tadbirni e'lon qilayotgan tashkilot, organning nomi: "Ma'muriyat", "Kuzatuv kengashi", "Yozuvchilar uyushmasi", "Tashkiliy qo'mita" tarzida beriladi).

E'lon mavzusiga va undan ko'zlangan maqsadga ko'ra turli shakllarda bo'lishi mumkin (250-b.).

12-ilova

E'lon

2009 yil 5 sentyabr kuni soat 14.00 da filologiya fakultetining 8-o'quv xonasida «Yosh tilshunos» ilmiy to'garagining navbatdagi yig'ilishi bo'ladi.

Kun tartibi:

1. Globallashuv jarayonida tilning ijtmoy mohiyati.
2. «O'zbek tili va adabiyoti» jurnalining 2009 yilgi sonlarida e'lon qilingan maqolalar to'g'risida.

«Yosh tilshunos» to'garagi kengashi.

13-ilova

Samarqand Davlat universiteti quyidagi bo'sh

(vakant) lavozimlariga bitim asosida

tanlov e'lon qiladi:

Kafedra mudiri – milliy g'oya, falsafa va fan metodologiyasi – 1, Sharq falsafasi va ma'naviyat – 1, jismoniy madaniyat – 1, matematik fizika va funksiyalar nazariyasi – 1, matematik modellashtirish – 1, arxeologiya, qadimgi dunyo tarixi va etnografiya – 1.

Professor – gidrometeriologiya va landshaftshunoslik – 1, matematik fizika funksiyalar nazariyasi – 1, o'zbek tilshunosligi – 1, gumanitar fanlar va uni o'qitish uslubi – 1, amaliy tilshunoslik, o'zbek tili va adabiyotini o'qitish metodikasi (0,5 stavka) – 1, iqtisodiy nazariya – 1, musiqa pedagogikasi uslubi va xalq

cholg'u asboblari chalish - 1.

Dosent – anorganik kimyo – 1, yadro fizikasi – 1, matematik modellashtirish – 1, ijtimoiy iqtisodiyot va menejment – 1, iqtisodiy nazariya – 1, axborot texnologiyalari – 1, matematik analiz – 1, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya – 1, sosiologiya va ijtimoiy ish – 1, amaliy tilshunoslik, o'zbek tili va adabiyotini o'qitish metodikasi – 1, fransuz va lotin tili – 1, O'zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti – 1, anorganik kimyo – 1.

***Tanlovda qatnashish uchun quyidagi hujjatlar
taqdim etilishi lozim:***

- Rektor nomiga ariza
- Xodimlarni hisobga olish bo'yicha shaxsiy varaqa
- Oliy ma'lumoti, ilmiy darajasi haqidagi diplomlar, ilmiy unvoni haqidagi attestat nusxalari
- Ilmiy ishlari ro'yxati

Hujjatlar e'lon chiqqan kundan boshlab bir oy muddatda qabul qilinadi.

Samarqand Davlat universiteti (yangi) rektorat binosi,

Ilmiy kotib. Telefon: 231-16-81.

HISOBOT

Muayyan vakt uchun rejalashtirilgan ish yoki vazifa, topshiriqlarning bajarilishi, amaliy dolzarb ishlar, xizmat va ilmiy safarlar yakuni haqida ma'lumot beruvchi hujjat.

Hisobotda keltirilgan ma'lumotlar aniq, ishonarli bo'lishi kerak.

Hisobotda quyidagilarga e'tibor beriladi: nima mo'ljallangan yoki topshirilgan edi, u qanday bajarildi, nimalarga e'tibor berildi, qanday yetishmovchiliklar bo'ldi, ularni bartaraf etish uchun nimalar qilish kerak. Hisobot oxirida muayyan topshiriq bajarilmagan bo'lsa, uning sababi ko'rsatiladi, bu borada takliflar qayd etiladi. Rejalashtirilgan ish haqidagi hisobotlar amalda keng qo'llanadi. Hisobot shakl jihatdan ham, mazmun jihatdan ham bildirishnoma hujjatiga o'xshaydi.

Uning zaruriy qismlari:

1. Sarlavhasi: hisobot qaysi davr uchun, qanday bo'lim yoki shaxs tomonidan berilyapti.

2. Hujjatning nomi (Hisobot).

3. Hisobot matni.

4. Lavozimi, ismi va ota ismining bosh harflari, familiyasi, imzo.

5. Sana.

6. Hisobotni tasdiqlovchi rahbar imzosi.

Xizmat safari va rahbarning muayyan topshirig'ini bajarish bo'yicha hisobotlar ma'lum davr ishlari bo'yicha hisobotdan qisman farq qiladi. Zaruriy qismlari:

1. Sarlavhasi: idora rahbarining lavozimi, ismi va ota ismining bosh harflari, familiyasi, kim tomonidan qanday topshiriq uchun hisobot berilyapti.

2. Hujjatning nomi (Hisobot).

3. Hisobot matni ("Sizning topshirig'ingizga binoan" kabi iboralar bilan boshlanadi, topshiriq qanday bajarilganligi aniq ma'lumotlar bilan bayon qilinadi; xulosa yasaladi).

4. Ilovalar ko'rsatiladi (ko'p hollarda).

5. Hisobot beruvchining lavozimi, ismi va ota ismining bosh harflari, familiyasi, imzo.

6. Sana.

Hisobotni rasmiylashtirishda yo'l qo'yilayotgan asosiy kamchiliklar:

- talab etilgan hajm va mazmunda yozilmaydi;
- ortiqcha tafsilotlar ko'p uchraydi;
- balandparvoz jumlar ko'p uchraydi, tanqidiy nuqtai nazar, kamchiliklarni ifodalashga e'tibor berilmaydi;
- xulosa, taklif va mulohazalar, muammolar qayd etilmaydi;
- savodxonlik darajasi talabga javob bermaydi va hokazo.

14-ilova

Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat universiteti Ilmiy kengashining 2008-2009 o'quv yili bo'yicha

HISOBOTI

Universitet ilmiy kengashi O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi ijrosini ta'minlash, Prezident qarorlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi buyruq va ko'rsatmalari, ilmiy, o'quv, ma'naviy-ma'rifiy, iqtisodiy sohalardagi rejalarni amalga oshirish, o'quv, ilmiy salohiyat, moddiy-texnika bazasini mustahkamlashga doir masalalarni muhokama qilish asosida tegishli qarorlarni qabul qilib, ularni amalga oshirishda muhim bo'g'in sifatida faoliyat ko'rsatmoqda.

Ilmiy kengash majlislari asosan ta'lim sohasidagi islohotlarni amalga oshirish, davr talabi asosida o'quv, ilmiy, ma'naviy-ma'rifiy, boshqaruv sohasidagi ishlarni tashkil qilish, reyting tizimini keng yo'lga qo'yish, dars sifatini yanada yaxshilash, yangi o'quv dasturlari va darslik hamda qo'llanmalar yaratish, talabalar bilimni obyektiv baholashni joriy qilish, nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etishning yangi usullarni izlab topish, umuman bozor iqtisodiyoti talablariga mos va jahon andozalari darajasida yetuk malakali mutaxassislar tayyorlash kabi masalalarni hal etishga qaratilmoqda.

«Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat universitetining 2008-2009 o'quv yili ish rejasi»ga asosan o'quv yili davomida Ilmiy kengashning 12 ta (1 ta rejadan tashqari) majlisi o'tkazilib, ularda 223 ta masala muhokama etildi, shundan 51 tasi asosiy va 172 tasi har xil masalalardir.

Ushbu masalalarning sohalar bo'yicha taqsimoti quyidagicha:

/r	Soha nomi	200 6-2007	20 07- 2008	20. 08- 2009
	O'quv ishlari	15	16	18
	Ma'naviy-ma'rifiy ishlar	9	10	8
	Ilmiy ishlar	5	4	6
	Iqtisod, xo'jalik ishlari	2	3	3
	Xalqaro	4	1	1
	O'rta maxsus va kasb-hunar kollejlari bilan hamkor-lik, bitiruvchilarni ishga joylashtirish	4	4	4
	Prezident farmonlari, Hukumat qarorlari, Vazir-lik hay'ati qarorlari ijrosi	12	12	9
	Tashkiliy	18	19	11
	Tanlov	10	36	23
0	Doktorlik va nomzodik dissertasiyasi mavzulari-ni tasdiqlash	96	70	87
1	Ijodiy ta'til	4	5	9
2	Turli stipendiyalar va tanlovlarga tavsiya	6	4	7
3	Monografiyalarni nashrga tavsiya etish	8	12	13
4	Boshqa masalalar	16	2	24

Ilmiy kengash majlislari kun tartibiga kiritilgan masalalarni tayyorlash va ijro ma'lumotlarini taqdim etishda o'quv-uslubiy boshqarma, ma'naviyat va ma'rifat bo'limi, ichki nazorat va monitoring bo'limi, huquqshunos-lik, pedagogika, jismoniy madaniyat, iqtisodiyot, tarix-falsafa, tabiiy fanlar fakultetlari va kasbiy ta'lim bo'limi faolligini alohida qayd etish mumkin.

Umuman, Ilmiy kengash majlislarida «Ta'lim to'g'risida»gi qonun va Kadrlar

tayyorlash milliy dasturi talabalari hamda Vazirlik ko'rsatmalari ijrosini ta'minlash bo'yicha universitet hayotiga oid muhim masalalar ko'rib chiqilib, ularning ijrosi ta'minlan-moqda va olib borilayotgan nazorat ishlariga e'tibor yanada kuchaytirilmoqda.

Ilmiy kotib (imzo) A.ABDUSAIDOV

2009 yil 2 iyul

XATLAR

Muassasalar orasida xizmat aloqalarini amalga oshiruvchi asosiy hujjatdir. Xat orqali bajariladigan masalalar ko'lami keng bo'lib, bunday yozishmalar vosita-sida turli ko'rsatmalar, so'rovlar, javoblar, tushun-tirishlar, xabarlar, takliflar, iltimoslar, kafolatlar beriladi yoki qabul qilinadi. Mazmun jihatdan turlicha bo'lgan bunday hujjatlar umumlashtirilgan holda xizmat xatlari deb yuritiladi. Xizmat xatlari xususiyatlariga ko'ra o'zaro farqlanadi. Xatlarni bajaradigan vazifasiga qarab quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

- 1) javob xatni talab qiluvchi xatlar (da'vo xatlar, so'rov xatlar, iltimos xatlar).
- 2) javob xatni talab qilmaydigan xatlar (ilova xat, tasdiq xat, eslatma xat, axborot xat, kafolat xat va boshqalar).

Ushbu xatlar ma'lum bir maqsadda yoziladi, masalan, kafolat xatlarda kafolat berish ifodalansa, ilova xatlarda xatga ilova qilinayotgan hujjatlar haqida axborot beriladi. Biroq shunday xatlar ham uchraydiki, uning mazmunida ham kafolat berish, ham iltimos, ham eslatish ma'nolari ifodalanadi.

Xizmat xatlari odatda xatlar uchun tayyorlangan bosma ish qog'ozlariga yoziladi. Maxsus bosma ish qog'ozlari bo'lmagan hollarda xizmat xatlari xos ish qog'oziga yoki oddiy qog'ozga yoziladi. Xat oddiy qog'oz varaqqa yozilsa, uning chap tomonidagi yuqori burchagiga xat jo'natayotgan muassasa nomi ko'rsatilgan to'rtburchak muhr qo'yiladi.

Zaruriy qismlari burchakda joylashgan bosma yoki xos ish qog'ozlarida zaruriy qism avval o'zbek tilida, so'ng rus yoki ingliz tilida beriladi. Zaruriy qismlar uzunasiga (bo'yiga) joylashgan bosma ish qog'ozlarida ular chap tomonda o'zbek tilida, o'ng tomonida rus yoki ingliz tilida beriladi.

Xizmat xatlari quyidagi zaruriy qismlarni o'z ichiga oladi:

1. O'zR gerbi.
2. Muassasaning ramziy belgi (emblema)si.
3. Mukofotlar.
4. Vazirlik, boshqarma ismi.
5. Tashkilot nomi.
6. Bo'linma nomi.
7. Tasniflagich bo'yicha hujjatning xos raqami.
8. Muassasaning xos raqami.
9. Pochta, telegraf adresi, bankdagi hisob-kitob raqami.
10. Sana.
11. Shartli raqam (indeks).
12. Kelgan hujjat shartli raqami.
13. Hujjatning kelish sanasi.

Sarlavha bir jumladan iborat bo'lib, xat matnidan oldin chai tomonda joylashadi. Odatda sarlavha "haqida" yoki «to'g'risida» kabi ko'makchilar yordamida tugatiladi.

Sarlavha ikki qatordan oshmasligi zarur.

Xizmat xatlari matnidan so'ng xatga imzo chekuvchi rahbar lavozimining nomi aniq ko'rsatilishi kerak. Agar xat xos ish qog'ozida yozilmagan bo'lsa, xatning imzo qismida lavozim nomidan tashqari muassasa nomi xam to'liq ko'rsatiladi.

Hujjat muassasa rahbari tomonidan imzolanadi. Ish yuritish jarayonida ba'zan xatga rahbar vazifasini bajaruvchi shaxs yoki uning o'rinbosari xatda qayd etilgan lavozim nomi oldiga chiziqli qo'yib (go'yo o'rinbosar imzo chekayotganligini uqtirayotgandek) imzo chekadi. Bu ish yuritishga mas'ul bo'lgan shaxs tegishli yo'riqnomadan xabardor emasligidan dalolat beradi. Xatni tayyorlash jarayonida tuzuvchi xatga kim imzo chekishini oldindan bilishi kerak. Rahbar bo'lmagan hollarda shunday vakolatga ega bo'lgan shaxs, ya'ni uning vazifasini bajaruvchi yoki o'rinbosari, lavozimi aniq ko'rsatilgan holda («direktor vazifasini bajaruvchi», "direktor o'rinbosari" tarzida), imzo chekishi mumkin.

Xatda bayon qilingan masalalar bo'yicha javobgarlik bir necha shaxs zimmasiga yuklatilgan bo'lsa, imzolar soni ikki yoki undan ortiq bo'lishi mumkin (masalan, to'lov haqdagi kafolatnomalarda, moliyaviy hujjatlarda).

Xatda imzolar ma'lum tartib asosida, ya'ni egallab turgan lavozimiga ko'ra joylashadi. Imzodan so'ng imzo chekuvchining familiyasi qavsga olinmay, ismi va ota ismining bosh harflari familiyadan oldin yoziladi, masalan:

Korxona direktori (imzo) B.S.Karimov

Bosh hisobchi (imzo) X.A.Samiyev

Agar xatga biror-bir hujjat ilova qilinayotgan bo'lsa, xatning quyi qismi chap tomoni hoshiyasiga "Ilova" so'zi qo'yiladi, so'ng tartib raqami bilan ilova qilinayotgan hujjatlar nomi, nusxasi va beti ko'rsatilgan holda beriladi. Har bir ilova qilinayotgan hujjat nomi alohida qatorda joylashadi. "Ilova" so'zining ostidan hech qanday yozuv yozilmaydi.

Xat matnida qayd etilgan ilovaning mavjudligi quyidagi tarzda ham ifodalanishi mumkin:

Ilova: _____ betda _ nusxada.

Ushbu rekvizit bosma ish qog'ozida tayyor holda ham bo'lishi mumkin.

Agar ilova qilinayotgan hujjat muhim (mustaqil) bo'lsa, ya'ni asosiy maqsad mazkur hujjatni ma'lum tashkilotga yetkazish bo'lsa, bunday hujjatlar alohida ilova xatlar yordamida yo'llanadi.

Xizmat xatlari vazifasi va mazmuniga ko'ra bir necha turga bo'linishini yuqorida ta'kidlagan edik. Xatlarning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, ularning nomi (kafolat xati, ilova xat, taklif xat, so'rov xat va boshqalar) yozilmaydi. Ularning qanday xat ekanligi matn mazmunidan bilinib turadi (281-283-b.).

Xatni rasmiylashtirishda yo'l qo'yilayotgan asosiy kamchiliklar:

- hujjatning ushbu turi ma'lum darajada ijodiy mehnatni talab qilganligi tufayli ko'plab kamchiliklar kuzatiladi, ya'ni:

- xatda muddao aniq ifodalanmaydi;
- kirish qismi ortiqcha cho'zib yuboriladi, keraksiz fikrlar yoziladi;
- izchillik, mantiqiy bog'liqlikka e'tibor berilmay-di;
- xatdan kutilayotgan muddao xulosada aks etmaydi;
- savodxonlikka e'tibor berilmaydi, ixchamlik, sodda-lik, aniqlik, faktlarga asoslanganlik kabilar nazardan chetda qoladi va hokazo.

15-ilova

O'zbekiston Respublikasi
Vazirlar Mahkamasi huzuridagi
Oliy attestasiya komissiyasi
raisi
K.S.SULTONOVga

Hurmatli Karim Sultonovich!

Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat universiteti iqtisodiyot va mehnat sosiologiyasi kafedrasida tadqiqotchisi Raxmonov Norim Razzoqovichning 08.00.12 - Mintaqaviy iqtisodiyot ixtisosligi bo'yicha iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun iqtisod fanlari nomzodi, dosent D.Aslanova ilmiy rahbarligida bajarayotgan "Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi sharoitida hududiy mehnat taqsimotini takomillashtirish - iqtisodiy taraqqiyot omili (Samarqand viloyati misolida)" nomli nomzodlik dissertatsiyasi mavzusini «OAK Byulleteni»da e'lon qilishga ruxsat berishingizni so'raymiz.

Zarur hujjatlar ilova qilindi.

Rektor (imzo) T.Sh.SHIRINOV

16-ilova

O'zbekiston Respublikasi Fan-lar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti qoshidagi D 015.04.01 raqamli birlashgan ixtisoslashgan kengash raisi professor T.MIRZAYEVga

Kurmatli To'ra Mirzayevich!

Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat universiteti rektorati hozirgi zamon o'zbek adabiyoti kafedrasida dosenti, filologiya fanlari nomzodi A.Soliyevning «O'zbek dramaturgiyasida inson talqini» mavzuidagi 10.01.01 – o'zbek adabiyoti va 10.01.08 – adabiyot nazariyasi ixtisosliklari bo'yicha filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan disser-tasiyasini Ixtisoslashgan kengash muhokamasi uchun qabul qilishingizni so'raydi.

Filologiya fanlari nomzodi A.Soliyevning doktorlik dissertatsiyasi Samarqand davlat universiteti hozirgi zamon o'zbek adabiyoti kafedrasining 2008 yil 7 fevraldagi o

majlisida hamda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomi-dagi Til va adabiyot instituti «XX asr o'zbek adabiyoti», «Hozirgi adabiy jarayon» va «Adabiyot nazariyasi va adabiy aloqalar» bo'limlarining 2008 yil 26 noyabrdagi 19-son qo'shma majlisida muhokama etilib, himoyaga tavsiya qilingan.

A.Soliyev «Mustaqillik mafkurasi va demokratik jamiyat qurishning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy negizlari va ilmiy asoslari (O'zR Prezidenti I.A.Karimovning asarlari asosida)» fanidan maxsus imtihonni 2009 yil 16 aprelda muvaffaqiyatli topshirgan.

Zarur hujjatlar ilova etildi.

Rektor (imzo) T.SH.SHIRINOV

17-ilova

**O'zbekiston Respublikasi
Samarqand viloyati
hokimi
M.N.NURMURATOVga**

Hurmatli Mamarizo Nurmuratovich!

Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat universitetining Spitamen shohko'chasida joylashgan pedagogika fakulteti hududiga 1-son pedagogika kolleji kirib joylashishi munosabati bilan, SamDU tasar-rufidagi sport majmuasi va ikkita bino ularga berilganligi uchun, pedagogika va kasbiy ta'lim fakultetlari talabalariga o'quv o'rinlari yetishmasligi sezil-moqda. Mazkur hududda joylashgan avariya holatidagi 1638 kvadrat metrli bir qavatli bino kapital ta'mirdan chiqarilsa, pedagogika va kasbiy ta'lim fakultetlari talabalariga o'quv o'rinlari yetarli bo'lishi mumkin.

Hozirgi paytda avariya holatidagi binoni kapital ta'mirlash uchun 72,2 million so'mlik loyiha-smeta hujjatlari tayyorlangan. Ushbu mablag' ajratilib, bino yangi o'quv yiligacha kapital ta'mirlansa, talabalarimiz o'quv o'rinlari bilan ta'minlangan va 1-son pedagogika kolleji hududida qolib ketgan, ta'mirdan chiqarilgan SamDU balansidagi 1420 kvadrat metrli binoni ularga bo'shatib berish imkoniyati paydo bo'lardi. Ushbu masalada yordam berishingizni so'raymiz.

Rektor (imzo) T.Sh.ShIRINOV

18-ilova

**Nizomiy nomidagi
Toshkent Davlat pedagogika universiteti rektori
professor F.I.HAYDAROVga**

Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat universiteti san'atshunoslik fakulteti dekani, pedagogika fanlari nomzodi, dosent I.Xayriyevning «Shaxsda iroda shakllanishining diagnostikasi va dinamikasi» nomli doktorlik dissertatsiyasi mavzusini Siz rahbarlik qilayotgan universitet qoshidagi muvofiq-lashtiruvchi

kengash muhokamasidan o'tkazib, tasdiqlashga yordam berishingizni so'raymiz.
Mutaxassislik: 19.00.01 – Umumiy psixologiya, shaxs psixologiyasi.
psixologiya tarixi.

Ilmiy maslahatchi psixologiya fanlari doktori, professor E.G'oziyev.
Zarur hujjatlar ilova qilindi.

Rektor (imzo) T.Sh.ShIRINOV

19-ilova

Hurmatli A.UZOQOV

Universitet Ilmiy kengashining 2009 yil 28 sentyabrdagi majlisi kun tartibiga «Mehnat va ijro intizomi hamda fuqarolarning ariza-shikoyatlari va murojaatlariga munosabat to'g'risida («Ochiq eshiklar kuni», «Adolat qutisi» natijalari haqida)»gi masala kiritilgan.

Ish rejaga asosan ushbu masala ichki nazorat va monitoring bo'limi tomonidan tayyorlanishi lozim. Shu-ning uchun ma'ruza matni va qaror loyihasi 24 sentyabrgacha ilmiy kotibga (yozma, imzongiz bilan va elektron vari-antda) taqdim etilishiga yordam berishingizni so'rayman.

Ilmiy kotib (imzo) A. ABDUSAIDOV

TAKLIFNOMA

Biror-bir tantanali tadbirga taklif etish uchun qo'llanadigan yozma axborot.
Taklifnomaning asosiy zaruriy qismlari:

1. Nomi(taklifnoma).
2. Matn:
 - a) taklifnoma turiga qarab: taklif qilinyotgan shaxsning familiyasi yoki ismi va otasining ismi;
 - b) taklif qiluvchi muassasaning nomi;
 - v) qanday tadbirga taklif qilinyotganligi.
3. Tadbirning o'tkazilishi sanasi va vaqti.
4. O'tkazilish joyi.
5. Imzo(tadbirni tashkil etgan tashkilotning nomi).

Taklifnomaning rasmiy taklifnoma, to'y taklifnoma-si, taklif xat kabi turlari mavjud (265-b.). Ularning ayrimlariga namuna keltiramiz.

20-ilova

TAKLIFNOMA

Muhtaram(a) _____

Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat universiteti amaliy tilshunoslik kafedrasi Sizni ulug' mutafakkir Alisher Navoiyning tug'ilgan kuni munosabati bilan o'tkaziladigan «Tilga e'tibor – elga e'tibor» mavzuidagi ilmiy anjumanga taklif etadi.

Ilmiy anjuman 2009 yil 9 fevral kuni soat 10.00 da SamDU Alisher Navoiy muzeyida boshlanadi (Samarqand shahri, Universitet xiyoboni, 15-uy).

21-ilova

Hurmatli _____

Sizni 2009 yil 29 iyun kuni soat 10.00 da universitet bosh binosi (105-xonasi)da o'tkaziladigan ilmiy kengashning navbatdagi majlisiga taklif qilamiz.

KUN TARTIBI:

1. 2008-2009 o'quv yili yakuniy davlat attestasiyasi yakunlari
BERDIMURODOV A., ISMOILOV S., O'zbekiston tarixi va chet tili fanlari bo'yicha YaDA komissiyalari raislari
2. Universitet va fakultetlar ma'naviy-ma'rifiy ishlar rejalarining bajarilishi to'g'risida
MUHIDDINOV M., ma'naviy-axloqiy tarbiya ishlari bo'yicha birinchi prorektor
3. Universitet ilmiy tadqiqotchilik faoliyatida ilmiy anjumanlar, ixtisoslashgan kengashlar, ilmiy nashrlar va turli ilmiy tanlovlarning ahamiyati
QODIROV M., ilmiy ishlar prorektori
4. Universitet rektori buyruqlari va universitet ish rejasining ijrosi to'g'risida
UZOQOV A., ichki nazorat va monitoring bo'limi boshlig'i
5. Universitet Ilmiy kengashining 2008-2009 o'quv yilidagi faoliyati va qarorlarining ijrosi to'g'risida
ABDUSAIDOV A., ilmiy kotib
6. Har xil masalalar:

Rektorat

Bugungi kunda idoralarda hujjat yuritish sohasida ma'lum ijobiy tajribalar to'planganligini alohida qayd etish mumkin. Hozirgi zamon talabi Kirill alifbosidagi hujjat yuritish qog'ozlarini lotin alifbosiga o'tkazish va xodimlarning malakasini oshirishdan iboratdir. Ma'lumki, «...1993 yil 2 sentyabrda yurtimizda «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi qonun qabul qilindi.

O'tgan davr mobaynida ana shu qonun ijrosini ta'minlash bo'yicha juda katta ishlar amalga oshirilgani-ni ta'kidlash lozim. Avvalo, o'zbek tilining lotin yozuvi asosidagi imlo qoidalarini ishlab chiqildi va hayotga tatbiq etildi. Bugungi kunda mamlakatimizda ta'limning barcha bosqichlarida ana shu alifbo asosida bilim berilmoqda. Lotin yozuvida chop etilayotgan kitob va darsliklar, o'quv qo'llanmalari, gazeta-jurnallar, reklama va e'lonlar, davlat hujjatlari hozirgi vaqtda

bu imlo madaniy hayotimizning ajralmas qismiga aylanib borayotganini ko'rsatadi»¹⁶.

Demak, «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi qonun talablari asosida ish yuritishni tashkil etish, malakasi yetishmayotgan xodimlar uchun qisqa maslahat kurslari ochish hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Tayanch so'z va birikmalar: Yozma nutq, yozma nutqni o'stirish, nutqning savodxonligi, nutqning grammatik jihatdan to'g'riligi, imlo qoidalari, ish yuritish, ijodiy jarayon, ariza, tarjimai hol, dalolatnoma, ishonchnoma, tushuntirish xati, tavsifnoma, hisobot, xat, e'lon.

Mavzuni mustahkamlash va takrorlash uchun savollar:

1. Yozma nutqqa qo'yiladigan asosiy talablar nimalar-dan iborat?
2. Yozma nutqni o'stirishda umumta'lim va oliy ta'lim jarayoniniing umumiy va o'ziga xos tomonlari nimalarda inamoyon bo'ladi?
3. Davlat tilida ish yuritishga qo'yiladigan talablar qanday?
4. Ish yuritish jarayoniga o'quvchi va talabalarni tayyorlashda nimalarga e'tibor berish lozim?
5. Kundalik ish jarayoni va hayotimizda eng zarur hujjatlarning namunalarini tayyorlang.
5. Og'zaki nutqning o'ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumot bering.

8- MAVZU: MATNNING MAZMUNIIY-VAZIFAVIIY BELGILARI

R e j a :

1. Matn haqida ma'lumot.
2. Matnning tuzilishi: asosiy va yordamchi qismlar.
3. Matnni qisqartirish va kengaytirish yo'llari.

Tayanch so'z va iboralar :

Matn, matnshunoslik, muallif so'zi, asar, hujjat xarakteri, nutq parchasi, mantiq qoidalari, metod va usullar, qiyosiy-tarixiy, davriylik, nashr va tuzatish texnikasi, matn manbasi, asosiy variant, oxirgi variant, nashr, qo'lyozma, yozuv mashinkasi, kompyuter, tahririyat, muharrir huquqi va vazifasi, o'zbek matnshunosligi, mantiqiylik, tahrir jarayonida qo'shish, olib tashlash va qisqartirish, sinonimlar, leksik dubletlar, mustaqillik davri atamalari, tinish belgilar.

Matn deganda biron-bir muallifga tegishli bo'lgan, ma'lum fikrlar majumasi hisoblangan nutq, qo'lyozma yoki nashrdan chiqqan asar tushuniladi. Ammo har qanday qo'lyozmani ham matn deyaverish to'g'ri emas. Matn bo'lishi uchun u, hajmidan qat'iy nazar, asar hisoblanishi va mazmunga (ilmiy, rasmiy, badiiy va hokazo) yoki hujjat xarakteriga ega bo'lishi zarur.

Matnlarning tahlili bilan shug'ullanuvchi soha *matnshunoslik* deyiladi va u ham boshqa fan sohalari singari o'z tekshirish metod va usullariga ega. Bunda dastlab qiyosiy-tarixiy metodga amal qilinadi. Alohida bir matnni ajratib olib o'rganish natija berishi qiyin. Chunki ko'zda tutilgan maqsadga matnlarni o'zaro va davriy jihatdan tahlil qilish bilangina erishiladi. Mana shunday yo'l bilan matnning shakllanishini, bir matndan ikkinchisigacha bo'lgan o'sish va takomillashishni, binobarin, muallifning fikriy rivojini ham anglash mumkin bo'ladi.

Akad.D.S.Lixachevning fikricha, matnshunoslik – matn va matn tarixini o'rganish bilan shug'ullanuvchi fan hisoblanib, uni matnlar nashri texnikasidan farqlash lozim bo'ladi [2, 7-b.].

Matn ustida ishlash murakkab va ijodiy jarayon bo'lib, uni qo'lga olishdan nashrga tayyorlashgacha bo'lgan davr bir qator bosqichlarni o'z ichiga oldai. Ular quyidagilar:

1. Matn manbasini aniqlash.
2. Asosiy matnni aniqlash.
3. Muallifning matn bo'yicha oxirgi, haqiqiy variantini aniqlash.
4. Matnni nashrga tayyorlash.
5. Nashr turlari: hujjatli nashrlar (faksimil nashrlar), ilmiy-tadqiqot nashrlari – akademik, ilmiy, ilmiy-ommabop hamda badiiy va hokazo.

Matn tahriri bilan shug'ullanuvchi kishi dastlab ana shu matnga aloqador bo'lgan barcha qo'lyozma va bosma materiallarni, muallifning turli xil qaydlarini to'playdi. Bunda matnning qoralama nusxasi bilan oxirgi oqqa ko'chirilgan varianti muhim hisoblanadi. Matnni shakllantirishda yozuv mashinkalari yoki hozirgi zamonaviy kompyuterlarning aralashuvi matn ustida ishlashning yangi usullarini ishlab chiqishni taqozo qiladi. Chunki ayrim mualliflar birdaniga ana shu texnika vositalari yordamida matnni shakllantiradilar va bu narsa ularning matn tili ustida qanday ishlaganligini va o'ziga xos uslubini bilishni murakkablashtiradi.

Harqalay, matnshunos qanday metod va usullardan foydalanmasin, asosiy va yordamchi matnlarni aniqlab olishi va diqqatni asosiy matnga qaratishi lozim bo'ladi. Asosiy matn esa muallif istagidan kelib chiqib, har bir nashrda o'zgarib borishi mumkin. Nashrga tayyorlovchilar muallif o'zgartirishlarini albatta hisobga olishlari zarur.

Demak, matnshunosning asosiy vazifasi o'quvchiga muallifning xohish-irodasini to'la aks ettirgan, tashqaridan o'zgartirishlar kiritilmagan haqiqiy matnni yetkazishdan iborat bo'ladi. Matnshunos asosiy matnni o'zgartirishga aralashmasligi kerak. U faqat o'zi uchun noaniq, munozarali hisoblagan o'rinlarda bir mazmundagi matnlarni bir-biriga solishtirishi, muallifning haqiqiy matnini aniqlashi zarur. Bu esa, yuqorida ta'kidlaganimizdek, oson ish emas. Chunki asar matni muallif oxiriga yetkazdim deb hisoblagandan keyin ham nashriyotda qancha kishilarning qo'lidan o'tadi. Ular ham matn yuzasidan o'z nuqtai nazarlarini ma'lum qilishadi, hatto ba'zan muallifdan o'zlari aytgandek qilib o'zgartirishni talab etishadi. Chunki ular ham o'z nashrlari manfaati, ularning obro'yi, qisqasi o'z talab va o'lchovlari bo'lib, ba'zan o'z dunyoqarashi nuqtai nazaridan matnga munosabat bildirishga harakat qiladi. Bu esa matn muallifi nuqtai nazari bilan

hamma vaqt ham muvofiq kelavermaydi. Mana shunday holatlarda matnshunosga haqiqiy manzarani aniqlash oson bo'lmaydi. «Haqiqiy muallif matnini tayyorlashda matnshunos muallif tomonidan qo'llanilgan va ko'ziga xato bo'lib ko'ringan bironta so'z yoki bironta sintaktik qurilishni olib tashlashga yoki to'g'rilashga haqqi yo'q. Bu narsa muallif shaxsiy, individual mahorati, oxir-oqibatda uning tafakkuri aks etadigan tili va uslubining o'ziga xosligiga tajovuz bo'lib hisoblanadi» deb yozadi *E.I. Proxorov* [3, .94-b.].

O'zbek matnshunosligi ham xalq og'zaki ijodi, tarixiy hujjatlar, mumtoz badiiy adabiyot namunalarini to'plash va nashrga tayyorlashda katta tajriba to'plagan. Bu ayniqsa o'zbek xalq dostonlarini xalq baxshilaridan yozib olish, Alisher Navoiy va boshqa mumtoz shoirlarimizning badiiy merosi mujassam bo'lgan hamda turli yillarda ko'chirilgan qo'lyozmalar matnini tahrir qilish va nashrga tayyorlash bilan bog'liq bo'ldi. Bunda Hodi Zarifov, Parso Shamsiyev, Izzat Sulton, Hamid Sulaymonov, Solih Mutallibov, Vohid Zohidov, Aziz Qayumov, Suyima G'aniyeva, Ozod Sharafiddinov, Abduqodir Hayitmetov va boshqa olimlarning xizmatlari nihoyatda ulkan.

O'rta maxsus ta'lim doirasida matnshunos kadrlar tayyorlash masalasi o'rta qo'yilmasa-da, harqalay bu o'rinda ushbu soha bo'yicha umumiy tushuncha berish maqsadga muvofiq. Shu bilan birga, ta'limning ana shu bo'g'ini doirasida o'zbek tili haqida ma'lumot olayotgan o'quvchidan matn ustida ishlash qoidalarini bilish talab qilinadi. Quyida ana shu haqda ma'lumot beriladi.

Matnshunoslikka oid adabiyotlarda qayd etilishicha, har qanday matn, u ilmiymi, rasmiymi, badiiymi – bundan qat'iy nazar, mantiq qoidalariga asosan shakllanishi lozim. Izchillik ana shu qoidaning birinchi talabidir. Matnda har bir so'z, har bir gap va abzatslar o'rtasida mantiqiy bog'lanish va izchillik bo'lishi lozim. Agar shunday bo'lmasa, matnni tushunish qiyin bo'ladi: *O'rtoq Boqijon Baqoyev juda chanqab turgan ekan, ustma-ust to'rt piyola choy ichdi va terladi. -- Chuchvaradan keyin choy juda yaxshi ketadi-da, -dedi yuzidagi terni artib. -- Hmm... soqol ham o'sipti, sartarosh bo'lmasa odamlar maymun bo'lib ketar edi. Maymun juni to'kilib, odam bo'lgan (Qahhor A.. Adabiyot muallimi).* Misoldagi Boqijon Baqoyevning bironta gapi ham bir-biriga mantiqiy bog'langan emas.

Matnda ba'zan bir-biriga zid gaplar berilib qoladi. Masalan: *Havo bulut bo'ldi, lekin yomg'ir yog'madi. Ukam Toshkentdan keldi, ammo ikki kun turmasdan qaytib ketdi* kabi. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar mazmunan bir-biriga zid bo'lsa ham, ular o'rtasida mantiqiy uzilish yo'q. Chunki osmonni bulut qoplasa ham, yomg'ir yog'magan bo'lishi yoki biron kishining kelsa ham, ko'p turmasdan ketib qolishi mumkin. Ammo Boqijon Baqoyevning nutqi to'g'risida bu gapni aytib bo'lmaydi.

Muvaffaqiyatli tuzilmagan gap ham mantiqning buzilishiga olib kelishi mumkin: *Ferma jonkuyarlari oltioylik davlatga sut sotish planlarini muddatdan oldin bajardilar (gazetadan). Otadek farzandiga kim kuyar axir, / O naqadar og'ir farzandning dog'i (Shukrullo).*

Matnni tahrir qilmoqchi bo'lgan kishi dastlab u bilan yaxshilab tanishib, to'lig'icha o'qib chiqib, masalaning mohiyatini tushunib olishi lozim. Birinchi o'qishdanoq tuzatishlar kiritishga shoshilish xatoliklarga olib kelishi, bu tuzatishlar

muallif muddaosini anglamasdan amalga oshirilgan bo'lishi mumkin. Matn haqida tasavvurga ega bo'lingandan keyin, unda nimalar yetishmasligi hisobga olingach, ishga kirishish lozim.

Keltirilgan faktlarning to'g'ri ekanligini tekshirib ko'rish ham muhim. Albatta, bu faktlar uchun birinchi navbatda muallif javobgar ekanligini unutish kerak emas.

Shu ishlar amalga oshirilgandan keyin matn til jihatdan tahrir qilinadi. Bunda so'zlarning imlosi ham, tinish belgilari ham, uslubiy kamchiliklar ham e'tibordan chetda qoldirilmaydi. Mana shu tuzatishlar jarayonida muallif tomonidan yozilgan bir necha nusxalar qiyoslanishi, uning roziligi bilan asosiy matndagi ba'zi o'rinlar olib tashlanishi, o'zgartirilishi mumkin.

Tahrir jarayonida ishlatiladigan umumiy texnik qoidalar mavjud bo'lib, unga hamma amal qilsa, bir-birlarini tushunish oson kechadi. Ular asosan quyidagilar:

- bitta harfni olib tashlash (*xato - xat, muassassa - muassasa*);
- bir necha harfni, so'zni, qatorni olib tashlash (*kitoblaringni - kitobingni, kitob va daftaringni olib kel - daftaringni olib kel*);
- ikki yoki undan ortiq qatorni olib tashlash (*U ertalab gulqand bilan nonushta qilishni, peshinda kobili sho'rva va qizil gulning bargi bilan solingan musallas ichishni yaxshi ko'rsa, o'zbek tilida soflikni saqlashni ham shuncha sevardi: hatto samovar o'rniga o'ziqaynar, elektr o'rniga simchiroq, deb so'z to'qib yurardi - U o'zbek tilida soflikni saqlashni sevardi: samovar o'rniga o'ziqaynar, elektr o'rniga simchiroq, deb so'z to'qib yurardi*);
- tuzatishni bekor qilish (*o'zbek tilida soflikni saqlashni ham shuncha sevardi - o'zbek tilida soflikni saqlashni sevardi*);
- bir yoki bir necha so'zni qo'shish (*o'qigan asarlardan ma'lum bo'ldiki - o'qigan asarlardan shu narsa ma'lum bo'ldiki*);
- so'zni yoki matnning ma'lum qismini boshqa joyga ko'chirish (*Saidiy hujrasiga yarim kechada qaytib keldi - Saidiy yarim kechada hujrasiga qaytib keldi*);
- katta harfni kichik harfga yoki kichik harfni katta harfga almashtirish (*Samarqand davlat universiteti - Samarqand Davlat universiteti*);
- bir yoki bir necha harflarni boshqasi bilan almashtirish (*islohat - islohot, hokoza - hokazo*);
- yonma-yon turgan harf va so'zlarning joyini almashtirish (*turpoq - tuproq, yog'mir - yomg'ir*);
- qatordagi so'zlarning joyini almashtirish (*shu narsa aytilganlardan ma'lum bo'ldiki - aytilganlardan shu narsa ma'lum bo'ldiki*);
- yangi qator (abzats) dan boshlash (*Ba'zi kundalik turmush va xo'jalikka oid so'zlar, konkret predmetlar, uy-ro'zg'or buyumlari, oziq-ovqat nomlari, shuningdek diniy terminlar o'zbek tiliga og'zaki til orqali qabul qilingan bo'lishi kerak. O'zbek tiliga og'zaki til orqali kirgan arabcha o'zlashmalar boshqa manbalar orqali kirgan so'zlarga nisbatan kamchilikni tashkil qiladi*);
- oraliqni yo'qotish (*kit oblar-kitoblar, qa lamlar-qalamlar*);
- oraliq hosil qilish (*buyorda - bu yerda*);

- yangi qator (abzats) ni bekor qilish (O'zbek tilidagi arabcha so'zlarning og'zaki til orqali o'tganini ham inkor qilib bo'lmaydi. Arab og'zaki so'zlashuv tilining mahalliy turkiy shevalar bilan to'qnashgani va bu kontakt tufayli xalq tiliga ba'zi arabcha so'zlarning kirgan bo'lishi shubhasizdir).

Matnni tahrir qiluvchi – muharrir matn bibliografiyasiga ham, keltirilgan ko'chirmalarning yozilishiga ham e'tibor berishi lozim. Masalan, bibliografik ma'lumotlar quyidagi tartibda beriladi: muallif (familiyasi, ismi, otasining ismi), asarning nomi, nashr qilingan joyi, nashriyot, nashr yili, asarning umumiy sahifasi: O'zbek tili leksikologiyasi. – T., «Fan», 1981. – 314- b.; Abdurahmonov G'. So'z mulkining sultoni // O'zbek tili va adabiyoti, 2002, 1-son, 20-23-betlar.

Biror manbadan olinayotgan ko'chirmalar hyech bir o'zgarishsiz, qo'shtirnoq ichida keltirilishi va manbasi aniq ko'rsatilishi shart. Masalan: «Sharq tarixida juvonmardlik, tasavvuf, malomatiylik kabi bir necha qudratli ta'limotlar hukm surgani yaxshi ma'lum, albatta» (Haqqul I. Ishq va komillik jazbasi // O'zbek tili va adabiyoti, 2002, 1-son, 3-bet).

Matnda, ayniqsa, rasmiy matnlarda kishilarning ismi-familiyasini, lavozimlarini, tashkilot-muassasalar nomlarini, geografik joy nomlarini yozishda har xillikka yo'l qo'yib bo'lmaydi. Masalan bir matnda bir ism-familiyani *Karimov S., S.Karimov, Karimov S.A., S.A.Karimov, Suyun Karimov, Karimov Suyun* tarzida turlicha berish maqsadga muvofiq emas. Shartli qisqartmalar ham o'zbek tili lug'atlarida keltirilgan tarzda amalga oshirilishi to'g'ri bo'ladi. Masalan: *ad. – adabiy, bog'l. – bog'lovchi so'z, dial. – dialektal, ot – ot turkumiga doir, taql. – taqlidiy so'z, esk. – eskirgan so'z; kg. – kilogramm, g.- gramm, t.- tonna, sm. – santimetr, m.- metr, ga. – gektar, min. – minut, sek. – sekund* kabi.

Qisqartma otlarni yozishda ham har xillikka yo'l qo'yib bo'lmaydi. Masalan, *O'zb.respublikasi, O'z.respublikasi, O'z.resp., O'zb.Respublikasi, O'z.Respublikasi, O'z.resp-si* tarzida emas, balki *O'zR* yozilishi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi esa *O'zR VM* shaklida bir xil yozilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Xullas, bu kabi holatlarni yozish va tahrir qilishda ma'lum me'yorga keltirilgan, ko'pchilikka ma'qul bo'lib, tilda qonun-qoidalar bilan mustahkamlangan variantlardan foydalanish, aniqrog'i O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995 yil 24 avgustda chiqqan «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida»gi qaroriga tayanib ish ko'rish lozim.

Badiiy matnlar tahririning o'ziga xos nozik tomonlari mavjud bo'lib, bunda asosan so'z yoki boshqa birlikning estetik ta'sir kuchi inobatga olinadi, qaysi element ana shu vazifani yaxshiroq bajara olishi mumkinligi muhim hisoblanadi. Binobarin, til birliklarini tanlab ishlatishga bu xil matnlarda ehtiyoj kuchli bo'ladi. G'afur G'ulomning «Samarqand uchun» she'ridagi mana bu parchaga e'tibor beraylik:

Niliy gumbazlari ko'k ichida ko'k,
..... osmonda chiniy kabutar.
«Samarqand sayqali ro'yi zamin ast»,
Sharqning ko'rki bo'lgan qadimiy shahar.

Parchadan olib tashlangan soʻz qanday soʻz? Osmon odatda *koʻk, zangori, moviy, havo rang* boʻlishi mumkin. Ularning qaysi biri shoir fikrini, tuygʻusini aniq ifoda eta oladi? *Moviy rang osmonda chiniy kabutar, Havo rang osmonda chiniy kabutar, Zangori osmonda chiniy kabutar* kabi. Ammo ularning birontasi ham shoir kutgan maʼno va hissiyotni bera olmaganidan u *lojuvard* soʻzini qoʻllagan. «Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 1 tom»ida bu soʻzning *tiniq koʻk, tiniq koʻk tusli* (433-bet) maʼnolari berilgan.

Ayrim matnlar uslubiy jihatdan gʻaliz boʻlib, matnda, hatto bir gapning oʻzida oʻrniga tushmagan jumlar, soʻz qaytariqlari koʻp boʻlishi mumkin. Mana shunday paytlarda, yuqorida keltirilgan misoldagidek, sinonimlar va leksik dubletlarning eng maʼqulini tanlash ustida ish olib boriladi. Bunda mustaqillik davridagi oʻzgarishlarni eʼtiborga olgan holda soʻz qoʻllash lozim boʻladi.

Agar amalga oshiriladigan oʻzgartirishlar matn mazmuniga salbiy taʼsir qiladigan boʻlsa, oʻzgartirishlarni ehtiyotkorlik bilan amalga oshirish kerak. Mazmunga taʼsir qiladigan boʻlsa, hatto tinish belgilariga ham qoʻl urib boʻlmaydi. Baʼzi asarlarning yozilganiga bir necha yuz yillar oʻtib ketgan boʻlib, uning matni hozirgi oʻquvchilarga tushunarli boʻlmasligi mumkin. Bunday paytlarda nafaqat ayrim soʻz yoki iboralar, balki muallifning qarashlarini ham anglash ogʻir kechadi. Bunday paytlarda matnshunos izoh berish huquqiga ega.

Maʼlum boʻladiki, matn ustida ishlash masʼuliyatli jarayon boʻlib, u matnshunosdan ham, uni tahrir qiluvchidan ham oʻziga nisbatan jiddiy munosabatni talab qiladi. Oʻquvchilarning matn tahriri bilan shugʻullanishi esa ularga oʻrgangan til bilimlarini mustahkamlashga, undan foydalanishda shu paytga qadar yoʻl qoʻyib kelayotgan kamchiliklarini tuzatib olishiga, binobarin, oʻz nutqining uslubiy jihatdan takomillashib borishiga koʻmaklashadi.

Amaliy mashgʻulotlar uchun vazifalar :

1. Quyidagi matnni mazmuniga qarab abzaslarga ajrating: *Asarda yozuvchining katta hayot tajribasi borligi yaqqol sezilib turibdi. Uning koʻzi oʻtkir, fikri tiniq. Ayniqsa, tili oʻynoqi va jozibador. Tabiat manzaralarini juda usta rassomdek noziklik bilan chizadi. Muallif hayotni oʻz koʻzi bilan koʻradi. Undan maʼlum darajada falsafiy xulosalar ham chiqara oladi. Hayot tajribasi, klassiklarni qunt bilan oʻrganish, oʻzidan oldin shu mavzuga qoʻl urgan yetuk mualliflarning asarlaridan ijodiy foydalanish muallif mahoratiga oʻz taʼsirini oʻtkazgan. Ayniqsa, asar oxiridagi xotinboz chumchuqning boshqa chumchuqlar orasida fosh boʻlib, oʻz xotini tomonidan ushlab olinishi kartinasi nihoyatda yorqin, oʻquvchining u yoki bu esida qoladigan darajada aniq tasvirlanishi muvaffaqiyatli taʼminlangan.*

2. Quyidagi matndan koʻchirma va oʻzlashtirma gaplarni topib koʻchiring: Koʻchirma gaplarni oʻzlashtirma gaplarga aylantirishga urinib koʻring. *Qalandar koʻngli bir xil boʻlib, uning nozik barmoqlarini kaftlari orasiga oldi. - Oʻzingiz bilasiz, boshimda ming bir tashvish, bonu...*

- Bilamen... - Xurshida bonu yoshli koʻzlari jovdirab, *Qalandarga tikildi. - Otamlardan xabar topdingizmi?*

- Ha... - Qalandar ko'zini bonuning jovdirab turgan ko'zlaridan olib qochdi.
 - Olloga shukur, osoyishtalik...
 - Saroydan sipohlar bormaptimu? To'polon bo'lmaptimu?
 - Yo'q, osoyishtalik...
 - Olloga shukur... - Xurshida bonu ma'yus kulimsiradi-yu, yoqasiga tuflab qo'ydi. - Tush ko'rib qo'rqan edim.
 Qalandarning yuragi orqasiga tortib:
 - Ne tush? - deb so'radi.
 Xurshida bonu «so'ramang, yomon tush», degan ma'noda bosh chayqadi, so'ng, xiyol qizarinqirab:
 - Bir hafta bo'ldi, har kuni ko'zim to'rt bo'lib yo'lingizga tikilamen, - dedi. - Yomon o'ylarga borib, jismim zirqiraydi...
 - Bonu! - Qalandar yana uning nozik qo'llaridan ushladi (Yoqubov O. Ulug'bek xazinasini).

3. Berilgan matnni kengaytiring: Zunnunxo'ja ne mashaqqatlar bilan iljaydi.
 - Lotinchadan ancha savodingizni chiqarib qo'yishdimi?

Sidiqjon qo'chqorning shoxiga o'xshagan mo'ylabini burab, kulimsiragan holda, yer ostidan Zunnunxo'jaga qaradi. Zunnunxo'ja peshonasini bir-ikki uqaladi, so'ngra soqolini tutamlab, ayvonning shipidagi qaldirg'och uyasiga qaragan holda: - Unaqa betamiz odamning gapini gapirma, nega yer sening izmingda bo'lar ekan?

Kampir o'g'liga yozgan xatidan bunday ma'no chiqishini xayoliga ham keltirmagan edi (Qahhor A. Qo'shchinor chiroqlari).

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar :

1. «Matn» so'zini izohlab bering.
2. Matn qanday qismlardan iborat bo'ladi?
3. Ilmiy matnning uslubiy xususiyatlarini tushuntirib bering.

AMALIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1- AMALIY MASHG'ULOT

MAVZU: NUTQ MADANIYATI, NUTQNING ADABIY TIL ME'YORLARIGA MOS KELISHI DARAJASINI BELGILOVCHI TILDAGI ME'YORLASHTIRISH MUAMMOLARINI HAM QABRAB OLUVCHI TUSHUNCHA SIFATIDA

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni:
Mashg'ulot shakli	AMALIY MASHG'ULOT
Nutq madaniyati, nutqning adabiy til me'yorlariga mos kelishi darajasini belgilovchi tildagi me'yorlashtirish	Tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalarning turli tillarda turlicha nomlanishidan qat'iy nazar, mana shu jarayonda u insonlar faoliyatida fikrlash va o'zaro ijtimoiy munosabat - muomala vositasi, materiali bo'lib qolaveradi.

muammolarini ham qabrab oluvchi tushuncha sifatida.	Til muomala vositasiga aylandimi, uning tabiiy ravishda imkoniyat doirasi ham kengayib boradi. Endi u nutq, nutqiy jarayon quroliga aylanadi.
O'quv mashg'ulotaing maqsadi:	Til va nutq tizimida me'yor ham o'z o'rniga ega. Binobarin, til material sifatida nutq jarayonida xizmat qila boshlagan lahzalardan oq uni me'yorlashtirish jamoa, jamiyat ehtiyojiga aylangan, me'yoriy muammolar kun tartibiga qo'yilgan.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv ko'llanma, darslik, kompyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat: savol-javob.

R e j a :

1. Tilning ijtimoiy hodisa ekanligi.
2. Til va tafakkur birligi.
3. Til va nutq.
4. Fikr va nutqning o'zaro bog'liqligi.
5. Til va jamiyat.
6. O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi Qonuni.

Tabiiyki, inson tabiat va jamiyat mahsuli sifatida ularning qurshovida yashaydi. Ayni paytda, ularning oliy mahsuli ham sanalib, ana shu qurshovni narsa va predmet shaklida, voqeya va hodisa tarzida miyasida aks ettiradi, idrok qiladi, fikrlaydi. Bu jarayonda material hisoblangan tilning ahamiyatini hyech narsaga qiyoslab bo'lmaydi. Shuning uchun ham til tafakkur quroli deb bejiz aytilmaydi. «Til bilan tafakkur bir-birini taqozo etadigan ajralmas hodisadir. Tilsiz tafakkur bo'lmaganidek, til ham tafakkursiz bo'lmaydi»

Tilning inson uchun fikrlash vositasi bo'lishini, moddiy asos sifatida xizmat qilishini hali birinchi bosqich deyishimiz mumkin. Ikkinchi bosqichda esa fikrlash natijasida, tafakkur mahsuli reallashmog'i, ya'ni fikrlash markazi bo'lgan miyadan tashqariga chiqishi lozim. Bunda esa tilga bo'lgan ehtiyojning ikkinchi bosqichi boshlanadi - u kommunikativ vazifani bajarishga kirishadi.

Tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalarning turli tillarda turlicha nomlanishidan qat'iy nazar, mana shu jarayonda u insonlar faoliyatida fikrlash va o'zaro ijtimoiy munosabat - muomala vositasi, materiali bo'lib qolaveradi. Til muomala vositasiga aylandimi, uning tabiiy ravishda imkoniyat doirasi ham kengayib boradi. Endi u nutq, nutqiy jarayon quroliga aylanadi.

Bu holni uchinchi bosqich deb atash mumkin. Bosqichlar soni ortib boravergani sari tilning ijtimoiylik imkoniyati ham tobora kengayishi ma'lum bo'lib qoladi. Ya'ni, inson nutqiy faoliyatida kommunikativ vazifani bajarayotgan til ko'magida suhbatdosh yoki tinglovchiga ma'lum axborot ham yetkaziladi. Demak, tilga bo'lgan munosabatda to'rtinchi bosqich yuzaga keladi.

Shu o'rinda akademik V.V.Vinogradovning muhim bir fikrini eslamaslik aslo mumkin emas. U tilning uchta eng muhim vazifasi mavjudligini ta'kidlagan edi: aloqa, xabar, ta'sir etish

Til insonlar o'rtasida aloqa vositasi bo'lishi, tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalar to'g'risida xabar berishdan tashqari suhbatdosh yoki tinglovchiga ma'lum ta'sir o'tkazish, hissiyotini qo'zg'atish kuchiga ham ega. Agar bu holatni shartli ravishda beshinchi bosqich deb ataydigan bo'lsak, ta'kidlaganimizdek, tilning bosqichma-bosqich takomillashib, mukammallashib va imkoniyatlari ham asta-sekinlik bilan kengayib borishini kuzatamiz.

Mana shu o'rinda tilning hech bir imkoniyati nutqsiz, nutqiy jarayonsiz amalga oshmasligi, yuzaga kelmasligiga amin bo'lamiz. «Til va tafakkurning birligi nutqda o'z ifodasini topadi. Nutq og'zaki va yozma holda mavjud bo'lib, unda fikrimiz moddiy shaklga, ya'ni hissiy idrok etiladigan shaklga kiradi va shu tariqa u endi bir shaxsga emas, balki jamiyatga tegishli bo'lib qoladi.

Ma'lum bo'ladiki, til nutqning o'ta muhim unsuri sifatida aloqa, xabar, ta'sir etishdek, shu bilan birga, imkoniyatlari nihoyatda kengayib borishi natijasi o'laroq kishilik jamiyati to'plagan tajriba va bilimlarni kelajak avlodlarga yetkazishdek ulug'vor ijtimoiy vazifani bajaradi.

Aytilganlardan anglashilayaptiki, til va nutq tizimida me'yor ham o'z o'rniga ega. Binobarin, til material sifatida nutq jarayonida xizmat qila boshlagan lahzalardan oq uni me'yorlashtirish jamoa, jamiyat ehtiyojiga aylangan, me'yoriy muammolar kun tartibiga qo'yilgan. Mana shu o'rinda yuqorida nomlari tilga olingan olimlarimizning quyidagi fikrlarini keltirish muhim: «Me'yor ta'rifida «jamiyat (ijtimoiy) tomonidan belgilangan, aniqlangan qonuniyatlar va imkoniyatlar» tushunchasi mavjud. Bu tushuncha quyidagi izohlarni talab etadi. Birinchidan, tilning moddiy tomoni haqidagi bizning tasavvurimiz nutqda yuzaga chiqar ekan, uning qanday shakl va ko'rinishda voqyelanishi jamiyat tomonidan muayyan me'yorlar bilan belgilangan bo'ladi. Masalan, «bu yoqqa kel» tushunchasini imo-ishora bilan ifodalamoqchi bo'lsak, ko'rsatkich barmoqni yoki qo'lni ishora qilinayotgan kishidan o'zimiz tomon harakatlantirishimiz lozim. Og'zaki nutqda esa jamiyatimiz tomonidan qabul qilingan maxsus tovushlar tizmasi mavjud bo'lib, biz ularni talaffuz etishimiz - aytishimiz shart. Aytilganlarning barchasi me'yorning tarkibiy qismlaridir. Shunga ko'ra til imkoniyatlari me'yor darchasidan o'tib, nutqda yuzaga chiqadi».

Jamiyat taraqqiyoti bilan bab-baravar aholi soni, binobarin, ularning tilga bo'lgan ehtiyoji ham o'sib boraveradi. Bu ehtiyojlarni qondirish zarurati esa o'z navbatida tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi tabiatini, mohiyatini, vazifasini o'rganishni taqozo qiladi, nutq jarayonidagi iste'molda bo'lish xususiyatlarini kuzatishni keltirib chiqaradi. Agar mana shu aytilganlarni boshqacharoq tarzda izohlash mumkin bo'lsa, til va nutq me'yorini o'rganish, tahlil qilish kuzatuvchilarning asosiy muddaosiga aylanib qoladi.

1989 yilda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqida»gi Qonunini katta quvonch bilan kutib oldik va uni amalda tatbiq etishga ishtiyoq bilan kirishdik. Ammo uning hamma moddalarini birdaniga va tezlikda bajarishning imkoni bo'lmadi. O'sha paytda qonuniy bo'lmasa-da, amaldagi ish

yuritish tili rus tili ekanligi, bir qism o'zbek millatiga mansub kishilarning sharoit taqozosi bilan rus tilida savod chiqarganligi, farzandlarini ham bog'chalar va maktablarda ana shu tilda ta'lim-tarbiya olishga jalb qilganligi, buning ustiga respublikamizda ko'pmillatli aholining birgalikda yashashlari ana shunday tabiiy to'siqlardan bo'lib turdi. Oqibatda ma'lum muddat muomala jarayonida, rasmiy ish qog'ozlarini yuritishda, turli darajadagi anjumanlarni o'tkazishda rus tilidan foydalanishdagi mavjud an'analar o'z kuchini saqlab turdi. To'g'risini aytganda, oradan o'n to'rt yildan ortiq vaqt o'tsa ham bu nuqsonlardan to'laligicha qutila olgan emasmiz. O'zbek tilidan foydalanishdagi qiyinchiliklarning ko'plari bartaraf etilganligini, til amaliyotiga oid masalalarning bosqichma-bosqich hal bo'lib borayotganini ham kuzatamiz. Buning obyektiv va subyektiv omillari ham bor, albatta. Harqalay o'tgan vaqt mobaynidagi tildan foydalanish jarayoni bir narsani isbotladi - til me'yoriy muammolarining talqin etilishi va ijobiy hal qilinishi vaqt degan hakamga ham bog'liqligi ma'lum bo'ldi.

«Davlat tili haqida»gi Qonun o'zbek tilining amalda bo'lishi uchun yangi istiqbollarni ochib berdi. Ona tilimiz qo'llanish ko'lamining, ta'lim-tarbiya jarayonidagi mavqyeining kengayishi, ayni paytda, rus tili tazyiqining susayib borishi ana shu istiqbol yo'lidagi imkoniyatlar edi.

1991 yilning 1 sentyabrida O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining e'lon qilinishi bilan bu imkoniyatlar doirasi yanada kengaydi. Oqibatda tilimizning orfografik me'yorlarini belgilashdagi muammolarni hal qilish yangicha mazmun kasb etdi. 1993 yilning 2 sentyabrida mustaqil O'zbekiston Respublikasining «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi Qonuni qabul qilindi. 1995 yilning 6 mayida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan «O'zbekiston Respublikasining «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi Qonunga o'zgartirishlar kiritish haqida» qaror qabul qilindi. Nihoyat O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995 yil 24 avgustda «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida» qarori chiqdi. O'zbek tilining imloviy me'yorlarini belgilash ana shu qonuniy hujjatlarga tayanilgan holda olib borilmoqda. Ayni paytda, 1940 yilning 8 mayida O'zbekiston Respublikasi Oliy Soveti sessiyasi kirill alifbosi asosidagi o'zbek imlosini qabul qilgan va bu imlo «O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari» sifatida O'zbekiston Respublikasi Oliy Soveti Prezidiumining 1956 yil 4 aprel Farmoni bilan qonun kuchiga kiritilgan me'yoriy hujjatlardan ham foydalanib kelinmoqda.

Binobarin, o'zbek tilining imloviy me'yorlari hozirgacha ana shu qoidalarga muvofiq amal qilmoqda va bu jarayon, ya'ni kirill alifbosidan foydalanish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining «O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi Qonunining yangi tahririni amalga kiritish tartibi to'g'risida»gi 1995 yil 21 dekabr qaroriga asosan 2005 yilgacha davom etadi.

Undan keyin esa to'lig'icha O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 2 sentyabrda qabul qilingan «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini hayotga joriy qilish to'g'risida»gi hamda 1995 yil 6 maydagi «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosiga qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi qonunlariga asosan ish ko'riladi.

Amaliy mashg'ulotlar uchun vazifalar :

1. O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi Qonunining quyidagi moddalarini qanday tushunishingizni yozma ravishda bayon qiling:

7-m o d d a. Davlat tili rasmiy amal qiladigan doiralarda o'zbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidolari va normalariga rioya etiladi.

8-m o d d a. O'zbekiston Respublikasining qonunlari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining boshqa hujjatlari davlat tilida qabul qilinadi va e'lon etiladi.

9-m o d d a. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida ish davlat tilida yuritiladi va zaruriyatga qarab boshqa tillarga tarjima qilinishi ta'minlanadi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar :

1. Til jamiyat taraqqiyotiga qanday ta'sir etadi?
2. Til va tafakkur, til va nutq tushunchalarini farqlay olasizmi?
3. Til haqida donolar nimalar deyishgan?
4. Alisher Navoiyning «Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz» degan hikmatli iborasini tushuntirib bering.

Interaktiv metod: "BBB" metodini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: Talabalarni yangi mavzu bilan tanishtiradi;

Mazkur mavzu bo'yicha bilgan bilimlarini hohlagan tushuncha va ma'lumotlarini yozma ravishda bayon etishlari talabalardan so'raydi;

- Quyidagi shema asosida ishlashlarini taklif etadi;

Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim

Uchinchi, ya'ni bilib oldim bo'limini bo'sh qoldiriladi;

-Belgilangan vaqt yakunlangach talabalar yozgan fikr mulohazalarini o'qib eshittiradi;

-Ularni tiglab, mavzuning talabalar uchun o'rganilmagan jihatlarini tushuntirib yoritib beradi;

-Mashg'ulot yakunida "Bilib" oldim bo'limini to'ldirishlarini so'raydi va bo'limni hohlagan, bilib olgan ma'lumotlarini taqqoslashni uyga vazifa tarzida beradi.

Talaba: Hamma topshiriqlarni qabul qiladi va bajaradi;

-Nimaniki o'ylagan bo'lsa, shuni qag'ozga yozadi;

-Berilgan mavzu bo'yicha bilgan va bilmagan jihatlarini tahlil qiladi;

-Mustaqil ijodiy ishlaydi.

Kutiladigan natija: Talabalar mavzu yuzasidan zaruriy bilimlarni o'zlashtiradi, kursning mohiyati haqida tasavvurga ega bo'ladi.

2- AMALIY MASHG'ULOT

MAVZU: TIL MADANIYATI VA NUTQ MADANIYATI

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni:
Mashg'ulot shakli	AMALIY MASHG'ULOT
Til madaniyati va nutq madaniyati	Nutq madaniyati tushunchasi bir tomondan nutqning adabiy til me'yorlariga mos kelish darajasini bildirsa, ikkinchi tomondan tilshunoslik fanining madaniyat quroli bo'lgan adabiy tilni mukammallashtirish maqsadida me'yorlashtirish muammolari bilan shug'ullanuvchi sohadir.
O'quv mashg'ulotaing maqsadi:	Nutq madaniyati tushunchasi bu, avvalo to'g'ri, shu bilan birga, yaxshi so'zlash, ya'ni madaniy nutqiy proses demakdir. Ammo madaniy gapirish uchun nutqda xizmat qiluvchi madaniy vositalar, ya'ni aniqrog'i madaniy til vositalari lozim bo'ladi. Shunga ko'ra aytish mumkinki, madaniy nutq ikki faktor asosidagina yuzaga chiqa oladi: a) madaniy til (adabiy til) vositalarining mavjudligi, ushbu madaniy til vositalaridan gapirganda yoki yozganda maqsadga muvofiq ravishda foydalana olish.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv ko'llanma, darslik, kompyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat: savol-javob.

R e j a :

1. Nutq madaniyati tushunchasi.
2. Nutqiy madaniyatni shakllantiruvchi omillar.
3. Nutqiy savodxonlik o'lchovlari.
4. O'zbek nutqidagi kamchiliklar va ularni tuzatish yo'llari.

Nutq madaniyati nima, uni yetarli darajada egallash uchun qanday vazifalarni amalga oshirish lozim va bunda adabiy til me'yorlarining o'rni qanday bo'ladi? Bu savolga javoblarni, avvalo taniqli tilshunos olimlarning asarlaridan topamiz. S.I.Ojegov shunday degan edi : « Yuqori nutq madaniyati nima? Yuqori nutq madaniyati - bu o'z fikrlarini til vositalari bilan to'g'ri, aniq va ta'sirchan qilib bera olishdir. To'g'ri nutq deb esa hozirgi adabiy til me'yorlarga rioya qilib tuzilgan nutqqa aytiladi. Ammo yuqori nutq madaniyati faqatgina me'yorga rioya qilishidan iborat emas. U yana fikrni ifodalashning aniq vositasini topishdangina iborat bo'lib qolmasdan, birmuncha ta'sirchan va maqsadga muvofiq vositalarni topish uquvini ham o'z ichiga oladi».

L.I. Skvorsov : «Nutq madaniyati» tushunchasi bir tomondan nutqning adabiy til me'yorlariga mos kelish darajasini bildirsa, ikkinchi tomondan tilshunoslik fanining madaniyat quroli bo'lgan adabiy tilni mukammallashtirish maqsadida me'yorlashtirish muammolari bilan shug'ullanuvchi sohadir».

Ma'lum bo'ladiki, nutq madaniyati, agar masalaga til nuqtai nazardan qaraladigan bo'lsa, bu dastlab nutqning grammatik to'g'riligi demakdir.

Ikkinchidan esa, u uslubiy jihatdan ham to'g'ri bo'lishi kerak, ya'ni yaxshi nutqda noaniqlikka, ikki ma'nolilikka, uzundan uzoqlikka yo'l qo'yilmasligi, qisqalik, aniqlik va soddalik uning o'lchovi bo'lishi lozim. Keng ma'noda esa nutq madaniyati nutqiy ta'sirchanlikni, ijodiy yorqinlikni, o'tkirlik va obrazlilikni ifoda etadi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, nutq madaniyati muammolari bilan olimlar hamma zamonlarda ham shug'ullanib kelishgan. Bu sohada Praga lingvistik to'garagi, rus tilshunosligi katta yutuqlarga erishganligini ta'kidlab o'tish lozim. Keyingi 40-50 yil ichida bu sohada o'zbek tilshunosligida ham ma'lum ishlar amalga oshirildi va bu ishlar davom ettirilmoqda.

O'zbek tilshunosligi erishgan yutuqlardan biri shu bo'ldiki, nutq madaniyati alohida o'rganish obyekti qilib olindi va u alohida fan sifatida nazariy asosga qo'yildi, ilmiy o'rganish metodlari ishlab chiqildi, u bilan aloqador tushunchalarning chegaralari belgilandi. Bu borada O'zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot institutida tashkil etilgan Nutq madaniyati sektorining, ayniqsa unda uzoq yillar sektor mudiri bo'lib ishlagan professor E.A. Begmatovning xizmatlari katta bo'ldi. Olimning qalamiga mansub «Nutq madaniyati problemasining paydo bo'lishi va asoslanishi» (1973), «Tilshunoslikning muhim sohasi» (1973), «Nutq madaniyati tushunchasi haqida» (1975), «Nutq madaniyati mezonlari» (1976), «O'zbek nutqi madaniyati masalalari» (1980), «Notiqning nodir boyligi» (1980), «Adabiy norma va nutq madaniyati», «O'zbek nutq madaniyati ocherklari» (1989), «O'zbek nutqi madaniyati asoslari» (1991), «Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari» (1992), «Adabiy norma nazariyasi» (1997, 1998, 1999) singari asarlarida nutq madaniyatiga oid ko'plab ilmiy-nazariy fikrlar bayon etilgan (Ularning ayrimlari hammualliflikda yozilgan).

Nutq madaniyatini yuksaltirishning oldida turgan muammolarni aniq ko'ra bilgan olim bundan 30 yil muqaddam quyidagilarni yozgan edi: «Bizning fikrimizcha, nutq madaniyati sohasi o'z o'rnini va fandagi mavqeyini to'la egallashi uchun u nazariy jihatdan asoslangan bo'lishi lozim. Birinchidan, bu tushunchaning til hodisasi va ilmiy problema sifatida tarixi yoritilmog'i kerak. Ikkinchidan, nutq madaniyati sohasini o'rganuvchi asosiy obyekt bo'lgan til hodisasi aniqlanishi kerak. Uchinchidan, nutq madaniyatining ilmiy-tadqiqiy obyekti bilan bog'liq problemalar belgilanishi lozim. To'rtinchidan esa, nutq madaniyatini o'rganish aspektlari (lingvistik va ekstralingvistik) chegaralanishi zarur».

XXI asrga kelib bu masalalarning ko'plari hal bo'ldi. Bu borada yana E.Begmatovning xizmatlari katta ekanligini ta'kidlashimiz zarur.

Birgina «til madaniyati» va «nutq madaniyati» tushunchalarini chegaralash masalalarini olib qaraylik. Olimning fikrlarini keltiramiz: «...nutq madaniyati tushunchasi bu, avvalo to'g'ri, shu bilan birga, yaxshi so'zlash, ya'ni madaniy nutqiy proses demakdir. Ammo madaniy gapirish uchun nutqda xizmat qiluvchi madaniy vositalar, ya'ni aniqrog'i madaniy til vositalari lozim bo'ladi. Shunga ko'ra aytish mumkinki, madaniy nutq ikki faktor asosidagina yuzaga chiqa oladi: a) madaniy til (adabiy til) vositalarining mavjudligi, ushbu madaniy til

vositalaridan gapirganda yoki yozganda maqsadga muvofiq ravishda foydalana olish.

Keltirilgan ikki omil asosida nutq madaniyati hodisasi ham, bizningcha, ikki xil talqin qilinishi va nomlanishi lozim bo'ladi.

1. Til madaniyati. 2. Nutq madaniyati yoki so'zlashuv madaniyati.

Tilshunoslikda nutq madaniyati tushunchasini til madaniyati va so'zlash madaniyati tushunchasiga ajratish izchillikka ega emas. Umuman, bu ikki tushuncha, asosan, birga yoki qorishtirilgan holda nutq madaniyati yoki til madaniyati termini bilan yuritilmoqda. Demak, bu holda til madaniyati termini nutq madaniyati terminiga ekvivalent bo'lib kelmoqda. Shu sababli ham, biz nutq madaniyati nomi bilan umumiy tarzda yuritilayotgan tushuncha (hodisa)dagi ikki holatni til madaniyati va nutq, ya'ni so'zlash madaniyatini farqlash tarafdorimiz. Nutq madaniyati tushunchasi va termini keltirilgan ikki hodisa uchun umumiy tasavvur va umumiy nom tarzida tushunilishi mumkin. Xo'sh, til madaniyati tushunchasi nima?

Til madaniyati tushunchasi nutq madaniyati sohasida til sistemasining o'zini, masalan, o'zbek adabiy tilining vosita va imkoniyatlarini, «madaniylashtirishni» ko'zda tutadi. Demak, til madaniyati termini bilan ataluvchi tushuncha til sistemasining madaniylik darajasini, ya'ni uning qanchalik ishlanganligi, normalanganligini ko'rsatadi»

Ko'rinadiki, garchi «til madaniyati» va «nutq madaniyati» tushunchalari tilga oid atama sifatida bir-birlaridan farqlansa ham, aslida ularning birini ikkinchisidan ajratib bo'lmaydigan, biri ikkinchisini taqozo qiladigan tushunchalardir. «Nutq madaniyati» aniq ma'noda til birliklarini nutq jarayonida qo'llashning me'yori, maqsadga muvofiqligini anglatga ham, umumiy ma'noda ma'lum millatning umumtil doirasida qaraladi. To'g'ri, nutq til va tildan tashqaridagi (lingvistik va ekstralingvistik) omillarni o'z ichiga oladigan murakkab jarayon bo'lib, u mantiq, ruhshunoslik, pedagogika, etika, estetika masalalari bilan ham bog'liq. Ammo nutq uchun tilning birinchi darajada turishini hych kim inkor eta olmaydi.

Ma'lum bo'ladiki, til birliklarini me'yorlashtirish, hamma uchun umumiy va tushunarli bo'lgan bir qolipga keltirish umuman tilshunoslikning vazifasi sanalsa ham, u nutq madaniyati sohasining xizmatlarini inkor etmaydi. Binobarin, me'yor muammolari hamisha ushbu sohaning tadqiqot obyekti bo'lib qolaveradi. Nutq madaniyati tilda ma'lum me'yorda keltirilgan til birliklarining nutqda qo'llanish shart-sharoitlarini, qonuniyatlarini nazariy jihatdan asoslaydi hamda bu me'yorga amal qilishni ma'lum ma'noda nazorat ham qilib boradi. Nutqdagi yutuq va kamchiliklar tahlil qilinib, kamchiliklarni tugatishning eng ma'qul yo'llari ko'rsatib turiladi. «Nutq madaniyati keng miqyosdagi til tarbiyasini va ommaviy stilistik savodlilikni, boshqacha aytganda, so'zlovchi va yozuvchi omma orasida til haqidagi fanning hozirgi zamon yutuqlarini tadbiq etishni o'z oldiga vazifa qilib qo'yadi».

Til elementlarining me'yorlashishidek uzluksiz jarayonda eskilik bilan yangilik o'rtasida kurash hamisha davom etadi. Tilda yashab turgan so'z va iboralar ularning o'rniga kelayotgan yangilariga osonlikcha o'rnini bo'shatib

bermaydi. Ma'lum muddat ular teng darajada, parallel yashab turishi va vaqtlar o'tishi bilangina o'rnini bo'shatib berishi mumkin.

Ba'zan buning aksi ham kuzatiladi. Bunday birliklar orasida til tizimiga to'g'ri kelmaydigan, tasodifiylari uchrab qolishi, omma o'rtasida me'yorlashmasdan, adabiy til doirasining tashqarisida qolib ketishi ham mumkin.

Shu tariqa amaldagi me'yor va yangilik o'rtasida doimiy kurash davom etadi. «Biz yangi me'yorlarning grammatika va lug'atlarda qoidalashtirilishi (kodifikasiya) va joylashish vaqtini qayd qilishimiz mumkin, - deb yozadi V. A. Iskovich. - Ammo eski me'yorni yangisining siqib chiqarishi uzoq va ko'p bosqichli jarayondir. Yangi birlik adabiy qo'llanishning tashqarisida - jonli so'zlashuvda, kasb-hunarga oid va kundalik maishiy nutqda paydo bo'lib, faqat asta-sekinlik bilangina adabiy tildan o'rin oladi».

Xuddi mana shu eskilik bilan yangilik o'rtasidagi kurash va bu kurashda tildagi me'yoriy ko'rinishlarning tanlana borishi jarayonida adabiy til shakllanib boradi. O'zbek milliy adabiy tili garchi umumxalq tilidan o'sib chiqqan bo'lsa ham, unda mavjud bo'lgan dialektlar va shevalardan, jargonlardan, oddiy so'zlashuv tilidan, umuman xalq tilidan ba'zi jihatlari bilan farq qiladi. Chunki umumxalq tili o'zbek tilida uchraydigan barcha elementlarni o'z ichiga oladi va ishlanmagan shaklda bo'ladi. Adabiy til esa undan o'zbek millati uchun tushunarli bo'lgan va foydalanishda qulay deb topilgan variantlarini tanlab oladi hamda ularni millat vakillari uchun me'yor sifatida tavsiya etadi.

Garchi umumxalq tilining hamma ko'rinishlarida, barcha til jamoalarida o'ziga xos tarzda amal qiladigan me'yorlar mavjud bo'lsa ham kodifikasiyalashtirilgan, ya'ni ma'lum qoidalarga kiritilgan me'yorlar faqat adabiy tilga xos xususiyatdir. «Faqat adabiy tildagina, - deydi V.A. Iskovich, - qanday gapirish va qanday gapirmaslik; me'yoriy grammatikalarda, lug'atlarda, ma'lumotnomalarda qayd etilgan; maktablarda o'rganiladigan qoida va ko'rsatmalar amal qiladi». Shuning uchun ham adabiy tilning umumxalq tilidan farq qiluvchi tomoni unda yagona me'yorning qat'iy amal qilishi hisoblanadi.

Tilning haqiqiy ijodkori, yaratuvchisi xalq hisoblansa ham, uning taraqqiyotida olimlarimizning, shoir va yozuvchilarimizning, davlat va jamoat arboblarning, pedagoglar va matbuot xodimlarining, kino, teatr san'ati ustalari va nashriyot xodimlarining hamda jurnalistlarning xizmatlarini qayd qilish lozim. Ayniqsa mustaqillik davrida tilshunos olimlarimiz, shoir-yozuvchilarimiz va jurnalistlarimizning xizmatlari katta bo'ldi. Ularning samarali mehnatlari tufayli tilshunoslikning ko'pgina yo'nalishlari bo'yicha qat'iy me'yorlar belgilandi, ona tilimiz rivojiga oid yangi qoidalar va qarorlar inobatga olingan holda til birliklarining yozuv va muomala jarayonidagi namunaviy variantlari tavsiya etildi, til tizimidagi ko'pgina munozarali masalalar o'zining nazariy asosiga qo'yildi.

Ammo adabiy til muntazam taraqqiyot va takomillashuv jarayonini boshidan kechirar ekan, bu jarayonni faqatgina so'z ustalarining xizmatlariga bog'lab qo'yish ham to'g'ri bo'lmaydi. Shu o'rinda A.I. Yefimovning «Agar adabiy til tarixan taraqqiy etgan o'zaro hamkorlikda bo'lgan va bo'lib kelayotgan uslublarning murakkab tizimi hisoblanar ekan, unda alohida bir kishining rolini ular orasidagi ma'lum bir uslubning ishlanuvi doirasida e'tirof etish mumkin»,

degan fikrini esga olishimiz lozim. Olimning ta'kidlashicha, adabiy qayta ishlash (binobarin, me'yorlashtirish - mualliflar) umumxalq tilining juda katta zahirasi nisbatan yorqin, hayotiy va tipik nutqiy vositalarni tanlab olish va ijodiy boyitishdan iboratdir.

So'z ustalari, ijodkorlar adabiy tilning boyishiga, undagi ifoda imkoniyatlarining kengayishiga xizmat qilsa, tanlangan ushbu til boyliklarining adabiy nutqda mustahkamlanishida jamiyatdagi yana bir katta kuch - ziyolilar, ayniqsa, o'qituvchilar yordamga keladi. «Aynan shu maktab, - deydi T. A. Degtereva, - so'z ustalari tomonidan ko'proq umumiy, kamroq individual nutqiy vositalarni tilda mustahkamlaydi, ularni adabiy nutq me'yorlariga aylantiradi, avloddan-avlodga o'tishini ta'minlaydi. Bironta yozuvchi, bironta siyosiy va ilmiy asarlar muallifi, bironta notiqlik san'atining dahosi u yoki bu ma'noda nutqiy madaniyat tayyorgarligining maktab bosqichini chetlab o'tgan emas».

Til birliklarining adabiy shaklda me'yorlashuvida shoir va yozuvchilar ijodi namunalari ko'rinishidagi badiiy adabiyotning o'rni ham alohida. Ayni paytda, badiiy adabiyot tilidagi me'yorni belgilashning o'zi murakkab vazifa ekanligini ta'kidlash lozim. Chunki badiiy matnda ijodkor niyati, o'y-xayoliga bog'liq ravishda adabiy me'yor doirasidan tashqarida bo'lgan til shakllari ishlatilishi ham mumkin.

Ammo gap shundaki, bu me'yordan tashqarida bo'lgan holatlar badiiy-estetik jihatdan o'zini oqlaydigan, kitobxon tomonidan tushunarli va qabul qilinadigan bo'lishi lozim.

Badiiy ijod jarayonida shoir va yozuvchilar o'z fikr va hissiyotlarini boshqa ijodkorlardan farq qiladigan, favqulodda original ifodalarda berishga intiladilar. Bu yo'lda ular yangi so'z va iboralar yaratadilar. Yaratilgan birliklar o'sha matnning o'zida qolib ketaverishi, ommalashmasligi, adabiy tildan o'rin olmasligi, bir so'z bilan aytganda, tilda me'yorlashmasligi mumkin. Ularning me'yorlashishini sharoit, vaqt va ommaning qabul qilishi kabi omillar belgilaydi.

Ammo bir narsa ravshanki, bu birliklar o'zi qo'llangan matnda badiiyat uchun, obrazli tasvir va ifoda uchun xizmat qiladi. Shunday ekan ularni bir uslub doirasida me'yoriy deb hisoblashga asosimiz bo'ladi. Adabiy asarlardan namunalar keltiramiz: *Shovillaydi tun bo'yi shamol. Qaldirg'ochlar uchunl larzakor* (A.Oripov. Shovilladi tun.), *Lekin faqirga eng ulug' tuyulgan fazilatlar - Hazrat Mirning iste'dodshunosliklari-yu, zakovatparvarliklari* edi (P.Qodirov. Yulduzli tunlar), *Ammo samo o'g'li yashinvor, Tashlanmasdan ohuga yovqur, Changalidan ketgandi mador, Ko'zlarida so'ngan edi nur* (O. Matjon. Aks-sado) kabi.

Lekin badiiy adabiyot matnida ba'zan boshqa manzaraga ham duch kelib qolamiz. Ollayor Begaliyev «Yo'qolgan tabassum» hajviy hikoyasida (Sharq yulduzi, 1988,7) qo'llagan ayrim so'z va iboralarni til me'yori va mantiq me'yori nuqtai nazaridan qanday tushunish lozimligiga o'quvchi qiynaladi. Jumladan hikoyada shunday ibora va jumlar bor : *tabassumni tashlab kirmoq; tabassumini katta-kichik, qalin va yupqa, bo'yalgan va tabiiy, samimiy va g'arazli tabassumlarni tartibsiz qalashib yotgan kotibaning stoli ustiga tashlab ketmoq; tabassumlarini qabulxonada qoldirmoq; tabassumidan ayrilmoq;*

mo'jaz tabassum; tabassumini yechib-kiyib yurmoq; tabassumi bilan kirmoq; tabassumidan ayrilmay o'tirmoq; tabassumini uyiga tashlab kelmoq; tabassumini supurib, o'raga tashlab kelmoq; tabassumlarini o'z joyiga qo'ndirmoq; o'z tabassumini olish uchun kotibaning stoliga engashmoq; tepkilangan tabassumini bukilib olmoq; tabassumining changini qoqmoq; tabassumini joyiga o'rnatmoq; elliginchi razmer tabassum; yangi tabassum; barkashdek yuzidagi qovunning tilimini eslatuvchi tabassum; baxtsiz tabassum; kichkina tabassumni kattalashtirmoq; o'z tabassumiga tikilmoq; tabassumli kulishni o'rganmoq kabilar.

Bu iboralar va jumalardan tabassumning nima ekanligini bila olmay qolasan kishi. Hikoyani kulgili chiqarish maqsadida tasvirni bu qadar bachkanalashtirib yuborish asarni badiiyatdan ancha olislashtirib yuboradi.

L.V.Shcherba me'yordan chekinmagan yozuvchining bo'lmasligi, chekinilmasa asarning zerikarli bo'lishi mumkinligi haqida yozib, «Insonda me'yorni his qilish xususiyati tarbiyalangan bo'lsa, u yaxshi yozuvchilardagi asosli chekinishlarni butun go'zalligi bilan his qila boshlaydi», deb ta'kidlagan edi.

Tildagi birliklar va hodisalarning reallashuvi, mustahkamlanuvi hamda me'yorlashuvida yozuvning xizmati katta bo'lib kelayotganligi shubhasiz. Nafaqat tilning me'yorlashuvi, balki dunyo xalqlari taraqqiyotida ham yozuvning o'rnini chetlab o'tib bo'lmaydi. Zero, har bir xalq, millat sivilizasiyasi u yaratgan yoki foydalangan yozuvga ham bog'liq.

O'zbek davlatchiligining shakllanishi hamda xalqimizning dunyo fani va madaniyatida, binobarin, til va nutq madaniyatida tutgan o'rni, egallagan mavqeyi haqida so'z yuritganda bu xalqning necha ming yillar davomida foydalanib kelgan oromiy, yunon, karoshta, sug'd, xorazm, kushon, eftalit, pahlaviy, suriya, hind, urxun (runik), uyg'ur, arab, lotin, rus (kirillisa) yozuvlarini va yana lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosiga o'tayotganligimizni eslash kifoya. Shunday ekan, o'zbek adabiy tilining shakllanishi, shubhasiz, o'zbek xalqi asrlar davomida foydalanib kelgan yozuv madaniyatining takomili hamdir.

Til tadqiqotchilarining tasdiqlashicha, davlatchilik darajasida, ya'ni rasmiy muomalada tildan foydalanish uning me'yorlashuvini, binobarin, adabiy tilning shakllanuvini tezlashtirgan. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, qayerda davlatchilik taraqqiy etgan, mustahkamlangan va bu davlatning boshqa davlatlar bilan munosabatlari yaxshi yo'lga qo'yilgan va rivojlangan bo'lsa, shu yerda tilning me'yorlashuvi va madaniylashuvi ham tezroq amalga oshgan. Xuddi ana shu fikrni dunyo sivilizasiyasiga o'zlarining munosib hissasini qo'shgan xalqlarning badiiy va ilmiy tafakkuri haqida aytish mumkin.

Darhaqiqat, davlat olib borgan ijtimoiy siyosatning til rivoji va uning me'yorlashuviga ta'siri sezilarli bo'lishi mumkin. Buni sobiq Ittifoq hududida yashovchi xalqlar tillariga bo'lgan munosabatdan ham anglasak bo'ladi. «Rus tili – ikkinchi ona tilimiz» degan sun'iy shior bir asrga yaqin vaqt mobaynida asta-sekinlik bilan tilimizga rus yoki u orqali boshqa tillardan so'z qabul qilish va ularning me'yorlashib borishini ta'minladi. Biz hech ikkilanmasdan, xuddi shunday bo'lishi kerakdek, *absolyut, avangard, avantyura, avariya, avtobiografiya, avtonom, avtor, agitator, agressiv, agressor, aktiv, aktual, alfavit,*

alyans, amnistiya, anonim, arbitr, aristokrat, aristokratiya, arsenal, arxaik, ataka, attestat, auditoriya, aforizm singari soʻzlarni qoʻllayverdik va ularni shunday qoʻllashga koʻnikdik. Ularning tilimizda muqobillari yoʻqmikan deb oʻylab koʻrmadik. Toʻgʻrisi, bunga imkon ham, umumiy oqimdan chetga chiqishning iloji ham yoʻq edi. Loqaydligimiz esa bunga koʻmaklashdi.

Rus tilining tazyiqi kuchayib borgan sari, asta-sekinlik bilan, oʻzimiz sezmaganda oʻz soʻzlarimiz va ifoda usullarimizdan voz kecha boshladik. *Oʻnta sigir, oʻnta qoʻy* deyish mumkin boʻlgani holda *oʻn bosh qoʻy, oʻn bosh sigir, oʻn bosh qoramol* deb ishlata boshladik. Chunki baʼzi mutaxassislarimizga bosh qotirib, tilimizda mavjud boʻlgan soʻz va iboralarni axtarib oʻtirishdan koʻra rus tilida yozilgan ayrim birliklarni soʻzma-soʻz tarjima qilib qoʻya qolish oson tuyuldi. Bu ruscha matnlarda esa «desyat golov oves», «desyat golov korova» deb yozilgan. Shu darajaga borib yetdikki, tilimizdagi oddiy *sovliq, qora mol, uloq* soʻzlarini unuta boshladik. Ularni rus tilidan kalkalab, *ona qoʻy (ovsematok), yirik shoxli qoramol (krupniy rogatiy skot), mayda shoxli mol (melkiy rogatiy skot)* tarzida ishlatishdan tortinmadik. Achinarlisi shu boʻldiki, oddiy qishloqi oʻzbek chorvadorlarimizning, choʻponu molboqarlarimizning oʻzlari ham gazeta yoki radiodan muxbir kelib suhbatlashganda shunday deb gapiradigan boʻldilar.

Oʻzbek tiliga chetdan kirib kelgan birliklarning meʼyorlashish sabablarini shu tarzda anglaydigan boʻlsak, uning lugʻat tarkibidagi grekcha-yunoncha, mugʻulcha, ayniqsa, arabcha soʻzlarining paydo boʻlish omillarini ham toʻgʻri tushunamiz. Xayriyatki, mustaqilligimizni qoʻlga kiritib, biz bu kamchiliklardan qutuldik. Hyech boʻlmaganda, asta-sekinlik bilan qutulib borayapmiz.

Shunday qilib, oʻzbek adabiy tilining qanchalik meʼyorga keltirilganligi va unga qay darajada amal qilinishi umummilliy oʻzbek madaniyatining taraqqiyot darajasini belgilovchi omillardan sanalar ekan, bu muammo bilan shugʻullanish ziyolilar, xususan tilshunoslarning bundan keyin shugʻullanishi va hal qilishi lozim boʻlgan dolzarb vazifasi boʻlib qolaveradi.

Amaliy mashgʻulotlar uchun vazifalar :

1. Quyidagi matnni leksik-grammatik tahlil qiling, qoʻllanishi notoʻgʻri boʻlgan deb hisoblagan soʻz va iboralarni ularning sinonimlari bilan almashtiring: 1. *Hali amalga oshiradigan ishlarimiz koʻp.*

1-maktabning tevarak atrofini tartibga keltirish, «Qipchoq» uchastkasidagi medpunktini rayon boʻyicha tajriba oʻrganish medpunktiga aylantirishimiz, uch gektar yerda mehnatkashlarning hordiq chiqaradigan manzilgohi - bogʻ tashkil etishimiz dardkor.

2. *Yangi uch yuz ming kilovatt quvvatli energetika bloki shu tariqa plandan ildamroq ishlay boshladi.*

3. *Bemor oʻz badanida gʻudda-gʻudda shish paydo boʻlganidan, yuzi va koʻz-qovoqlari salqiganidan, dili oʻynab ketayotganidan shikoyat qila boshladi*

4. *Gʻoʻzamni yashnataman, uning bejirim rivojlanishini taʼminlayman.*

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar :

1. «Nutq madaniyati» deganda nimani tushunasiz?

2. Nutq madaniyati qoidalarini oʻrganish nima uchun kerak?

3. Nutq madaniyatiga rioya qilish nimalarni talab etadi?

4. Savodxonlik nimalarga asoslanishini tushuntiring.

Interaktiv metod: Aqliy hujum.

O'qituvchi: Muammoni aniqlaydi. "O'qituvchi", "innovatsiya", "Faoliyat" nima? savol qo'yadi.

1. Talabalarning o'zlarini erkin his etishlariga sharoit yaratish;
2. Bildirilayotgan g'oyalarni ularning mualliflari tomonidan asoslanishiga erishish va ularni yozib olish;
3. Qog'oz varaqalari g'oyalar bilan to'lgandan so'ng ularning yozuv tahtasiga osib qo'yish;
4. Bildirilgan fikrlarni yangi g'oyalar bilan boyitish asosida ularni quvvatlash;
5. Boshqalar tomonidan bildirilgan fikrlar ustidan kulish, kinoyali sharhlarning bildirilishiga yo'l qo'ymaslik;
7. Yangi g'oyalarni bildirish davom etayotgan ekan, muammoning yagona to'g'ri echimini aytishga shoshmaslik;
8. Talabalar tomonidan bildirilayotgan har qanday g'oya baholanmaydi;
9. Talabalarning mustaqil fikr yuritishlari, shahsiy fikrlari uchun qulay muhit yaratiladi;
10. G'oyalarning turlicha va ko'p miqdorda bo'lishiga ahamiyat qaratiladi;
11. Boshqalar tomonidan bildirilgan fikrlarni yodda saqlash, ularning fikrlariga tayangan holda yangi fikrlarni bildirish, fikrlar asosida muayyan hulosalarga kelish kabi harakatlarning talabalar tomonidan sodir etilishiga erishiladi.

Talaba: O'qituvchi tomonidan yaratilgan shart- sharoitlarga amal qilgan holda berilgan vazifani mustaqil bajaradi. Kerakli natijani qo'lga kiritadi.

Kutiladigan natija: Talabalar mavzu yuzasidan zaruriy bilimlarni o'zlashtiradi, kursning mohiyati haqida tasavvurga ega bo'ladi.

3- AMALIY MASHG'ULOT

MAVZU: NUTQIY TARBIYADA KITOB, OILA VA JAMIYATNING O'RNI

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni: 15
Mashg'ulot shakli	AMALIY MASHG'ULOT
Nutqiy tarbiyada kitob, oila va jamiyatning o'rni	Til insonlar o'rtasida aloqa vositasi bo'lishi, tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalar to'g'risida xabar berishdan tashqari suhbatdosh yoki tinglovchiga ma'lum ta'sir o'tkazish, hissiyotini qo'zg'atish kuchiga ham ega.
O'quv mashg'ulotaing maqsadi:	Tilning takomillashib borishi va nutq jarayonidagi bosqichlarini taniqli tilshunos olimlar H.Ne'matov va R.Rasulovlar sistem tilshunoslik «til-me'yor-nutq» tarzida ajratishini ta'kidlashib, qayd qiladilarki, «til bevosita kuzatishda berilmagan. U jamiyat a'zolarining ongida mavjud bo'lib, ularning barchasi uchun tayyor, umumiy, majburiy bo'lgan, fikrni shakllantirish va uni ifodalashga xizmat qiladigan birliklar va ularning o'zaro munosabatlari haqidagi tasavvurlar yig'indisi sifatida qaraladi.

Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv ko'llanma, darslik, kompyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat: savol-javob.

Reja:

1. Tilning jamiyatdagi o'рни.
2. O'zbek tilining hozirgi mavqeyi.
3. O'zbek tilining hozirgi davrdagi ijtimoiy mohiyati:
 - davlat tilida ish yuritish;
 - ta'lim jarayonida o'zbek tiliga e'tibor;
 - ommaviy axborot vositalarida davlat tiliga muno-sabat;
 - o'zbek tilining ijtimoiy mohiyatini tushuntirish-da o'qituvchining o'рни.

«Til bilan tafakkur bir-birini taqozo etadigan ajralmas hodisadir. Tilsiz tafakkur bo'lmaganidek, til ham tafakkursiz bo'lmaydi».

Til insonlar o'rtasida aloqa vositasi bo'lishi, tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalar to'g'risida xabar berishdan tashqari suhbatdosh yoki tinglovchiga ma'lum ta'sir o'tkazish, hissiyotini qo'zg'atish kuchiga ham ega.

O'z shakllanishi va rivojlanib borishi davomida uzoq tarixiy yo'lni bosib o'tadigan til asta-sekinlik bilan bo'lsa-da, takomillashib ham boradi. Bu holni uning ichki qurilishida, amalda bo'lish qoidalarining ma'lum bir tizimga kela borishida kuzatamiz.

«Ichki qurilish nuqtai nazardan til ma'lum miqdordagi bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan til birliklarining yig'indisi va ana shu birliklardan foydalanish qoidalaridan tashkil topgan murakkab sistemadir».

Tilning takomillashib borishi va nutq jarayonidagi bosqichlarini taniqli tilshunos olimlar H.Ne'matov va R.Rasulovlar sistem tilshunoslik «til-me'yor-nutq» tarzida ajratishini ta'kidlashib, qayd qiladilarki, «Til bevosita kuzatishda berilmagan. U jamiyat a'zolarining ongida mavjud bo'lib, ularning barchasi uchun tayyor, umumiy, majburiy bo'lgan, fikrni shakllantirish va uni ifodalashga xizmat qiladigan birliklar va ularning o'zaro munosabatlari haqidagi tasavvurlar yig'indisi sifatida qaraladi.

Nutq tilning namoyon bo'lishi, ro'yobga chiqish, voqyelanish shakli bo'lib, u bevosita kuzatishda berilgan, moddiy (tabiiy, fizik) shaklga egadir.

Til xalq milliy qadriyatlari, ma'naviyati, hatto maf-kurasining tarkibiy qismi sifatida kishilar o'rtasida nafaqat o'zaro aloqaning, balki ularni tarbiyalashning quroli hamdir. Ona tiliga hurmat Vatanga muhabbatdir. Ona tilini e'zozlash - bu o'sha tilning vatani bo'lmish O'zbekistonni e'zozlashdir. Ona tiliga munosabat jamiyat a'zolarini tarbiyalashning muhim qurolidir. Tilga munosabat, bu - umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismidir¹⁷.

Ona tili mamlakatning g'ururi, iftixori hisoblanadi. Millatning madaniyati, ma'naviyati, ziyolilik darajasi ona tiliga munosabatda ham aniq ko'rinadi. O'zbek

tili o'zbek xalqining milliy boyligi sifatida qadim-qadimdan bugungacha ajdodlarimiz tomonidan e'zozlanib, ardoqlanib, sayqallanib kelmoqda.

O'zbek adabiy tilining asoschisi Mir Alisher Navoiyning Ona tilimizga munosabatlari, bu tilning nihoyatda boy, go'zal, takrorlanmas til sifatidagi imkoniyatlarini o'zlarining shoh asarlari bilan isbotlab berganliklari, ona tilimizning sofligi, obro'-e'tibori, ta'sirchanligi, yuqori nutq madaniyati uchun kurashgan-liklari, millatimizning faxri sifatida, har qancha tahsinga, e'zozga loyiqdir. Til va nutq madaniyati jamiyat hayotining ajralmas qismi, chunki ona tili muhim tarbiya vositasi sifatida kishilarni buyuk maqsadlar sari yo'naltiradi, ruhlantiradi, ezgu orzu-umidlar bilan yashashga undaydi. So'zning kuch-qudrati, tilning o'tkir qurol ekanligini Alisher Navoiy asarlari misolida aniq his etish mumkin.

Tarixdan hozirgacha ona tiliga munosabat turlicha bo'lib kelgan. Lekin eng muhim yutuq shundaki, o'zbek tili ildizi chuqur eng go'zal til sifatida boy leksikasi, ifoda-tasvir vositalari, rang-barang grammatik qurili-shi bilan milliy adabiy meros sifatida keng imkoniyat-larini hamon saqlab kelmoqda. Uning betakror imkoniyat-larini yuzaga chiqarish, rivojlantirish, boyitib borish uchun millatning har bir farzandi mas'ul va uning taraqqiyoti uchun hyech kim befarq bo'lmasligi lozim. O'zbek tili o'zbek xalqining milliy adabiy tili sifatida, uning obro'-e'tiborini ko'tarish, yuksak ma'naviyati va madaniyatini ko'z-ko'z qilish, yutuqlarimiz to'g'risida g'ururlanib so'zlash, o'zligimizni namoyish etish uchun asosiy vosita ekan, doimo g'amxo'rlikni, e'tiborni, parvarishni talab qiladi. Adabiy tilni parvarish qilish, uning mavqyeini tobora ko'tarish esa uning qonun-qoidalariga, ya'ni adabiy til normasiga qat'iy rioya etish bilan belgilanadi. O'zbek adabiy tiliga e'tibor uning davlat tili sifatidagi mavqyeini ta'minlash, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy, iqtisodiy turmushdagi rolini oshirish, ta'lim-tarbiya, ish yuritish, nashr ishlari, OAVda yuqori madaniyat bilan foydalanish, so'z boyligi va grammatik qurilishidagi o'zgarishlarni xolisona baholab borish, zarur bo'lganda, ma'lum choralar ko'rish, til rivoji uchun ongli aralashishni amalga oshirish kabilar bilan chambarchas bog'liqdir.

O'zbek tiliga munosabat sobiq ittifoq davrida silliq kechmagan edi. Millatlar va ularning milliy qadriyat-lariga, tarixiy, milliy, diniy meroslariga, shu jumladan milliy tillarga hukmron mafkura nuqtai nazaridan bir yoqlama yondoshish ko'plab millatlar va ularning tillari kamsitilishiga olib keldi. O'zbek tiliga e'tiborning nihoyatda susayganligi uning ish yuritish, ta'lim-tarbiya, noshirchilik, OAVda qo'llanilishi, hatto so'zlashuv tili-dagi mavqyeiga anchagina putur yetkazdi. Natijada o'zbek tilining keng imkoniyatlarini yuzaga chiqarish cheklandi, OAV tili tobora rasmiy, tarjima tiliga aylana boshladi, jonli so'zlashuvni ruscha so'zlarsiz amalga oshirish mumkin bo'lmay qoldi. O'zbek adabiy tili g'amxo'rlikka, parvarishga muhtoj bo'lib qolganini millatimiz jonkuyarlari - yozuvchilar, shoirlar, jurnalistlar, olimlar, o'qituvchilar anglab yetdilar. Dastlab ma'lum ehtiroslar bilan boshlanib, so'ngra aniq maqsad - millat faxri, g'ururi, boyligi, obro'-e'tibori hisoblanmish o'zbek tilining qonuniy mavqyeini ko'tarish kabi ezgu niyat bilan qo'yilgan dadil qadamlarni xalqimiz, eng muhimi, yurtboshimiz qo'llab-quvvatlashdi. O'zbek tiliga davlat maqomi berildi. Bu - shunchaki rasmiy nom

emas, balki millatimiz g'ururiga, ma'naviyat belgisiga hurmat-e'tibor namunasi edi.

«Avvalo, respublika Oliy Kengashi qoshida davlat tili bo'yicha taniqli olimlar, ijodkor ziyolilar, jurnalistlar va jamoatchilik vakillaridan iborat maxsus komissiya tashkil qilindi. Komissiya a'zolari aholining turli ijtimoiy qatlamlari, siyosiy guruhlar, barcha millat va elat vakillari tomonidan bildirilgan fikr-mulohazalarni atroflicha o'rganib, respublika rahbariyati va keng jamoatchilikka doimiy axborot berib borar edi. Ana shunday ishchanlik ruhida Oliy Kengash sessiyasiga taqdim etiladigan loyihaning har bir moddasi bo'yicha har taraflama fikr almashuv, bahs va munozaralar bo'lib o'tdi.

Nihoyat, 1989 yilning 19 oktyabr kuni bu o'ta muhim masala Oliy Kengash sessiyasi muhokamasiga qo'yildi. Va qariyb bir yarim asrlik qaramlikdan so'ng mamlakatimizda o'zbek tili davlat tili deb e'lon qilindi. Xalqimizning muqaddas qadriyatlaridan biri bo'lmish ona tilimiz o'zining qonuniy maqomi va himoyasiga ega bo'ldi. Bu Vatanimiz tarixida tom ma'nodagi buyuk voqyea edi».

Mustaqillik davrida o'zbek tilining mavqeyi nihoyatda oshdi: ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy va boshqa barcha jabhalarda davlat tili amalda qo'llanila boshlandi. O'zbek tilining boy, go'zal, betakror imkoniyatlarini istiqlool ruhi, bunyodkorlik hissi, millat g'ururi asosida yuzaga chiqarish uchun ziyolilar, yozuvchilar, shoirlar, mutaxassis olimlar, ayniqsa, jurnalistlarning sa'y-harakatlari kuchaydi.

Istiqloolning dastlabki yillarida o'zbek tilining obro'si uchun o'ziga xos qat'iy harakat - kurash boshlandi. Matbuotda, radio-televideniye orqali o'zbek adabiy tilining o'ziga xosligi, so'z qo'llash, grammatik shakllarni ishlatish, yangi so'z va terminlarni ijod etish borasida rang-barang fikrlar bildirildi. Ular orasida matbuot tiliga alohida e'tibor berila boshlandi. Bu - bejiz emas. Chunki matbuot - millat jarchisi, ma'naviyat ko'zgusi, muhim tarbiya vositasi hisoblanadi. Matbuot targ'ibot, tashviqot, tarbiya, ta'sirchanlik vositasi sifatida o'zbek adabiy tilining imkoniyatlarini yuzaga chiqarish, uning taraqqiyot darajasini belgilash, adabiy til qonun-qoidalarini, savodxonlikni, nutq madaniyatini ko'rsatish uchun muhim ahamiyatga ega. O'zbek adabiy tilida yuz berayotgan jarayonni kuzatib borish, tahlil etish, baholash, tegishli xulosa chiqarish, unga g'amxo'rlik qilish, noto'g'ri holatlarni tuzatish, parvarish qilishda matbuot ulkan vazifani bajaradi.

O'zbek adabiy tili qat'iy qonun-qoidalariga, ya'ni adabiy normaga ega. Adabiy til normasiga qat'iy amal qilish ona tiliga, uning sohibi hisoblangan o'zbek xalqiga, Vatanimizga hurmat-e'tibor ko'rsatish bilan barobardir. Ayniqsa, adabiy normaga rioya etish matbuot xodimlari, jurnalistlar va ziyolilarga katta mas'uliyat yuklaydi.

Mustaqillik yillarida davlat tili - o'zbek millati, xalqining iftixori, o'zbek milliy davlatchiligining asosiy tamoyillaridan biri, nutq madaniyatining ko'zgusi, jahon hamjamiyatida tobora obro'-e'tibor topayotgan go'zal, jozibali, boy o'zbek tiliga munosabat tubdan o'zgardi. O'zbek tilining ijtimoiy hayotdagi o'rni, obro'-e'tibori, qo'llanish doirasi, me'yori, ahamiyati nihoyatda oshdi.

1. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning «Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch» asrida ta'kidlanganidek, «Istiqlool yillarida o'zbek tilining

qo'llanish doirasi amalda nihoyatda kengaygani, uni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilimizning o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan ilmiy va ommabop kitoblar, o'quv qo'llanmalari, yangi-yangi lug'atlar ko'plab chop etilayotgani jamiyat tafakkurini yuksaltirishga o'z hissasini qo'shmokda.

Ayniqsa, davlat tilining xalqaro miqyosda ham faol muloqot vositasiga aylanib borayotgani e'tiborlidir. Xususan, xorijiy mamlakatlar rahbarlari bilan bo'ladigan uchrashuv va suhbatlar, muzokaralar, tegishli hujjatlarni imzolash marosimlarida, nufuzli sammitlarda, rasmiy matbuot anjumanlarida o'zbek tilining o'rni va ahamiyati ortib borayotgani hammamizga g'urur-iftixor bag'ishlaydi.

Shu borada o'zbek tilining kompyuter va Internet, aniq fanlar, tibbiyot, iqtisodiyot kabi maxsus termin va tushunchalarni talab qiladigan sohalarda ham keng qo'llana boshlagani uning imkoniyatlari nechog'liq katta ekanini ko'rsatadi.

Holbuki, bundan yigirma yil oldin oddiygina ariza yoki ma'lumotnomani ham o'zbek tilida yozishning imkoni yo'q edi. Bugun bu haqda gapirsangiz, ko'pchilik yoshlarning ishonishi qiyin. Chunki hozirgi paytda oliy hokimiyat idoralaridan tortib mahalliy boshqaruv idoralarigacha ish yuritish ona tilimizda amalga oshirilmoqda».

Davlat tilida ish yuritishning to'la amalga oshirilganligi Istiqlol tufaylidir. Bugungi kunda ish yuritishga doir barcha hujjatlar o'zbekchalashtirildi. Ish yuritish asosan (ayrim tashkilotlarning yozishmalari, hisobotlar, ma'lumotnomalarni hisobga olmaganda) o'zbek tilida olib borilmoqda. Majlislar o'zbek tilida o'tkazilib, hujjatlari davlat tilida rasmiylashtiril-moqda. Lekin hujjatlarni rasmiylashtirish, yuritishda ayrim kamchiliklar hamon mavjud. Masalan, yozishmalar, majlis bayonnomalarini rasmiylashtirishda o'zbek adabiy tili me'yorlariga to'la rioya etilmagan holatlarga yo'l qo'yilmoqda.

Ta'lim jarayonida ish yuritish, rasmiy uslubga xos hujjatlarni rasmiylashtirishda asosiy mas'uliyat o'qituvchilar zimmasida ekanligini hisobga olsak, o'qituvchilarning ish yuritishdagi malakasini oshirish ham dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Ma'lumki, ish yuritish muayyan tashkilot yoki muassasaning davlat va hukumat oldidagi o'z majburiyatlarini qay tarzda hamda qay darajada bajarishini ko'rsatuvchi omillardan biridir. Korxonada ish yuritishning tashkil etilish darajasi esa ijro intizomiga bevosita ta'sir etadi. Shuning uchun keyingi paytda tadqiqotchilar ish yuritish madaniyati to'g'risida ham fikr-mulohazalarini bildirishmoqda.

N.Bekmirzayevning «Nutq madaniyati va notiqlik asoslari» nomli o'quv qo'llanmasining «O'zbek tilida ish yuritish hujjatlari haqida» sarlavhali qismida hujjatlarning turlari (xususiy yoki shaxsiy hujjatlar, shaxs yoki jamoaga qarashli hujjatlar, jamoaga qarashli hujjatlar), hujjatlarga qo'yilgan talablar, ularning tuzilishi, hujjatlarning shakli, hujjatlarning tili va uslubi, hujjatlarning morfologik xususiyatlari kabi masalalar bo'yicha foydali fikrlar bildirilgan. Ayniqsa, hujjatlarning tili va uslubiga doir muallifning mulohazalari e'tiborni tortadi, chunki ish yuritish hujjatlari haqida yozilgan kitoblarda unga qo'yiladigan talablar va namunalar beriladi, xolos. Hujjatlarning talab darajasida bo'lishi uchun muhim

omillardan biri – tildan foydalanishga doir talablar, kamchiliklar to'g'risida deyarli ma'lumot berilmaydi.

«Ish yuritish madaniyati» nomli maqolada hozirgi vaqtda davlat organlari va xo'jalik uyushmalari boshqaruv apparatida ish yuritishni to'g'ri yo'lga qo'yish, takomil-lashtirib borishning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilib, hujjatlar bilan ishlash, ya'ni hujjatlashtirish-ning ahamiyati ish yuritish va ijro intizomini ta'minlashda muhimligini qayd etishadi. Tadqiqotchilar boshqaruvning yuqori samaradorligini ta'minlash, ish yuritishni to'g'ri va sifatli tashkil etish uchun boshqaruvning tezkorligi, hujjat – tarixiy manba, boshqaruv madaniyati va texnikaviy estetika talablari, huquqiy madaniyat talablari, axborot madaniyati talablari mavjudligini qayd etishadi.

Barcha davlat organlari, xo'jalik uyushmalari va boshqa tashkilotlar hamda muassasalarda ishlab chiqiladigan ixtiyoriy hujjatlarga oid bu talablar muhim. Lekin, fikrimizcha, hujjatlarning ixcham, sodda, qonun talablari asosida mazmunli, vazifalar aniq belgilangan holda, tayyorlanishi ijroni tezlashtiradi. Bu esa hujjatni tayyorlash sifati, ya'ni mazmuni ixcham va adabiy til me'yorlariga amal qilingan jumalarda ifoda etilishini talab qiladi. Har bir hujjatning tili aniq, tushunarli bo'lishi, ortiqcha fikr-mulohazalarga o'rin berilmasligi lozim.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, hisobotlar, ma'lumotlar, majlislarning bayonnomalarini rasmiylashtirishda ortiqchaliklar, sun'iy ravishda hajmni oshirish, keraksiz fikr-mulohazalar, ayrim andoza ifodalarni ko'p ishlatish, masalaning mohiyatini to'la aks ettira olmaydigan xulosalar chiqarish, qaror bandlarida umumiy, aniq bo'lmagan, ijrochisi noma'lum vazifalarni belgilash, tildan foydalanishda savodxonlik darajasi past holat-lar juda ko'plab uchraydi. Bunday holatlar, birinchidan, mas'ul xodimlarning ijroni to'la ta'minlashiga, mas'uliyatni to'la his etishiga xalaqit beradi, ikkinchidan, ish yuritishning past saviyasini, xodimlarning malakasizli-gini ko'rsatadi, uchinchidan, mutaxassislarning hujjat yuritishdagi saviyasini ancha pasaytirib yuboradi.

Hozirgi kunga kelib, davlat tilida ish yuritish bo'yicha yetarli o'quv-uslubiy adabiyotlar yaratilgan. Masalan, «O'zbek tilida ish yuritish» nomli kitob o'zbek tilida mukammal hujjatchilikni yaratish sohasida dastlabki dadil qadam bo'lgan edi¹⁸. Ushbu kitobdagi xizmat hujjat-larini tuzish, yozish tartib-qoidalari va unda berilgan namunalardan 1990 yildan buyon keng foydaniymoqda. Ushbu qo'llanmaning qanchalik ahamiyatli ekanligini undan foydalanayotganlar juda yaxshi biladilar.

Hujjatchilikni olib borish va ish yuritishda ko'mak-lashishda M.Aminov, A.Madvaliyev, N.Mahkamov, N.Mahmu-dovning «Ish yuritish. Amaliy qo'llanma» nomli kitobi¹⁹ ham muhim ahamiyatga ega.

Muhim namunaviy vositalar bo'lishiga qaramasdan, mazkur adabiyotlardagi tavsiyalarga hamisha ham e'tibor berilmayotganligini ko'rish mumkin. Yo'l qo'yilayotgan kamchiliklar asosan malakasizlik tufayli kelib chiqmoqda. Keyingi yillarda akademik liseylar va ayrim oliy o'quv yurtlarida «Davlat tilida ish

yuritish» darslarining o`qitilishi ham bu sohada o`quvchilar va talabalarning hujjat yuritishda ma`lum malakani egallashlarida yordam bermoqda.

2. O`zbekiston Respublikasining «Ta`lim to`g`risi-da»gi qonuni va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi talablarida ta`lim jarayonini tubdan isloh qilish, har tomonlama yetuk mutaxassislar tayyorlash vazifasi belgilangan. Davlat tiliga e`tiborni oshirish, undan oqilona foydalanish, talabalar va o`quvchilar nutqining adabiy til me`yorlariga mos bo`lishiga erishishda ta`lim jarayonining ahamiyati katta. Mutaxassis o`qituvchining dars jarayonidagi sabog`i, hatto boshqa sohalarda dars beradigan ustozlarning til qoidalari haqida ma`lumot berishi yo`l qo`yilayotgan xato-kamchiliklarni bartaraf etishda yordam beradi.

Ta`lim jarayoni uzluksiz va izchil bo`lib, u har bir fan o`qituvchisidan chuqur bilim, malaka, ko`nikmalar va o`zbek adabiy tili qonun-qoidalarini puxta bilish, amalda qo`llay olishni ham talab etadi. Zamonaviy o`qituvchidan mutaxassislik fanlari sirlarini puxta bilish va axborot texnologiyalari yutuqlaridan dars jarayonida mohirona foydalana olishdan tashqari yozma va og`zaki nutqi yuqori saviyada bo`lishi talab etiladi. Ayniqsa, o`qituvchining nutq mahorati o`quvchi va talabalarning ma`lum fan asoslarini dars jarayonida puxta egallashlarining asosiy shartlaridan biridir.

Savodli yozish, og`zaki nutqni o`stirish, nutq madaniyati va mahoratini singdirish ona tili va adabiyot o`qituvchining asosiy vazifasi hisoblanadi. Lekin jamiyatning ilg`or qatlami, ziyoli inson sifatida har bir fan o`qituvchisi bu jihatlarga ozmi-ko`pmi e`tibor berishi lozim. Kuzatishlar shuni ko`rsatadiki, hozirgi paytda bu vazifalarni faqat ona tili va adabiyot o`qituvchisi bajarishi kerak, deb hisoblaydigan boshqa fan o`qituvchilari ko`plab topiladi. Lekin, shuni unutmaslik kerakki, ona tiliga munosabat va hurmat, uning imkoniyatlaridan oqilona foydalanish millatning har bir jonkuyar farzandi uchun ham qarz, ham farzdir. Ayniqsa, bu sohada o`qituvchilar, ziyolilarning o`rni va mas`uliyatni chuqur anglashi juda muhimdir.

Ta`lim jarayonining asosiy bo`g`inida namunali nutq bo`lishi darslik, qo`llanma va uslubiy adabiyotlar bilan ta`minlanganlik darajasining yuqoriligi bilan ham belgilanadi. Prezident I.Karimov ta`biri bilan aytganda, «Ta`lim darslikdan boshlanadi». Zamonaviy darsliklar davlat ta`lim standartlari talablari asosida yaratilmoqda. Hozirgi kunda mutaxassislik fanlaridan davr talabi asosida yaratilgan puxta o`quv adabiyotlari o`quvchilar va talabalar ehtiyojini qondirmoqda. Ularning har tomonlama mukammal, fan asoslarini yetarlicha qamrab olgan, sifatli, tushunarli, ravon bo`lishi uchun barcha choralar ko`rilayapti. Lekin ayrim o`quv adabiyotlari tilida ma`lum kamchiliklar mavjud. Ba`zi o`quv qo`llanmalarida material bayonida adabiy me`yorga rioya etilmagan, jumla tuzishda xatoga yo`l qo`yilgan holatlar uchraydi. Ularni tahlil qilish va ma`lum chora-tadbirlar ko`rish davr talabidir. Buning uchun har bir mutaxassislik fani o`qituvchilari o`quv adabiyotining tili masalasida o`z fikr-mulohazalarini filologlar, tahririyat xodimlariga doimiy ravishda yetkazib turishlari lozim. O`quv adabiyotining sifati, o`zbek adabiy tili me`yorlariga mal qilishidan tashqari, o`quvchilarga tushunarli bayon etilishi ta`lim samaradorligini oshirishga xizmat qilishini unutmasligimiz kerak.

Ta'lim jarayoni, ayniqsa, oliy ta'lim tizimi o'qituvchilarning ilmiy tadqiqotchilik faoliyati bilan bevosita bog'liq. Keyingi paytda yana bir muammo yuzaga kela boshladi. Ayrim ilmiy xodimlarda o'z ilmiy tadqiqotlari natijalarini maqola, risola, avtoreferat, nomzodlik va hatto doktorlik dissertasiyalari, monografiya tarzida rasmiylashtirishda o'zbek tili qonun-qoidalariga e'tiborsizlik kayfiyati paydo bo'lmoqda. Ayrim ishlarda ko'plab imloviy, uslubiy xatolarga yo'l qo'yilmoqda. Turli sohalarga oid ilmiy tadqiqotlar rasmiylashtirilgan manbalarni tadqiq etish, yutuq va kamchiliklarni baholash, zarur tavsiyalar tayyorlash ehtiyoji paydo bo'lmoqda.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, turli fanlar (hatto filologiya sohasi) bo'yicha monografiyalar, ilmiy maqolalar, nomzodlik va doktorlik dissertasiyalari avtoreferatlari matnlarida o'zbek adabiy tili uslubiy, imloviy me'yorlariga amal qilmaslik holatlariga yo'l qo'yilgan. Bu kabi kamchiliklar turli soha mutaxassislarining o'zbek tili qonun-qoidalaridan to'la xabardor emasligi, e'tiborsizligi tufayli yuz bermoqda. Ilmiy tadqiqot natijalaridagi imloviy, uslubiy xatolar yosh tadqiqotchilarning savodxonligiga ham ta'sir etmoqda. Chunki aksariyat yosh tadqiqotchilar ilmiy maqola yozish, avtoreferatlarini rasmiylashtirishda oldin nashr qilingan shunday ishlarga murojaat etadilar, ulardan namuna oladilar.

Mazkur tadqiqotlarni bo'lajak o'qituvchilar, ya'ni talabalar ham mutolaa qilishini hisobga olganda, ularning nutq madaniyatiga qanchalik ta'sirini ham yoddan chiqarmaslik lozim.

3. Ommaviy axborot vositalariga Mustaqillik yillarida nihoyatda katta e'tibor berildi. Jurnalistlar faoliyatini har tomonlama kafolatlovchi qonunlar yaratildi. Bunga javoban jurnalistlar ijod jarayonida, ommaviy axborot vositalari faoliyatida katta ijobiy o'zgarishlar yuz berdi. Hozirgi paytda davlat va nodavlat ommaviy axborot vositalari faoliyatining asosiy mazmunini mustaqillikka va uning yutuqlarini mustahkamlashga, ko'paytirishga hissa qo'shish tashkil etmoqda.

Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston Mustaqilligining 16 yilligiga bag'ishlangan qo'shma majlisidagi «O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li» mavzuida qilgan ma'ruzasida quyidagilar alohida qayd etildi: «Ochiq va kuchli fuqarolik jamiyatini bugungi kunda aholining turli ijtimoiy guruhlar va keng qatlamlari manfaatlarini ifoda etadigan mustaqil va barqaror nodavlat notijorat tashkilotlar, erkin ommaviy axborot vositalari va boshqa fuqarolik jamiyati institutlari-ning rivojlangan tizimisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, bugun mamlakatimizda 5 mingdan ortiq nodavlat notijorat tashkilot, 870 dan ziyod gazeta va jurnal, 100 ga yaqin davlat va nodavlat teleradiostudiyalari faoliyat ko'rsatayotgani diqqatga sazovor».

«...hozirgi paytda hayotimizni elektron axborot vositalari, xususan, televideniye va radiosiz umuman tasavvur etib bo'lmaydi. Bugungi kunda ular bir vaqtning o'zida ham axborot maydoni, ham ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy minbar, shu bilan birga, insonga madaniy, badiiy-estetik oziq beradigan va hordiq chiqaradigan makon vazifasini bajarmoqda, desak, xato bo'lmaydi.

Shu sababli o'tkir ta'sir kuchiga ega bo'lgan televideniye va radio sohasini izchil taraqqiy ettirish jamiyatning doimiy e'tibor markazida bo'lishi tabiiy. Hozirgi kunda mamlakatimizdagi asosiy milliy tele-radiokanallar aholining xolis va haqqoniy axborotga eta bo'lish huquqini ta'minlash, yurtdoshlarimizning madaniy saviyasi, bilim va Dunyoqarashini oshirish, qadimiy an'analarimiz, tarixiy merosimizni asrab-avaylash va rivojlantirish, shu bilan birga, fuqarolarimiz ongida demokratik qadriyatlar, grajdanlik pozisiyasini shakllantirish, yosh avlodni vatanparvarlik va umumin-soniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash yo'lida munosib xizmat qilayotganini ta'kidlash kerak.

Ayni vaqtda hali bu sohada oldimizda amalga oshirishimiz zarur bo'lgan ko'pgina maqsadlar turganini ham aytish lozim. Avvalo, televideniye davlat va jamiyatimizni bamisoli bir ko'prikkdek bog'lab turadigan jonli muloqot vositasiga aylantirish, efir orqali bugungi kunning dolzarb muammolarini ko'proq aks ettirish, jamoatchilik fikrini shakllantirish, fuqarolarimizning ijtimoiy faolligini kuchaytirish, har qaysi insonning o'z mustaqil fikrini ifoda etishiga imkon berish, turli ijtimoiy toifa va guruhlarining qiziqish va intilishlari, hayotiy manfaatlarini yoritib borish masalalariga alohida e'tibor qaratish zarur.

Hozirgi davrda matbuot, ommaviy axborot vositalari shunday qudratli kuchga aylanmoqdaki, o'z kelajagini o'ylaydigan har qaysi xalq va millat buni sezmasligi, his etmasligi mumkin emas»²⁰.

Ta'kidlanganidek, yutuqlar nihoyatda ko'p, lekin vazifalar ham oz emas. Keng omma, ayniqsa, yoshlarning savodxonligi, nutq madaniyati, yozma va og'zaki nutq mahorati, mustaqil fikrlash va uni ijodiy bayon qilish ko'nikmalarini egallashga salbiy ta'sir qilayotgan jihatlar ham anchagina.

Adabiy til me'yorini o'rganish va amal qilishda namuna vazifasini bajarishi lozim bo'lgan jurnalistlar ijod jarayonida tildan foydalanish masalasida muayyan muammolar paydo bo'lmoqda. Ular quyidagilar:

- Jurnalistlarning ijod jarayoni, ya'ni janrlardan foydalanish holati hamon chegaralanib qolmoqda. Davr talabi asosida yaratilgan ocherk, felyeton, sharh, taqriz janrlariga oid materiallar nihoyatda oz yoki yuqori mahorat bilan yaratilmagan. Ushbu janrlarning nutq madaniyatini va mahoratini egallashda o'rni ancha yuqori hisoblanadi.

- Matbuot materiallari bayonida ortiqcha maqto'v, dabdaba, real hayotni to'la, atroflicha aks ettira olmaslik, badiiy til vositalaridan noo'rin foydalanish holati ham uchraydi.

- Matbuot materiallarining tilida imloviy, ayniqsa, uslubiy xatolar, jumla tuzishdagi kamchiliklar ko'payib bormoqda.

- Ayrim televideniye va radio boshlovchilari, suxan-donlarning yoki boshlovchilik qilayotgan jurnalistlarning o'zbek tili imkoniyatlaridan unumli foydalanishga e'tiborlari pastligi, ba'zan davlat tiliga nopisand munosabatda bo'layotganliklari sezilib qolmoqda.

Yuqorida qayd etilgan holatlar savodxonlikka, ayniqsa, yoshlarning nutq madaniyatiga salbiy ta'sir ko'rsatayotganligi tashvishli bo'lib bormoqda.

Til va nutq madaniyati jamiyat hayotining ajralmas qismi, chunki ona tili muhim tarbiya vositasi sifatida kishilarni buyuk maqsadlar sari yo'naltiradi, ruhlantiradi, ezgu orzu-umidlar bilan yashashga undaydi. Ona tiliga e'tibor yosh avlod tarbiyasining ajralmas qismidir. Chunki tilimizni boy, sof holda kelgusi avlodlarga yetkazishning vositachiligi ana shu yoshlar, xususan, talabalar va o'quvchilar qo'lida. Demak, ona tilidan foydalanish nihoyatda zukkolikni, bilimdonlik-ni, mahoratni, hurmat-e'tiborni talab etadi.

O'qituvchining jamiyatdagi eng obro'li, ma'naviyatli va ma'rifatli inson, bir so'z bilan aytganda, ziyoli sifatidagi mavqeyi tildan foydalanish jarayonidagi ayrim kamchiliklarni bartaraf etishda nihoyatda foydalidir. Chunki ziyoli insonning aniq faktlar, foydali mulohazalar bilan o'quvchi va talabalar ongiga ta'siri beqiyosdir. Buning uchun nafaqat filolog-o'qituvchilar, balki boshqa fan o'qituvchilari ham o'zbek adabiy tili me'yorlari, qonun-qoidalarini yaxshi bilishi, atama qo'llashdagi yangiliklardan xabardor bo'lishi, o'quvchilar va talabalar savodxonligiga, nutq mahoratiga ijobiy va salbiy ta'sir etuvchi omillarni farqlay bilishi hamda ularni yetkaza olish qobiliyatiga ega bo'lishlari talab etiladi. Demak, qaysi fan o'qituvchisi bo'lishidan qat'iy nazar, o'z sohasini mukammal bilishidan tashqari, jamiyatning ilg'or ziyolisi sifatida o'zbek tilining hozirgi ijtimoiy mohiyatini to'g'ri anglagan holda, uning sofliqi, nutq jarayonida to'g'ri foydalanish, o'quvchi va talabalarning og'zaki hamda yozma nutq mahoratini oshirish uchun mas'ulligini zinhor unutmasligi lozim.

Tayanch so'z va birikmalar: Til, tafakkur, til va tafakkur, til va nutq, ijtimoiy, tilning ijtimoiy mohiyati, davlat tili, ish yuritish, ommaviy axborot vositalari, matbuot tili, jurnalist ijodi, tildan foydalanish mahorati, til va nutq madaniyati, ilmiy maqola, nutq jarayoni.

Mavzuni mustahkamlash va takrorlash uchun savollar:

1. Tilning jamiyatdagi o'rni haqida nimalarni bilasiz?
2. O'zbek tilining hozirgi davrdagi mavqeyi va davlat tili sifatida jamiyatdagi o'rni to'g'risida tushuncha bering.
3. O'zbek tilining hozirgi davrdagi ijtimoiy mohiyati haqida ma'lumot bering:
 - davlat tilida ish yuritish;
 - ta'lim jarayonida o'zbek tiliga e'tibor;
 - ommaviy axborot vositalarida davlat tiliga munosabat;
 - o'zbek tilining ijtimoiy mohiyatini tushuntirishda o'qituvchining o'rni.

Interaktiv metod: "T – shema" metodini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: Yangi mavzuni bayon qiladi va talabalarga pedagogik texnologiyalarning ilmiy-nazariy asoslari haqida boshlang'ich ma'lumotlarni beradi;

- Tinglangan ma'ruzadan kelib chiqib, talabalarning pedagogik texnologiyalar haqidagi fikrlarini quyidagi shema asosida tahlil qilishlarini so'raydi;

Pedagogik texnologiya

Afzalligi

Kamchiligi

Hulosa

- Topshiriqni yakka tartibda bajarishlarini so'raydi va 10 daqiqa vaqt ajratadi;
- Vaqt tugagach talabalardan izohlarsiz o'z fikr – mulohazalarini o'qib eshittirishlarini aytadi;

- Barcha hulosalar tinglangach, umumlashtiriladi va yakuniy hulosa shakllantiriladi.

Talaba: -Mavzuni diqqat bilan tinglaydi;

- O'zi uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni daftariga qayd qilib boradi;
- Berilgan shema asosida tushunchaga nisbatan o'zining mustaqil fikrini bildiradi;

- YAkuniy hulosasi bilan o'tirganlarni tanishtiradi;

- Reglamentga rioya qiladi.

Kutiladigan natija: Talabalar mavzu yuzasidan zaruriy bilimlarni o'zlashtiradi, kursning mohiyati haqida tasavvurga ega bo'ladi.

4- AMALIY MASHG'ULOT

MAVZU: O'ZBEK TILI DOIRASIDAGI ADABIY, DIALIKTAL VA SO'ZLASHUV NUTQI HAMDA IJTIMOY QATLAMLAR NUTQI ME'YORLARI

1.1.Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni: 15
Mashg'ulot shakli	AMALIY MASHG'ULOT
O'zbek tili doirasidagi adabiy, dialiktal va so'zlashuv nutqi hamda ijtimoiy qatlamlar nutqi me'yorlari	
O'quv mashg'ulotaing maqsadi:	
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv ko'llanma, darslik, kompyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat: savol-javob.

Reja:

1. Muloqot jarayoni.
2. O'zbek nutqining muloqot shakllari.
3. Muloqotning lisoniy va nolisoniy omillari.
4. Og'zaki nutq turlari.
5. Dialogik va monologik nutq haqida tushuncha.
6. Dialogik va monologik nutqning til xususiyatlari.

7. Kasbiy muomala odobi.

Muloqot jarayoni nihoyatda murakkab, uning boshlanishi, avvalo, kishilarning ruhiy holati, suhbatdoshga ijobiy yoki salbiy munosabati kabilar bilan bevosita bog'liq. O'zaro suhbatning qay yo'sinda bo'lishi, o'z-o'zidan ayonki, juda ko'plab omillarga bog'liq. Tadqiqotchilar bu jarayonni turlicha nuqtai nazardan baholashadi.

«Muloqot jarayoni, aslini olganda, odamlar o'rtasidagi axborot almashuvi bo'lib, uning asosiy maqsadi uzatilayotgan va qabul qilinayotgan axborotning tushunarlilikini ta'minlashdir».

O'zbek tilining hozirgi paytdagi ijtimoiy holati muloqot madaniyatining milliy urf-odatlarimiz, menta-litetimiz, an'analarimizga mos ravishda rivojlanib borayotganidan dalolat beradi. Muloqot madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari bir qator ilmiy tadqiqotlarda yoritilgan. S.Mo'minov va Sh.Iskandarovalarning monografik ishlari bunga misol bo'la oladi.

S.Mo'minov suhbatdoshlarning millatini, jinsini, yoshini, ijtimoiy belgilarini, ularning o'zaro yaqinlik darajasini, muloqot vaqtini, vaziyatni, holatni, ijtimoiy muhitni ana shu birliklar sifatida qaraydi.

Olimning fikricha, muloqot xulqini o'rganishda millat aholisining o'ziga xos urf-odatlarini, qadriyat va an'analarini hisobga olish lozim.

Insonlar o'rtasidagi muloqot til vositalari orqali yuz bersa-da, uning yuqori madaniyatli, ma'rifatli bo'lishi nafaqat til birliklaridan adabiy til me'yorlariga amal qilgan holda, nutq madaniyati talablari darajasida suhbatlashishni, balki boshqa bir qancha omillarni ham hisobga olishni talab etadi. Bunday omillar sirasiga, masalan, quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Umuminsoniy qadriyatlarni hisobga olish.
2. An'anaviy urf-odatlarini yaxshi bilish va ularga amal qilish:
 - a) kattalarga hurmat va kichiklarga izzat ko'rsatish;
 - b) xotin-qizlarga alohida hurmatda bo'lish;
 - v) oiladagi tarbiyaviy muhit: er-xotin muomalasi, ota-onaning farzandlariga munosabati;
 - g) ustozlarning shogirdlariga munosabati va muomalasi;
 - d) rahbarlarning oddiy insonlarga munosabati;
 - ye) qarindosh-urug'larning muomalasi;
 - yo) mahalladoshshlar va qo'shnilarning o'zaro munosabati.
3. Suhbatdoshlarning tafakkur doirasi, bilim saviyasi, dunyoqarashi.
4. Kishilarning ruhiy holati.
5. Jamiyatdagi ijtimoiy muhit: tinchlik, osoyishta-lik, iqtisodiy rivojlanish, millatlararo totuvlik.

6. Milliy o'zlikni anglash va boshqa millatlar vakillarini hurmat qilish kabilar.

Professor S.Karimovning fikricha, muloqotning ham til, ham tildan tashqaridagi omillari mavjud bo'lib, ular o'zaro birlashgandagina kutilgan nutq shakllanishi mumkin. Shuning uchun ham dastlab muloqotning ana shu omillari haqida tushunchaga ega bo'lish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bu ikki omil nutqiy jarayonda chambarchas bog'langan bo'lib, biri ikkinchisini taqozo qiladi va bir-birisiz yashay olmaydi. Vaziyatga bog'liq holda inson muomalasi-ning ko'rinishlari shu qadar ko'p bo'ladiki, bir vaziyat va holatda amalga oshirilgan suhbat boshqa bir o'rinda hyech qachon takrorlanmaydi. Ular salomlashish, xayrlashish, tabriklash singari vaziyatlardagina umumiylikni tashkil qilishi va nutqiy odat degan ma'no ostida birlashishi mumkin.

Psixologik nuqtai nazardan olib qaraganda, muloqotda shaklning ahamiyati nihoyatda sezilib turadi. Suhbatdoshlar o'zaro tanish-notanishligidan qat'iy nazar, odatda, bir-birlariga samimiyat bildirishga, iltifotli, sermulozamat bo'lishga, izzat-ikrom, hurmat ko'rsatish, manzirat qilish, bir-birlarining kayfiyati, ko'ngliga qarab gapirishga harakat qiladilar. Muloqot jarayonida ko'zda tutilgan maqsaddan kelib chiqib, ba'zan ro'y beradigan noqulay vaziyatni yumshatishga harakat qiladilar. Bir-birlariga gapirib olishga imkon Bera-dilar. Bunday vaqtda orada jimlik, sukunat hukmron bo'lishi, suhbatda uzilishlar ro'y berishi mumkin. Lekin muloyimlik bilan uni bartaraf etish yo'llari ham izlanadi. Bunday paytlarda suhbatdoshlarning yoshi, jinsi, saviyasi, albatta, sezilib turadi. Suhbat jarayonida, yuqorida ta'kidlaganimizdek, undan ko'zda tutilgan maqsaddan kelib chiqib yoki suhbatdoshlarga mutlaqo bog'liq bo'lmagan holda buning aksi ro'y berishi ham mumkin.

«Bunday muloqot o'rnatishning shakllari ko'p. Masalan, nutq oldidan biroz avval ro'y bergan va tinglovchilar kayfiyatiga ta'sir qilgan hodisaga bir og'iz munosabat bildirish yoki qiziqarli voqyeani hikoya qilib, ularning kayfiyatini ko'tarish mumkin va h.k. Albatta, auditoriya-ning tinglashga moyilligini uyg'otish uchun qanday shaklni tanlash konkret vaziyatga bog'liq. Har holda auditoriya uchun tushunarli va uida muayyan tuyg'ularni uyg'ota oladigan fikrni asoslash osonroq.

Kaykovus bu borada shunday saboq beradi: "Har kishiga so'z aytur bo'lsang qarag'il, ul sening so'zingga xaridormu yoki xaridor emasmu? Agarda uni so'zingga xaridor topsang, unga so'zingni sotg'il. Yo'q ersa, ul so'zni qo'yib, shundoq so'z deg'ilkim, unga xush kelsin va sening so'zingga xaridor bo'lsin" (U.Saidov. O'sha manba, 81-b.).

«Ko'rgazmalilik, izchillik, auditoriya aqliy va ruhiy imkoniyatlarini hisobga olish kabi didaktik prinsiplar-ni qo'llashning ham ahamiyati katta.

Notiqning vazifasi auditoriyani uyushtirish, tinglovchilarni ma'ruzani eshitishdan chalg'ituvchi barcha narsalardan forig' etish ekan, bunda ruhiy holatni yuqtirish, taqlid, inontirish kabi psixologik usullardan foydalanish ham yordam beradi.

Auditoriya diqqatini jalb etish uchun notiq quyidagi ruhiy-pedagogik talablarga rioya etishi lozim: fikr va ma'lumotlarning yangiligi, fikr(lar)ning isbotlangan-ligi, ehtirosli (ekspressiv) bayon»²¹.

Muloqot jarayoniga yuqorida sanab o'tilganlardan boshqa ta'sir etuvchi tashqi omillar ham kuzatiladi. Suhbat jarayonida aralashmayotgan, ammo suhbatdoshlar uchun hurmatli bo'lgan kishining ta'siri bunga misol bo'la oladi. Suhbatdosh ustozga, sevimli yoki jamiyatda obro'si, hurmati bor kishiga, arboblari va

amaldorlarga yaqin, hatto qarindosh bo'lishi ham mumkin. Bu narsa ham ma'lum ma'noda tashqaridan suhbatdoshlar nutqini «boshqarib boradi», uning davom etishi va yakuniga ta'sir ko'rsatadi.

S.Karimovning ta'kidlashicha, muloqotning hududiy farqlanishini ham e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Masalan, qishloq va shahar aholisining muloqoti sheva va chet so'zlardan foydalanish, og'zaki so'zlashuv uslubining to'la namoyon bo'lishi kabilar asosida insonga xos bir qator fazilatlar hamda nuqsonlarning muomala jarayoni-da o'ziga xoslik bilan namoyon bo'lishida ko'rinadi.

Nutq vaziyatiga qadar suhbatdoshlar suhbat mavzusidan yoki unga aloqador ayrim faktlardan xabardor bo'lgan bo'lishlari mumkin va bu narsa ularni ma'lum darajada muloqot jarayoniga tayyorlaydi. Ammo kutilgan natija-larni berish-bermasligini shu nutqiy vaziyatning o'zi belgilaydi.

Muloqot jarayonining muhim qismini murojaatlar tashkil qiladi. Murojaat esa tanish kishilarga ham, notanishlarga ham bo'lishi mumkin. Bu vaziyat esa alohida til elementlarini tanlashni taqozo etadi. Masalan, notanish kishilarga murojaat qilinganda ishlatilishi odat tusiga kirgan so'zlarni olaylik: *yigit, og'ayni, aka, uka, amaki, tog'a, jiyan, ota, buva, xola, buvi, momo, opa, singlim, qizim, bolam* kabi. Bu so'zlarga murojaat qiluvchining xohish-irodasi yoki kayfiyatiga qarab *-jon* subyektiv baho shakli qo'shilishi mumkin. Bundan tashqari bu murojaat so'zlarining dialektal ko'rinishlari ham mavjud bo'lib, ularning barchasi birgalikda qo'llanishda ma'lum hududiy-vazifaviy chegaralanishlarni keltirib chiqaradi. Masalan, kasb-hunarga oid *usta* so'zini ishlatish faol. Lavoziim yoki vazifani ifoda etadigan *rais buva, qozi buva, xo'jayin, domla, muallim, doktor / duxtir, shofer / shopir* singari so'zlar ham murojaatlarda turg'unlik kasb etgan. Agar ularga *o, yey, hov, hoy* kabi undovlar qo'shib ishlatilsa, murojaat mazmuni o'zgaradi. Garchi chaqiriq masofa nuqtai nazaridan murojaat qiluvchidan nisbatan uzoqroqdagi kishiga qaratilayotganday bo'lsa ham, bunday murojaatda ma'lum ma'noda eshituvchiga nisbatan hurmat darajasi pasayadi.

Tanishlarga qaratilgan murojaatlar ham farqlanadi. Yoshi ulug', lavozim jihatdan yuqoridagi, yaqin va hurmatli kishiga nisbatan qilinadigan murojaatlar tanishu, ammo so'zlovchi uchun unchalik ahamiyatli bo'lmagan kishiga nisbatan qilinadigan murojaatdan boshqacha bo'ladi. Birinchi guruhdagi kishilarga nisbatan *dada, dadesh, azizim, onam, loharim, dilbarim, erkam, pari, bek, gul, poshsho, botir, go'zal, malak, boyvuchcha, boyvachcha, valine'mat, shirin, oppoq, do'ndiq, nuridiyda, jon, qanot, chiroq, g'uncha, xon, xonim, poshsha, oy, shunqor, lochin, qaldirg'och, qo'zi, bo'ta, toy, qulun, arslon* so'zlari hamda —**xon** (Matlubaxon, Diloromxon), **-jon** (bolajon, ukajon, opajon, singiljon), **-boy** (Hamidboy, Hikmatboy) kabi *bo'shimchalarni bo'shish* bilan murojaat qilinadi.

Muloqot jarayonida so'z va iboralarning ma'lum qolipda takrorlanaverishi kishilarda odat va ko'nikmalarni keltirib chiqaradi. Har bir muomala jarayonining o'z qoida va odatlari shakllanib, u umumxalq, umummilliy xarakter kasb etadi. Muloqotda unga rioya qilish taomilga kiradi. Aksincha, undan chiqish bu odatlarga itoat qilmaslik deb qabul qilinadi.

Inson muloqot jarayonida salomlashish, tanishish, xayrlashish, biron narsani iltimos qilish, tabriklash, minnatdorchilik bildirish singari ko'plab nutqiy vaziyatlarga duch keladi va ularning har birining o'ziga xos muomala odatlari mavjud bo'ladi. Bu odatlar umuminso-niy, umummilliy urf-odat va taomillar, madaniyat va qadriyatlar doirasida bo'ladi. Masalan, salomlashish odati: *assalomu alaykum – vaalaykum assalom, hormang – bor bo'ling, xush kelibsiz – xushvaqt bo'ling, yaxshimisiz – xudoga shukur*; xayrlashish odati: *men boray, bo'lmasa – o'tirsangiz bo'lardi / choy ichib ketsangiz bo'lardi, xayr – omon bo'ling, yaxshi qoling – yaxshi boring, yana kelinglar – sizlar ham boringlar*; iltimos qilish odati: *iltimos, agar mumkin bo'lsa, agar sizga malol kelmasa, bemalol bo'lsa, sizdan bir narsa so'ramoqchi edim, mobodo sizga og'irlik qilmasa, imkoniyatingiz bo'lsa, nima desam ekan...so'rash sal noqulay bo'lib turibdi* kabi.

O'zbek nutqiy odati tadqiqotchisi Sh.Iskandarova uning vazifa doirasini belgilab, suhbatdoshlar o'rtasida aloqa o'rnatish, ularning bir-birlariga iltifot ko'rsatishga harakat qilishi, suhbatni boshqarib borish, murojaat qilish, xitob, ta'sir etish singari omillarni qayd qiladi.

Dialogik va monologik nutqlar insonning muloqot shakllari hisoblanadi. Inson nutqi ko'rinishlari sifatida dialogik nutq ham, monologik nutq ham nutqning shakllanishidagi umumiy qoidalarga hamda insonlar o'rtasida amalda bo'lgan muomala etikasi va tamoyillariga bo'ysunadi. Ayni paytda, ularning har biri shakllanish-dagi til xususiyatlari va tildan tashqarida bo'lgan omillarga munosabati bilan bir-biridan farqlanadi. Ikki kishi o'rtasidagi har qanday suhbatni dialog sifatida e'tirof etish mumkin. Ammo bu nutqning o'ziga xos xususiyatlari ana shu ikki kishi o'rtasida yuzaga kelgan suhbat jarayonida ochiladi. Shunday ekan, yuqorida ta'kidlanganidek, bu yerda ham suhbatning maqsad va mavzusi, suhbatdoshlarning o'zaro munosabati, yoshi, jinsi, dunyoqarashi, bilimi, jamiyatda egallagan o'rni va mavqeyi dialogik nutqning mazmunini belgilaydi.

Matnlarning til jihatiga e'tibor berilganda, shu narsa ma'lum bo'ladiki, suhbat jarayonidagi gaplar asosan savol-javoblardan iborat bo'ladi, ya'ni gaplarning ma'lum qismini so'roq gaplar tashkil qiladi. Bu gaplar tuzilishiga ko'ra sodda va to'liqsiz gaplardan iborat bo'ladi. To'liqsiz bo'lishining sababi ma'lum, albatta. Undagi ma'no yoki avvalgi gapdan yoki umuman suhbat mazmunidan anglashiladi.

Garchi dialogik nutq til nuqtai nazaridan gap shakllarining to'liq bo'lmasligi, so'zlarning tushib qolishi yoki qisqarishi, inversiyaga uchrashi bilan boshqa nutq shakllaridan ajralib tursa-da, bu o'rinda ham muloqotning umumiy qoidasi va etikasini saqlab qolishga harakat qilinadi.

«Albatta, kishi o'zi suymagan odamga murojaat etishga majbur bo'ladigan holatlar bo'ladi. Masalan, ish jarayonida yoki ma'muriy holatlarda odam o'zi yoqtirmagan rahbarga yoki xodimga murojaat etmasligining iloji yo'q. Ammo imkon qadar bunday holatlarni kamaytirishga harakat qilish kerak.

Yoqtirmagan odamga nutq bilan murojaat etmaslik kerakligining boshqa, ma'naviy jihat ham mavjud. Ya'ni notiq o'z nutqini ezgulikka yo'naltirmog'i, tinglovchida ezgu tuyg'ularni uyg'otmog'i kerak. Buni, avvalo, so'z orqali murojaat qilingan insonga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo'lish zaruratga

aylantiradi. Shunday ekan, so'zlayotgan kishi, o'zgaga yomonlik keltirmaslikni o'ylashi, har gapni andisha bilan so'zlashi kerak. Ammo ana shu andishaga ko'p hollarda e'tibor qilinmaydi».

Alohida bir kishiga taalluqli bo'lgan nutq monologik nutq sifatida baholanadi. Bu nutq ikki xil ko'rinishga ega: ochiq nutq va ichki nutq.

Ochiq nutq jamoaga qaratilgan bo'ladi va turli xarakterdagi yig'ilishlarda – qurultoylar, sessiyalar, ilmiy anjumanlar, dars jarayoni, hisobot yig'ilishlari, har xil jamoalarning majlislari, uchrashuvlar, bayram-lar, to'y-tomoshalar, tug'ilgan kunlar, do'stlar uchrashuvi singari kichik davralar, motam mitinglarida so'zlanadi. Bu yig'ilishlarning mazmuni turlicha bo'lganligi sababli ularda so'zlanadigan monologik nutq xarakteri ham bir-biridan farq qiladi. Masalan, bayramlar, uchrashuvlar, to'y-tomoshalar, tug'ilgan kunlar tantanali tarzda kechadi-gan yig'inlar bo'lganligi tufayli ularda so'zlanadigan nutq ham tantanali ruh asosiga qurilgan bo'ladi.

Hisobot yig'ilishlari va jamoalarning (ishlab chiqarish, rejalashtirish) majlislari rasmiy xarakterda bo'ladi. Qurultoy va sessiyalar keng qamrovli yig'ilishlar bo'lganligi tufayli ularda rasmiylik ham, norasmiylik va tantanavorlik ham aralash bo'ladi. Mavzuga qarab har xil faktlar, raqamlar keltiriladi.

Fikrni og'zaki bayon etish usullari xilma-xil bo'lib, jumladan, quyidagilar ko'rsatilgan: Suhbat, muhokama, munozara, notiqona so'zlash, tashviqot nutq, tanqidiy nutq, tabrik nutqi.

Tadqiqotlarda og'zaki nutq(notiqlik)ning bir qancha turlari qayd etilgan. Masalan:

Siyosiy-ijtimoiy notiqlik:

1. Siyosiy-ijtimoiy va siyosiy iqtisodiy mavzudagi nutq.
2. Sessiya, konferensiyadagi nutq.
3. Siyosiy nutq.
4. Diplomatik nutq.
5. Siyosiy sharh.
6. Harbiy vatanparvarlik nutqi.
7. Miting nutqi.
8. Ilmiy-ommabop nutq.

Akademik notiqlik:

4. O'quv yurtlari ma'ruzalari.
5. Ilmiy nutq (ma'ruzalar).
6. Ilmiy sharh.
7. Ilmiy axborot.

Sud notiqligi:

1. Qoralovchi (prokuror) nutqi.
2. Jamoatchi-qoralovchi nutqi.
3. Oqlovchi (advokat) nutqi.
4. Jamoatchi-oqlovchi nutqi.
5. O'z-o'zini himoya qilish nutqi.

Ijtimoiy-maishiy notiqlik:

1. Madhiya (yubiley yoki maqtov nutqi).

2. Ta'ziya (motam) nutqi.
3. Tabrik nutqi (tost).

Interaktiv metod: "Insert" metodini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: -Talabalarni yangi mavzu bilan tanishtiradi.

- Ularga mavzuni qisqacha bayoni tushirilgan tarqatma materiallarni beradi;
- Talabalardan matn bilan tanishish jarayonida mahsus belgilar yordamida – "V"- tanish ma'lumot; - "Q"- yangi ma'lumot "?"- bu ma'lumot men uchun tushunarsiz;
- Belgilangan vaqtdan so'ng belgilar tahlil qilinadi;
- YAkuniy hulosa shakllantiriladi.

Talaba: -Matn bilan yaqindan tanishadi va mahsus belgilar orqali o'z bilim, ko'nikma va malakalarini ifodalaydi;

- O'z-o'zini baholaydi.

Kutiladigan natija: Talabalar yangi mavzu bilan tanishadilar, ta'lim texnologiyalarining ilmi-nazariy asoslari haqida ma'lumot oladilar.

5- AMALIY MASHG'ULOT

MAVZU: FONETIK VA TALAFFUZ ME'YOR

1.1.Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni: 15
Mashg'ulot shakli	AMALIY MASHG'ULOT
Fonetik va talaffuz me'yor	Hozirgi o'zbek tilida 31 ta tovush - fonema mavjud bo'lib, ularni ifodalashga xizmat qiladigan rus grafikasiga asoslangan belgilar soni 35 ta. Ana shu tovushlar tizimi va ularning harfiy ifodasiga ega bo'lgan o'zbek tili bugungi kunga qadar 1956 yil 4 aprelda tasdiqlangan va kuchga kiritilgan «O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari»ga binoan ish ko'rib kelmoqda.
O'quv mashg'ulotaing maqsadi:	O'zbek tilining imloviy me'yorlari hozirgacha ana shu qoidalarga muvofiq amal qilmoqda va bu jarayon O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining «O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi qonunining yangi tahririni amalga kiritish tartibi to'g'risida» 1995 yil 21 dekabrda qaroriga asosan 2005 yilgacha davom etdi.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv ko'llanma, darslik, kompyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat: savol-javob.

O'ZBEK ADABIY TILI ME'YORIY KO'RINISHLARI

O'zbek adabiy tili me'yorlari ilmiy asarlarda quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Leksik-semantik me'yor.
2. Talaffuz (orfoepik) me'yor.
3. Yozuv (grafika) me'yor.
4. Fonetik me'yor.
5. Aksentologik (urg'uni to'g'ri qo'llash) me'yor.

6. Grammatik (morfologik va sintaktik) me'yori.
7. So'z yasallsh me'yori.
8. Imloviy me'yori.
9. Uslubiy me'yori.
10. Punktuation me'yori.

Adabiy me'yorning og'zaki va yozma ko'rinishlari mavjud bo'lib, og'zaki adabiy me'yorning rivojlanishiga xalq qiziqchilari, askiyachilari, latifago'y xalq shoir-baxshilari katta hissa qo'shsalar, yozma adabiy me'yorning shakllanishida belgilangan yozuv shakli asosida yozib qoldiradigan yozma adabiyotning xizmati cheksizdir. Umuman olganda, adabiy til me'yorini o'rganish yangi hodisa emas. Til me'yori va adabiy me'yori muammo sifatida nutq madaniyati ilmiy soha deb tan olinganga qadar ham o'rganib kelingan. Adabiy til me'yori, uning shakllanish, rivojlanish, stabillashuv qonuniyatlari - nutq madaniyati sohasining tekshirish obyekti hisoblanadi.

Nutq madaniyati sohasining adabiy til me'yoriga yondashuvi quyidagi xususiyatlari bilan grammatik munosabatda farq qiladi:

a) nutq madaniyati adabiy til me'yoridagi o'zgarib, buzilib turuvchi nutqiy nuqsonlarni yuzaga keltiruvchi hususiyatlarni topishi va ularni tuzatishga intilishi lozim;

b) nutq madaniyati adabiy til me'yorini doimiy rivojlanib, o'zgarib turuvchi hodisa sifatida tekshirishi va adabiy til me'yori sistemasidagi yangi holatlarni, o'zgarayotgan, o'zgargan holatlarni, shuningdek, iste'moldan chiqqan holatlarni hisobga olishi kerak;

v) nutq madaniyati adabiy til me'yori sistemasidagi qarama-qarshi holatlarni belgilashi hamda tilning barcha yaruslari bo'yicha tekshirish lozim.

Nutq madaniyati adabiy me'yorni ma'lum maqsad bilan, aniqro'ji, madaniy nutqning chegarasi va vositalarini aniqlash maqsadida o'rganadi. Shu sababli, nutq madaniyati sohasi adabiy til va uning me'yoriy sistemasini baholaydi va nazorat qiladi. Nutq madaniyati sohasi adabiy tilga yondashadi, ya'ni adabiy til rivojiga ongli aralashadi.

Ma'lumki, tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. U jamiyat taraqqiyoti, mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladigan, faqt jamiyatda odamlar orasida mavjud bo'ladigan ijtimoiy hodisadir. Jamiyat rivojlangan sari til ham shakllanib boradi. Demakki shu tilda so'lashuvchi millatning ma'naviyati yuksalib, nutqiy malakasi ortib boradi. Aks holda til tanazzulga yuz tutadi. Bu esa nutqiy malakaning so'nishiga, ma'naviyatning qashshoqlashishiga olib keladi.

Jamiyatda yashayotgan har bir shaxs alohida nutq egasi hisoblanadi. Lekin ularning hammasi uchun umumiy bo'lgan nutqiy qurol shu jamiyatning yagona tili hisoblanadi.

Inson nutq faoliyatida adabiy til madaniyati qoidalarini mukammal bilgani holda, ayniqsa, badiiy adabiyot, gazeta va jurnallarni o'qishi, radio va televizionni kuzatib borishi orqali hamda tinimsiz mustaqil shug'ullanishi natijasida nutqiy malakaga ega bo'ladi.

Adabiy til madaniyatini chuqur egallagan insongina nutq madaniyatiga ega bo'ladi. Adabiy til madaniyatini egallashda tilga bo'lgan e'tibor, unga chinakam muhabbat va hurmat muhim rol o'ynaydi. Adabiy til va uning me'yorlarini shunchaki qiziqish yoki u bilan nomigagina shug'ullanishi orqali egallab bo'lmaydi.

Insonning nutq faoliyati uch ko'rinishda namoyon bo'ladi. Bular - so'zlash, mutolaa qilish va eshitish. So'zlash, deyilganda, so'zlovchining ma'lumot, maslahat berishi, buyurishi, o'ziga noma'lum bo'lgan narsalar haqida so'rashi tushuniladi. So'zlaganda so'zlovchining bilimi, madaniyati, axloqi, odobi yuzaga chiqadi. So'zlashning monologik va dialogik ko'rinishlari mavjud.

Mutolaa qilish o'quvchining yozma nutq orqali asar muallifi, obrazlari bilan muloqotidir. Mutolaa tufayli yozma nutqda aks etgan voqeya – hodisadan xabardor bo'ladi.

O'rta maktabda ta'lim olayotgan yoshlarni, ya'ni jamiyatning yangi ijtimoiy kuchlarini yetishtirishda o'qituvchi mas'ul hisoblanadi. Jamiyat o'qituvchining qo'lga yosh avlodni, ya'ni o'z kelajagini ishonib topshiradi. Uning kamol topishida o'qituvchining nutqi o'ta muhimdir. Demak, o'qituvchilik kasbi insonparvarlik, vatanparvarlik, yuksak madaniyat bilan birga yuqori darajadagi nutqiy malakaga ham ega bo'lishini talab qiladi. Bu o'z-o'zidan adabiy til me'yorlari to'g'risida o'qituvchi yetarli bilimga ega bo'lishi lozimligini bildiradi.

O'ZBEK ADABIY TILI VA NUTQ MADANIYATI

Hozirgi zamon o'zbek tilining fonetik, leksik, grammatik, orfoepik hamda orfografik, imloviy me'yorlari-ning nisbatan mukammal shakllanganligi o'zbek tili madaniyatining ulkan yutug'idir.

O'zbek adabiy tili olimlar, ziyolilar, adiblarning og'zaki va yozma adabiyotining asosiy ijodkorlari bo'lgan xalqimizning asrlar osha mashaqqatli mehnati, tilga sayqal berishi, uni chuqur o'rganishi borasidagi xizmatlari evaziga turkiy tillar oilasida o'ziga xos mavqyega ega bo'ldi. O'zbek tilida juda ko'p o'lmas badiiy asarlar, ilmiy tadqiqotlar yaratildi. Bu ham o'zbek tilining madaniy tillar qatoridan o'rin olishini ta'minladi.

Qadimdan ma'lumki, til eng muhim aloqa – aralashuv, fikr almashuv qurolidir. Bu qurol qator boshqa vazifalarni ham bajaradi: u yoki bu xalq tarixi yoki umuman voqyelik haqida xabar beradi, ularni avloddan – avlodga yetkazadi, kishilar ongiga ta'sir etadi, estetik zavq bag'ishlaydi. Shuningdek, u bilim berish yoki bilim olish quroli hamdir.

Ana shunday qator vazifalarni bajaruvchi hamda funksional imkoniyati yanada ortib borayotgan bu qurolning – o'zbek adabiy tilining ishlatilishi, uning qay darajada sayqal topganligi, o'tkirligi, muayyan vazifani bajarishga xoslanganligi, tuzilishi, mohiyati bilan shaklining mutanosibligi, go'zal va ixchamliligi kabilar uning qudratli madaniy qurol ekanligini ko'rsatadi. Qurolni yaratish va unga sayqal berish esa shu tilga mansub bo'lgan xalq vakillarining, ziyolilar, adiblar, shu qurolni ishlatishga ehtiyoji bor bo'lgan barcha kishilar va, nihoyat, shu ish bilan maxsus shug'ullanuvchi mutaxassislarning ishidir. "

Darhaqiqat, nutq – bu til deb atalmish noyob quoldan foydalanish jarayoni. Demak nutqiy jarayon – tilning o'z vazifasini bajarish jarayoni. Bu jarayon yaxshi yoki yomon kechishi mumkin. Notiq esa ma'lum ma'noda bu jarayonni amalga oshiruvchidir.

“Qobusnoma” da Kaykovus hamma hunarlar ichida so'z hunari – notqlikni a'lo deb bilgan: “Bilgilkim, hamma hunardan so'z hunari yaxshi”.

Nutq xoh og'zaki, xoh yozma bo'lsin, go'zal yoki quruq – qo'pol bo'lishi mumkin.

O'tkir teshani qo'lga olgan usta u bilan ajoyib bir quticha yasashi mumkin. Shu teshani qo'lga olgan chala bir havaskor usta bir zumda qo'lini chopishi yoki yaxshi narsani ishdan chiqarishi mumkin.

Adabiyotshunos olim Izzat Sulton “Adabiy asarining mazmuni, undagi g'oyaning oliyanoblighi, tasvir qilingan odamlar va hodisalarning go'zalligi yoki xunukligi – hammasi o'quvchiga asarning tili orqali yetadi. Shu sababli til sohasidagi mahorat yozuvchi qobiliyatining eng yorqin alomatidir”, - deganida, eng avvalo, til qurolidan foydalanish mahorati haqida fikr yuritgan.

Demak, hamma uchun baravar xizmat qiladigan til- aloqa-aralashuv quroli vositasida go'zal, yaxshi, namunali nutq tuzish ham mumkin. Bularning birinchisi madaniy nutq, ikkinchisi esa nomadaniy “xunuk” nutqdir.

S.I.Ojegov “yuqori darajadagi nutq madaniyati –bu o'z fikrini til vositalari orqali to'g'ri, aniq va tasirchan qilib ifodalay bilish qobiliyatidir”, - deydi.

Bunday qobiliyatga o'z ona tilini chuqur sevis va hurmat qilish, uni mukammal bilish orqali erishiladi. Shuning uchun ham har bir kishining madaniylik darajasi, o'qib qanchalik tarbiya ko'rganligi uning yozma va og'zaki nutqidan bilinadi.

O'zbek adabiy tili me'yorining quyidagi ko'rinishlari mavjud: Umumiy tarzda: yozma adabiy til me'yor va og'zaki adabiy til me'yor. Aniq tarzda: imlo, talaffuz, leksik-frazeologik, grammatik va uslubiy me'yorlar.

Imlo va talaffuz me'yorlari. Hozirgi o'zbek tilida 31 ta tovush - fonema mavjud bo'lib, ularni ifodalashga xizmat qiladigan rus grafikasiga asoslangan belgilar soni 35 ta. Ana shu tovushlar tizimi va ularning harfiy ifodasiga ega bo'lgan o'zbek tili bugungi kunga qadar 1956 yil 4 aprelda tasdiqlangan va kuchga kiritilgan «O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari»ga binoan ish ko'rib kelmoqda. Binobarin, o'zbek tilining imloviy me'yorlari hozirgacha ana shu qoidalarga muvofiq amal qilmoqda va bu jarayon O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining «O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi qonunining yangi tahririni amalga kiritish tartibi to'g'risida» 1995 yil 21 dekabrda qaroriga asosan 2005 yilgacha davom etdi.

Undan keyin esa O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 2 sentyabrda qabul qilingan «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini hayotga joriy qilish to'g'risida»gi hamda 1995 yil 6 maydagi «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosiga qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi qonunla-riga asosan ish ko'rilmoqda.

Respublikamizda ta'limning barcha tizimlarida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995 yil 24 avgustdagi «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida» qabul qilgan qarori asosida faoliyat yuritilmoqda.

An'anaviy imlo me'yorlarini saqlab qolgan holda, lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek alifbosi bilan ish ko'radigan imlo ham o'z me'yoriy qoidalariga ega va bu me'yorlar yuqorida tilga olingan hujjatda o'z ifodasini topgan. Undagi qoidalarga amal qilish tilimizdan foydalanuvchilar uchun bundan keyin majburiy sanaladi va shu tarzda bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan tadbirlar natijasida o'zbek tilining orfografik me'yori yo'lga qo'yiladi.

A.Mamatov quyidagi mulohazalarni bayon qiladi: «Yoshlarning adabiy til normalariga amal qilgan holda so'zlashishi, nafaqat ularning o'qimishlilikidan darak beradi, balki ayni vaqtda aqlli va madaniyatlilikini ham ko'rsatadi. Shuning uchun yoshlar hamma vaqt nutq madaniyati va nutq odobiga qat'iy rioya qilgan holda so'zlashga harakat qilishlari lozim. Talaffuz etilgan har bir tovush, so'z, ibora, aniq va ravon jaranglashi kerak. Yoshlarning notiq bo'lishi shart emasdir (balki), lekin faqat fikrini, tushunchalarini to'g'ri, aniq iboralar bilan ifoda qilishlari zarur, chunki ona tilimizning sofligini saqlash har bir yosh avlodning sharaflı burchidir».

Ona tilimizga davlat tili maqomining berilishi uning hayotiylik, yashash shart-sharoitlarini belgilab berdi. Rivojlanishi va istiqboli qonun yo'li bilan kafolatlandi.

Ma'lum bo'ladiki, og'zaki nutqning to'laligicha adabiy holatga keltirilishini ta'minlash talaffuz jarayonini me'yorlashtirish bilan bog'liq. Og'zaki nutq ishlatiladigan qaysi soha va yo'nalish bo'lmasin, turli uslublardagi vazifasini belgilash bo'lmasin, barcha o'rinlarda ham til birliklarini bir me'yorga keltirib qo'llash masalasi birinchi o'rinda turadi.

Orfoepik me'yorlarga rioya qilmaslik nutqimiz madaniyatida jiddiy nuqsonlardan biri bo'lib qolmoqda. Tilshunoslarimiz zahmatlari tufayli o'zbek tilidagi birliklarining deyarlik barchasidagi me'yoriy ko'rinishlar ommaga turli qo'llanmalar, lug'atlar shaklida tavsiya etildi. Yangi imlo qoidalariga o'tishimiz munosabati bilan bunday ishlar davom ettirilmoqda. Nafaqat filolog olimlar, balki maorifimiz jonkuyarlari, o'z ona tiliga chuqur hurmat bilan qaraydigan barcha ziyoli-larimiz bu me'yorlarning buzilishiga e'tiroz, tuzatish va tavsiyalar tarzida chiqishlar qilib turishibdi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, talaffuz me'yorlarini buzish, til madaniyatiga e'tiborsizlik hamon davom etmoqda. Bu kamchiliklar hatto radio, ayniqsa, televideniye eshittirishlarida ham seziladi.

Xalqimiz shevachilikdan batamom qutula olgan emas. Garchi ko'pchiligimiz adabiy til me'yori talablari asosida savodli yozsakda, talaffuzda e'tiborsizlik, loqaydlik, mas'uliyatsizlik davom etmoqda.

Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi til sathlari orasida leksik birliklar alohida o'rin tutadi va ularning o'ziga xos me'yoriy xususiyatlari mavjud.

Interaktiv metod: "Debat" usulini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: YAngi mavzuni tushuntirishdan avval talabalarga quyidagi muammoli vaziyatni og'zaki bayon etadi.

Muammoli vaziyat:

Matematika fanidan yangi o'qituvchi darsga kirdi. Misolni echishni tushuntirar, lekin daftardan ko'zini uzmas edi. O'qituvchi misolni doskaga yozib tushuntirayotganida o'quvchilar uni daftarini berkitib qo'yishdi. O'qituvchi qarasa daftar joyida yo'q, u misolni davomini yozolmay qoldi...

- Talabalardan mazkur muammoli vaziyatni kelib chiqishiga sabab bo'lgan holat so'raladi va u tahlil qilinadi, ya'ni muammoli vaziyat, o'quv muammosi, o'quv muammosini echish uchun izlanish, echim tartibida;

- Fikrlar umumlashtirilib, yangi mavzuni bayonini boshlaydi.

Talaba: - Muammoli vaziyatni tahlil qilib, o'z munosabatini bildiradi;

- Fikrlarini misol va sabablar orqali tushuntiradi.

Kutiladigan natija: Talabalar muammoli vaziyatni tahlil qilish orqali muammoli o'qitish, uni tashkil etish bosqichlarini o'rganadilar.

6 - AMALIY MASHG'ULOT

MAVZU: LEKSIK, SEMANTIK – USLUBIY ME'YOR

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni:
Mashg'ulot shakli	AMALIY MASHG'ULOT
Leksik, semantik uslubiy me'yor	Leksik me'yorlar deganda nutq jarayonida umumxalq tilida mavjud bo'lgan so'zlarni to'g'ri tanlash va o'rinli ishlatish tushuniladi. Ko'pma'nolilik, sinonimlar va variantlar shaklidagi leksik birliklar doirasida tanlanish imkoniyatining ko'pligi uning xususiy me'yorlari-ning shakllanishiga ham sabab bo'lgan.
O'quv mashg'ulotaing maqsadi:	Tilimizdagi dialektizm, neologizm va okkazonalizm, pleonazm va boshqa leksik birliklarning me'yoriy xususiyatlarini bilish kam leksik me'yor to'g'risidagi ma'lumotlarimizni kengaytiradi.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv ko'llanma, darslik, kompyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat: savol-javob.

Leksik me'yorlar deganda nutq jarayonida umumxalq tilida mavjud bo'lgan so'zlarni to'g'ri tanlash va o'rinli ishlatish tushuniladi. Ko'pma'nolilik, sinonimlar va variantlar shaklidagi leksik birliklar doirasida tanlanish imkoniyatining ko'pligi uning xususiy me'yorlari-ning shakllanishiga ham sabab bo'lgan. Tilimizdagi dialektizm, neologizm va okkazonalizm, pleonazm va boshqa leksik birliklarning me'yoriy xususiyatlarini bilish kam leksik me'yor to'g'risidagi ma'lumotlarimizni kengaytiradi.

Dialektizmlar va adabiy til me'yori doirasida me'yorni belgilash tilimizdagi mas'uliyatli masala-lardan biri sanaladi. Chunki adabiy til sheva leksi-kasidan ularning ko'pchiligi uchun umumiy bo'lgan so'zlarni tanlab oladi va uni o'z leksik

tarkibiga kiritadi (mas., *sigir-siyir-inak; chaqaloq-buvak, tuxum-moyak-yumurta, chumoli-murcha-qarinja-qumurusqa* kabilar).

O'zbek tilida aynan ekvivalentlari mavjud va varvarizm sifatida qaraladigan *nu, tak, vot, sovsem, voobuy, tolko, tolko tak, yestestvenno, obyazatelno, konechno, uje, pochti, tak chto, znachit, kak raz, neujeli, tem boleye, dokument, oformit qilmoq, organizovat qilmoq, prinimat qilmoq, razresheniye olmoq, podpis qo'ymoq, bo, akun, soni* kabi so'z va birikmalarining ishlatilishi ham ijobiy hodisa emas. Bu yerda ham me'yor buzilgan.

O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi qonunning qabul qilinishi munosabati bilan fanlarning turli yo'nalishlari bo'yicha atamashunoslik sohasida islohotlar o'tkazish, ularni «o'zbekchallashtirish»ga imkoniyat yaratildi. Shunday bir vaziyat yuzaga keldiki, atamalarni «milliylashtirish»ga ishtiyoq kuchayib ketdi. Tavsiyalar ham nihoyatda ko'paydi (Bu haqda yuqrida ham fikr bildirilgan edi).

Mustaqillik tufayli yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar natijasida tabiiy ravishda tilimizda ham juda ko'plab yangi so'z va iboralar, birikmalar paydo bo'layapti. Bu holatni, asosan, fan, ishlab chiqarish, iqtisodiyot, xalqaro munosabatlar, huquq sohalarida, qisman maorif, madaniyat, san'at va badiiy adabiyot sohalarida kuzatamiz. Xalqimiz ularni qanday qabul qilishidan qat'iy nazar, ularni qo'llashdagi har bir holatga munosabat bildirib borilishi, me'yor sifatida tavsiya etilayotgan variantlarning nega shunday tarzda ma'qul ko'rilganligi asoslanishi zarur bo'ladi.

Xususiyl me'yorlar sifatida qaraladigan ma'lum sohaga va kasb-hunarga oid til birliklari me'yorlari haqida bilimga ega bo'lish kam muhim.

Kasb-hunarga oid birliklardan tashqari tilimizda biror ijtimoiy guruh yoki toifaga, masalan, talabalar, savdo xodimlari, sportchilar, o'g'rilar, bezorilar, shofyorlar kabilarning o'ziga xos va boshqalar tushunmaydigan, jargon deb ataladigan «yasama tili» mavjud. Bu til ana shu guruhlar doirasida amal qiladi va og'zaki shaklda me'yorlashib, og'izdan og'izga ko'chib yashaydi. Shu jarayonda ularning ayrimlari yo'qolib ketishi, ayrimlari o'zgarishi, davrlar o'tishi bilan bu qatlam yangi birliklar hisobiga boyib borishi mumkin. Ma'lum qismi esa ommalashib ketadi. *Dollar* ma'nosini beradigan *ko'k, karam* so'zlari bunga misol bo'la oladi.

Badiiy adabiyot matnida jargonlar maxsus vazifa bajaradi. Uning ko'magida asar voqiealari bir qadar ishonchli tasvir qilinishi yoki qahramonlar tili individual-lashtirilishi mumkin. Masalan, *qafas* (13) - *turma, arava* (66) - *mashina; malax* (56) - *pul; dum* (54) - *orqadan kuzatib yuruvchi odam; buyurtma, mukofot* (36, 45) - *o'g'irlangan mol, narsa* kabi.

Ma'lum bo'ladiki, tildagi me'yorlashish ko'p qirrali jarayon bo'lib, umumistey moldagi so'zlar ma'lum kasb-hunar yoki jargon doirasida atamalashishi, asosiy me'yorlashgan holatidan chetga chiqib ketishi yoki buning aksi - kasb-hunar yoki jargonga oid xususiyl me'yorlar qamrovidagi atamalarning ma'nosi kengayib, ular umumxalq mulkiga aylanishi mumkin.

O'qituvchi davr bilan hamnafas inson, ziyoli sifatida o'zbek tilining mavqieiga, o'quvchilar va talabalar nutq madaniyatiga ta'sir etuvchi omillar

to'g'risida ma'lumotga ega bo'lishi, ayniqsa, ta'sir doirasi keng bo'lgan ommaviy axborot vositalarida tildan foydalanish holati haqida ma'lum tushunchaga ega bo'lishi, ularda adabiy til me'yoriga amal qilinmagan jihatlarni baholay olishi lozim.

Ommaviy axborot vositalaridagi ijobiy holatlar bilan birga nutq madaniyatiga salbiy ta'sir etuvchi ayrim jihatlarni(tildan foydalanishdagi ba'zi kamchiliklarni) o'quvchilarga misollar asosida tushuntirib berish, ularning e'tiborini qaratish hamda bunday holatlarga yo'l qo'ymaslikka yordam berishi mumkin. Quyida gazeta tilida adabiy me'yorga rioya etilmagan ayrim holatlar tahlilini keltiramiz. Ushbu holatlar o'qituvchining ish jarayonida ma'lum darajada foydali bo'lishi mumkin.

GAZETA TILIDA LEKSIK ME'YOR MUAMMOLARI

So'z tanlash va uni jumlagi mos holda qo'llash materialni tushunarli, mazmunli, aniq, ta'sirchan tarzda gazetxonga yetkazishning muhim shartidir. So'z qo'llash muammosi ko'pdan buyon tilshunos olimlar, matbuotchilar nazarida bo'lib kelmoqda.

Gazeta tilida leksik me'yor talablari quyidagi hollarda buzilmoqda:

1. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi to'g'risidagi qonun loyihasining muhokamasi davrida boshlangan harakat - ruscha-baynalmilal so'zlarni turkiy, o'zbekcha, fors-tojikcha, arabcha so'zlar bilan almashtirish, yangi so'z va terminlar ijod qilish bilan bog'liq holatning ta'siri hamon davom etmoqda. Gazetalarda so'z va terminlarni qo'llashda turli xillik mavjud. Ko'pchilik tomonidan noto'g'riligi izohlangan, asoslangan, keng iste'moldan tushib borayotgan ayrim so'zlar gazetalarda variant sifatida ishlatilmoqda. M., *oliygoh*, *tayyoragoh*, *aeroqo'nalg'a*, *ro'znoma*, *muzofot* kabilarning asosiy dubletlari keng iste'molda bo'lishiga qaramay, ular parallel holda gazetalarda uchramoqda. Misol: O'zbekiston *muzofotlarining* vakillari o'ziga xos kamalak misol yetti xil rangli milliy libosda sahnaga kirib keladilar. Zero, O'zbekistonda har bir *viloyatning* o'ziga xos san'ati bor (XS.,1.09.98).

2. Gazetalarda ayrim tushunarsiz, izohtalab so'zlar-ning qo'llanilish holatlari uchramoqda. M.: Tahlilchilar uning ildizlarini izlashmoqda, kuzatuvchilar *terakt* oqibatlarini bayon etishayapti (XS.,4.12.02). Ulug'bek rasadxonasida janob Prezident menga *usturlobni* ko'rsat-di (XS.,30.01.98). Faqat nodonligi bois kimlarningdir otgan o'qiga aylanganlar. Manqurt bo'lib, *zombi* bo'lib, odamzot kushandasiga aylanganlar (XS.,20.11.01). Bozor iqtisodiyoti sharoitidagi targ'ibotda ham bosh tamoyil *pragmatizm* bo'lmog'i kerak (XS.,8.11.02). Biroq bu *charxidunda* o'zligimizni asragan holda taraqqiyot, fan ummoniga hyech qachon qurimas daryodek quyilguvchi xalq bo'lib qolamiz (D.,22.11.01). UYeFA vakillari, agar shu holat yana takrorlanadigan bo'lsa, «Sparta» klubi o'yingohini ham *diskvalifikasiya* qilishlarini ta'kidlashdi. Uning tarkibiga 15 ta qo'shiq kiritilgan bo'lib, shundan ikkitasi «eski» qo'shiqlarning yangilangan «shakli»: «Qurbon bo'laman» va «Faryod»ning *remixlari* (D.,22.11.01).

3. Soʻzlarni dialektal shaklda ishlatishga eʼtibor baʼzan oshib bormoqda. M.: *Huv anavi* oʻspirin mast boʻlib oyoqqa turolmay qolgan otasini suyak kelayotgani – oʻsha otaga, oilaga, mahallaga, millatimizga isnod emasmi? (Z.,13.02.01). Leksik-stilistik norma buzilishlarining aksariyati ham soʻz qoʻllash bilan bogʻliqdir.

GAZETA TILIDA ORFOGRAFIK MEʼYOR MUAMMOLARI

Gazetada imlo qoidalarini quyidagi hollarda buzilmoq-da: 1. Qoʻshma soʻzlarni turlicha qoʻllash. 2. Yuklamalarni ishlatishda har xillik. 3. Ruscha-baynalmilal soʻzlarni qoʻllashda turlichalik. 4. Bosh harflar imlosidagi chalkashlik (turli tashkilotlar, vazirliklarning nomlari-ni yozishdagi har xillik). 5. Ayirish va yumshatish belgilarini ishlatishdagi har xillik.

Yangi imlo qoidalarini mavjud boʻlishiga qaramasdan, unga amal qilish talab darajasida emas. Ayrim gazetalar va jurnallarning tahririyatlari bu sohada eʼtiborsizlik qilishmoqda. Ayrim namunalar keltiramiz:

1. Soʻzlarni turlicha yozish (hatto bir sahifada), turli korxona, muassasa, vazirlik nomlarini har xil ifodalash kabi holatlar uchraydi. M.: Undan soʻng Xorazm viloyatida «Davlat ramzlari toʻgʻrisida»gi *Qonun* ijrosi bilan tanishadi. Ayni paytda Madaniyat ishlari vazirligi bilan hamkorlikda Oʻzbekiston Respublikasining «Kutubxona-chilik faoliyati toʻgʻrisida»gi *qonuni* loyihasi ustida ish olib borilmoqda. Shu kunlarda deputatlar guruhimiz Qashqadaryo viloyatida «Lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosini joriy etish toʻgʻrisida»gi *Qonun* ijrosini oʻrganishmoqda (XS.,20.11.01). Bir materialda *qonun* soʻzini ikki xil yozish eʼtiborni talab qiladi.

Yaqinda esa *universitet xiyoboni* hududida chet ellik sayyohlarga moʻljallangan, xalqaro talablarga javob beradigan 4 yulduzli «Prezident-Palas» mehmonxonasi qurilishi boshlandi (Z.,20.11.01). *Universitet xiyoboni* bosh harf bilan yozilishi lozim.

...1999 yil ikki mamlakat *prezidentlari* Toshkentda uchrashib,... ikki mamlakat *Prezidentlarining*... (XS.,20.11.01). Bunday ikki xil qoʻllash holatini barcha gazetalarda uchratish mumkin.

- Himmati baland kishilar omon boʻlsin, - deydi mamnun holda Usmonali aka, - shular bor ekan, ezgulik deb atalmish noyob *hislat* tup qoʻyib, palak otaveradi (XS.,25.10.01). Bir ozdan soʻng qosh-qabogʻi *oʻyildi* (OʻO.,23.12.99). Sayoq yurgan tayoq yeydi, deganlaridek insof-ga kelmagan Feruza barvaqt sargʻaygan kuz yaproqlaridek *hazonga* aylandi (OʻO.,25.12.97). Bunday fazilatlar ruhiga singib ketgan xalqimiz hamisha *sahiy*, qoʻli ochiq (OʻO.,16.12.97). Jumlar mazmunli, ravon tuzilgan, lekin ulardagi imlo xatolari eʼtiborni tortadi.

2. Soʻz qoʻllashda ortiqchalik, takror holatlar sodir boʻlmoqda, bu holat esa matn mazmuniga va ixchamlikka taʼsir etadi. M.: Qoraqalpogʻiston Respublikasi, Sirdaryo, Toshkent viloyatlarida yetishtirilgan pillaning *aksariyat qismi* mana shu korxonalarga yetkazib beriladi. Qiyos: Ularning *aksariyati* Voronejda hunar oʻrganib qaytgan (XS., 25.10.01).

Kelajakda Samarqand husniga-husn bo'lib qo'shiladi-gan to'rt yulduzli bu mehmonxona kelasi yil foydalanishga topshiriladi (Z.,20.11.01). Kelajakda so'zi ortiqcha, kelasi yil birikmasi va gapdagi mantiq uning ortiqcha-ligini ko'rsatib turibdi.

Respublikamiz, qolaversa, Samarqand shahri bo'yicha e'lon qilingan «Yong'in xavfsizligi oyligi» ana shunday ko'ngilsiz hodisalarning oldini olishga qaratilgan (Z.,20.11.01). E'tibor bering: Respublikamiz bo'yicha bo'lganidan keyin yana uning hududidagi joyni alohida ta'kidlash - ortiqcha ifoda hisoblanadi.

Orzu qilar edikki, mushtariy ertalab nonushta paytida gazeta o'qib o'tirsa (XS., 25.10.01). Bu jumladagi nonushta paytida birikmasi yoki ertalab so'zi ortiqcha.

Chekadigan ayoldan tug'iladigan zurriyot nihoyatda nimjon bo'lib, ko'pincha tug'ilish paytida yoki hayotining birinchi oylaridayoq hayotdan ko'z yumadi (XS., 25.10.01). Hayot so'zlaridan ikkinchisini almashtirish lozim.

Yodingizda bo'lsa, o'tgan yilning 20 martida Prezidentimiz «Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmonga imzo chekkandi. Hayal o'tmay, respublika Vazir-lar Mahkamasi shu asosda tegishli qaror qabul qildi. Hyech kimga sir emas, O'zbekiston agrar respublikalar sirasiga kiradi (XS., 25.10.01). Ajratib ko'rsatilgan ifodalar-ning barchasi ortiqchaligi ko'rinib turibdi.

O'zbekiston Badiiy akademiyasi va Misr Arab Respublikasining elchixonasi birgalikda bolajonlarimizning archa bayramini qiziqarli o'tkazish maqsadida hayriya (?) tadbiri o'tkazishga tayyorlanmoqda (O'O., 23.12.99). Bu yerda ham takror jumla silliqqligiga ta'sir etgan.

Kuni kecha xuddi shu nomdagi shiringina kitobcha, faqat, o'qituvchilar uchun uslubiy qo'llanmani ko'rib, ularning muallifi bilan tanishish istagi tug'ildi, menda (XS.,20.11.01). Kitobcha so'ziga nisbatan shiringina so'zini ishlatish mutlaqo noto'g'ri, uning o'rnida qiziqarli so'zini ishlatish mumkin.

Ko'rinadiki, bu sohadagi kamchiliklar jumladagi uslubiy ravonlikka va mazmunga ham ta'sir qilgan.

Interaktiv metod: "Klaster" metodini o'tkazish bosqichlari.

O'qutuvchi: - Talabalarni yangi mavzu bilan tanishtiradi;

- Doskaga "o'yin" so'zini yozadi.

1. Nimaniki o'ylagan bo'lsangiz, shuni qog'ozga yozing. Fikringizni sifati to'g'risida o'ylab o'tirmay ularni shunchaki yozib boring;
2. YOzuvingizni orfagrafiyasi yoki boshqa jihatlariga e'tibor bermang;
3. Berilgan vaqt nihoyasiga etmaguncha yozishdan to'htamang. Agar ma'lum muddat biron bir g'oyani o'ylay olmasangiz u holda kog'ozga biror narsani rasmini chiza boshlang. Bu harakatni yangi g'oya tug'ulgunga qadar davom ettiring;
4. Muayyan tushuncha doirasida imkoniyat qadar ko'proq yangi g'oyalarni yig'indisining sifati va ular o'rtasidagi aloqalarni ko'rsatishni cheklamang.

Talaba:Hamma tushunchalarniqabul qiladi.

1. Nimanikio'ylagan bo'lsa, shuniqag'ozga yozadi;
2. YOzuvlarning orfagrafik, grammatik jihatlariga e'tibor bermaydi;
3. Berilgan vaqt nihoyasiga etmagunga qadar o'z fikrini davom ettiradi;

4. Muayyan tushuncha yuzasidan ko'proq ma'lumotlarni yoritishga harakat qiladi; Tehnologiya nihoyasiga etgach o'qituvchi boshchiligida tahlil qilinadi.
- Kutiladigan natija:** Talabalar o'yinli texnologiyalarning mazmuni, mohiyati, vazifalari, turlari bilan tanishadilar.

7 - AMALIY MASHG'ULOT

MAVZU: GRAMMATIK ME'YOR

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni:
Mashg'ulot shakli	AMALIY MASHG'ULOT
Grammatik me'yor	O'zbek tili bir muncha mukammal grammatik qoidalarga va grammatik normalarga ega bo'lishiga qaramasdan, bu sohada gazetalarda ko'plab kamchiliklar yuz bermoqda. Grammatik vositalarni to'g'ri qo'llamaslik oqibatida gazeta materiallarining pishiq-puxtaligi, ravonligi, mazmunliligi va ixchamligiga ma'lum darajada salbiy ta'sir qilinmoqda.
O'quv mashg'ulotaing maqsadi:	Namunaviy nutqqa qo'yiladigan asosiy talab uning grammatik jihatdan to'g'ri bo'lishidir.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv ko'llanma, darslik, kompyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat: savol-javob.

O'zbek tili bir muncha mukammal grammatik qoidalarga va grammatik normalarga ega bo'lishiga qaramasdan, bu sohada gazetalarda ko'plab kamchiliklar yuz bermoqda. Grammatik vositalarni to'g'ri qo'llamaslik oqibatida gazeta materiallarining pishiq-puxtaligi, ravonligi, mazmunliligi va ixchamligiga ma'lum darajada salbiy ta'sir qilinmoqda.

a) Gazeta tilida morfologik me'yorning buzilishi quyidagi hollarda sodir bo'lgan: 1. Kelishik shakllarini to'g'ri ishlata olmaslik. Ularni farqlamaslik, belgisi va belgisiz holatlaridan noto'g'ri foydalanish, kelishiklar-ning o'zaro sinonimiyasidan to'g'ri foydalanmaslik, kelishiklarni qo'llashda shevaning ta'siri. 2. So'z yasovchi qo'shimchalarni noto'g'ri qo'llash. 3. Fe'i nisbatlarini farqlamaslik. 4. Affiksali pleonazm. Ayrim jiddiy holatlarni ko'zdan kechiraylik.

1. Ayrim so'z yasovchi qo'shimchalarni ishlatishda qoida-larga e'tibor biroz pastligi sezilmoqda. M.: Katta-katta janjallarni bartaraf qilishda, tunda sandiraqlaydigan *bekorchixo'jalarni* yo'lga solishdi (XS., 25.10.01). Bu so'zdagi -chi qo'shimchasi ortiqcha.

2. Tushum va qaratqich kelishiklari qo'shimchalarini ishlatishda kamchiliklar juda ko'plab uchraydi. M.: Xayhot, kutilmagan fojia. *Georgiyni* olamdan erta ko'z yumishiga sabab bo'ldi (O'O., 23.12.99). Shulardan biri oliy ta'limni bakalavr va magistr bosqichlariga bo'linishi-dir. Boshqa rivojlangan mamlakatlarda har ikkala darajani mehnat faoliyati doirasi maxsus qonunlar bilan belgilab qo'yilgan, ...xalqimiz asrlar osha e'zozlab kelayotgan milliy urf-odatlar, an'analarimiz, ularni

yosh avlodni tarbiyalashdagi ahamiyati to'g'risida ma'ruza qildilar. ...*boquvchisining* yo'qotgan, kam ta'minlangan oilalarga yanada ko'proq moddiy yordam ko'rsatiladi (Z.,20.11.01). Gazetaning bir sonidan olingan ushbu misollarda qaratqich kelishigi o'rnida tushum, oxirgisida tushum o'rnida qaratqich kelishigi qo'shimchasi noto'g'ri ishlatilgan. Ushbu *fanning* puxta va mukammal o'qitishda darsdan tashqari tashkil etilayotgan mashg'ulotlar, ko'rik-tanlovlar, uchrashuvlarning ahamiyati ham katta bo'lmoqda (XS.,8.11.02). Misolda tushum kelishigi qo'shimchasi o'rnida qaratqich kelishigi qo'shimchasi ishlatilgan. Natijada uslubiy noravonlik hosil bo'lgan.

Ushbu *holatni* yakuniy 30-turda ham kuzatildi (XS.,5.12.02). Gapda tushum kelishigi qo'shimchasi ortiqcha qo'llanilgan.

3. Fe'l nisbatlarini ishlatishda kamchiliklar ham mavjud. M.: Xo'jalik dasht hududlarni surish uchun 1,2 million so'mga nasos qurib *bitkazildi* (Z.,20.11.01). Fe'lning majhullik nisbati noto'g'ri ishlatilgan, jumlada uslubiy g'alizlik hosil bo'lgan (-il qo'shimchasi ortiqcha).

Ma'lumki, namunaviy nutqqa qo'yiladigan asosiy talab uning grammatik jihatdan to'g'ri bo'lishidir. Bunda gap tuzish qoidalarini yaxshi bilish va ulardan foydalanish, gapda so'z va qo'shimchalar o'rtasidagi munosabat-larning to'g'ri bo'lishi, ega-kesim mosligi hamda ikkinchi darajali bo'laklarning bog'lanishiga e'tibor berish, gapda so'zlar tartibiga - normal holat va inversiya qoidalariga rioya qilish muhimdir. Ammo nutqda har doim ham sintaktik normalarga amal qilinmayapti. Gazeta tilida ham sintaktik normaning buzilish hollarini kuzatish mumkin.

b) Gazeta tilida sintaktik me'yor buzilishlari quyidagi hollarda yuz bergan: 1. Gapdagi mantiqiy bog'lanishning buzilishi. 2. Jumla tuzishda so'zlarni tegishli shaklda ishlata olmaslik. 3. Jumlalarni ortiqcha cho'zib yuborish va gaplarning bog'lanishidagi mazmuniy uzilishning sodir bo'lishi. 4. Sodda gaplarni sun'iy ravishda qo'shma gap tarkibiga birlashtirish. 5. Gapda so'z tartibiga - normal holat va inversiya qoidalariga rioya qilmaslik. 6. Jumda tuzishda faqat badiiy uslubga xos elementlardan foydalanish, fikrning aniq ifodalanishi-ga putur yetkazish.

Ayrim jiddiy holatlarni ko'zdan kechiraylik. Bunday holatlar uslubiy me'yorning buzilishi ham hisoblanadi. Chunki gap tuzilishidagi aksariyat holatlar uslubiy g'alizlikni yuzaga chiqargan.

1. Jumlalarni tuzishda so'z tartibi, mazmunga salbiy ta'sir qiluvchi holatlarga yo'l qo'yilmoqda. Ayrim materiallar uslubiy kamchiliklarga to'la, tahrirtalab holda nashr etilmoqda. M.: Kim g'olib bo'lar ekan? *Bu savolga* 28 oktyabr kuni nihoyasiga yetadigan «So'g'diyona-Hamdo'stlik kubogi - 2001» xalqaro musobaqasi natijalari *yakun yasaydi* (XS.,25.10.01). Aslida *Savolga yakun yasalmaydi, javob beriladi*.

Aslida fermer xo'jaligi yaqindagina, ya'ni 2000 yilda tashkil etilgandi. Lekin xo'jalik rahbari Sh.Qurbonov-ning sa'y-harakatlari bois, qisqa fursatda salmoqli natijalarga erishildi. *Chindan ham* fermer xo'jaliklari-ning a'zolari rahbaridan xursand. Qisqasi, «Shuhrat» medali sohibi Shokir Qurbonov yurtimiz iqtisodini rivojlantirishga a'zolari bilan hamkorlikda munosib ulush qo'shib kelmoqda (Z.,

20.11.01). Mazkur jumlar tahrirtalab, ajratilgan o`rinlardagi so`zlar ortiqcha, oxirgi gapda *fermer xo`jaligi* birikmasini ishlatish lozim.

Quyidagi matnda esa gapning boshi bilan oxiri o`rtasidagi mantiqiy bog`lanish buzilgan, natijada uslubiy g`aliz jumla hosil bo`lgan: - *Chunki viloyatdagi traktorlarning bir qismi dvigatel yetishmasligidan mahsulotning xorijga eksport qilinishi va shu orqali yangi texnika olish juda katta yutuq.* Bu dehqonga ham, muhandisga ham katta qulaylik yaratadi (XS.,25.10.01). Uchta gapning sun`iy ravishda birlashtirilganligini anchagina mulohazadan so`ng bilib olish mumkin.

2. Badiiy til elementlari ortiqcha ishlatilgan jumlar, matnlar miqdori kundan-kunga oshib bormoqda. Matbuot tilining jonliligi, ta`sirchanligini ta`minlashda badiiy uslub vositalarining ahamiyati katta. Lekin ularni gazeta tili talabiga mos holda, me`yorida ishlatmaslik balandparvozlik, sun`iylik, ortiqcha tavsif kabilarni vujudga keltiradi.

Quyidagi matnga e`tibor bering. Undagi o`xshatish va tasviriy vositalar bir qarashda maqolaga ko`rk bag`ishlagandek, juda chiroyli badiiy ifoda tanlangan. Lekin aslida bu jumlar maqolaga zo`rma-zo`raki tiqishtirilgan o`ta badiiy, qisman mantiqsiz jumladan boshqa narsa emasligi aniq ko`rinadi: *G`o`za paykallari tugab, qovun-tarvuz ekilgan maydonga chiqdik.* Bu maydonlarda ham bironta begona o`t ko`zga tashlanmaydi. *Jo`yaklardan bir hovuch ko`z-yoshiday miltirab suv oqib turibdi. Qovun va tarvuz palaklari qirq kokil sanamning sochlariday pushtaga tartib bilan tarab qo`yilgan. Quyosh ufqqa qaymoq surtilgan shirmon nondek qizarib bota boshladi* (XS., 1.09.98).

Ushbu satrlar qog`ozga tushayotganida Navoiy viloyati-dan bir mitti *xushnasim esib qoldi...* (O`AS.,12.12.97). Bu holat ham gazeta tilida ortiqcha ishlatilgan badiiy til elementi sifatida ko`rinadi.

GAZETA TILIDA PUNKTUASION ME`YOR MUAMMOLARI

Tinish belgilarining o`z o`rnida ishlatilishi jumla-ning mazmuni, ravonligi, aniqligiga katta ta`sir qiladi. Ularni noo`rin tushirish yoki qo`llash uslubiy noaniqlik va g`alizlikka sabab bo`lishi mumkin. Gazetalarda tinish belgilarini qo`llash bilan bog`liq ayrim kamchiliklar uchraydi. Bunday holatlar, fikrimizcha, juz`iy nuqsonlar emas.

Gazeta tilida punktuasion me`yorga rioya qilmaslik hollari quyidagi o`rinlarda yuz bergan: 1. Bog`langan qo`shma gaplarda zidlovchi va qiyoslash munosabatini bildiruvchi bog`lovchilardan so`ng vergul qo`yish (qoida bo`yicha ushbu bog`lovchilardan oldin vergul qo`yiladi). 2. Uyushiq bo`laklar va bog`lovchisiz bog`langan qo`shma gaplarda vergul ishlatmaslik. 3. Ko`chirma gaplarda tinish belgilarini noto`g`ri qo`llash. 4. Undov gaplarda tireni tushirib qoldirish, tire o`rnida defis ishlatish. 5. So`roq, buyruq va undov gaplar oxirida zarur tinish belgisini tushirib qoldirish (mas., sarlavhalarda tinish belgisi qo`yilmagan). 6. Iboralarda qo`shtirnoqni noto`g`ri qo`llash. Misollarni ko`zdan kechiraylik.

1. Gazetalarda modal so`zlar va bog`lovchilar bilan bog`liq holda tinish belgilarini ishlatish qoidalari buzilayapti. M.: Obuna davri *shubhasiz* oson

kechmadi (XS.,25.10.01), Ahvol *ayniqsa* Osiyo davlatlarida jiddiy bo'ladi. *Avvalo* shu narsani ta'kidlab o'tish *lozimki* bizning universitet Samarqand hududida magistraturaga eng ko'p talaba qabul qiladigan oliy o'quv yurti hisoblanadi. Bunda *albatta*, har yili Toshkentda o'tkaziladigan xalqaro yarmarkalarning ham o'rni bor. *O'ylaymanki* kelajakda bu muammolar o'z yechimini topib izga tushib ketadi. (Z., 20.11.01). Ushbu misollarda, ajratilgan o'rinlarda, vergul qo'yish lozimligi to'g'risida imlo qoidasi mavjud. Lekin bu qoidaga deyarli barcha gazetalarda rioya etilmayapti.

Chunki, butun dunyoda e'tirof etilgan me'yorlar asnosi-da o'tadigan saylov demokratiyaning asosiy talablaridan biridir (O'O., 23.12.99), *ya'ni*, bu balo-qazo tag-tomiri bilan yo'qotilishi lozim (XS.,25.10.01). Bularning barchasida vergul ortiqcha.

2. Ushbu misolda tire emas, vergul qo'yish lozim: Uy qushlari sayrashmasa - sovuq uzoq davom etadi (Z., 20.11.01). Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

3. Iborada qo'shtirnoq noto'g'ri ishlatilgan: Tabiiyki, Buba Diop hozircha *o'zini «taroziga» solmoqda*. Hozir esa ularning *o'yinlarini «jilovlaydigan»* terma jamoa topilmayapti (XS.,18.06.02).

GAZETA TILIDA USLUBIY ME'YOR MUAMMOLARI

Ko'plab faktlar tilning boshqa normalarining buzilishi aksariyat holatlarda uslubiy norma bilan bog'liq ekanligini tasdiqlaydi. Quyida uslubiy ravon-lik, aniqlik va ixchamlikka ta'sir etuvchi ayrim holat-larni ko'zdan kechiraylik.

1. Matbuot tili konkretlikni, har bir narsani o'z nomi bilan atashni talab etadi. Ayrim holatlarda aniqlikka putur yetayapti yoki chalkashlik holatlari yuz berayapti. M.: Respublikamizda *«Xalq ta'limi to'g'risida» Qonun*, Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi qabul qilingandan keyin oliy va o'rta maxsus ta'limni yanada rivojlantirish uchun keng ufqlar ochildi (Z.,20.11.01). Keyingi yillarda *«Ta'lim to'g'risida»gi Qonun*, Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi va ilm-fanni rivojlan-tirishga qaratilgan bir necha qarorlar qabul qilindi (XS.,1.09.98), Sessiya oralig'ida O'zbekiston Respublika-sining *«Ta'lim to'g'risida»gi* (? qonuni) va Kadrlar tayyorlash milliy dasturining Toshkent shahrida bajarilishi o'rganildi (XS.,20.11.01). Shu yerga oydinlik kiritilishi, muhrda firma nomi qaysi xalqaro tillarda ko'rsatilishi *«Til to'g'risida»gi Qonunimizdan* kelib chiqib, aniq belgilab qo'yilishi lozim, deb hisoblayman (XS.,11.12.03). Barchaga ma'lum bo'lgan qonunlar nomini yozishda bir xillikka erishish shart, deb hisoblaymiz.

Joriy yilning o'tgan davrida birgina Samarqand shahrining osori-atiqalari 260 million daromad keltirdi (Z.,20.11.01). Pul birligi yozilishi lozim. Jumlada mavhumlik yuz bergan.

...viloyat davlat pedagogika instituti rektori Ravshan Rahmonovning xabar qilishicha,... (O'AS.,12. 12.97). Oliy o'quv yurtining nomi to'liq aks etishi lozim: *Navoiy davlat pedagogika instituti* tarzida.

2. Ayrim holatlarda fikr noto'g'ri ifodalangan. M.: Darvoqye, 30-tur uchrashuvlari yakunlangan bo'lsa-da, kecha Farg'onada *hyech qanday ahamiyat*

kasb etmagan "Neftchi" va "Paxtakor" jamoalari o'rtasida kechiktirilgan tur uchrashuvi o'tkazildi (XS.,5.12.02). Ajratilgan birikma noo'rin ishlatilgan, jumlada g'alizlik paydo bo'lgan.

3. Ibora bilan birga aynan shu ma'noni ifodalovchi so'zni yonma-yon ishlatish bilan uslubiy norma buzilgan holatlar mavjud. M.: Ko'zlarimga ishonmay, chiptani qo'limga olarkanman ishning *xamirdan qil sug'urgandek* tez bitganiga hyech ishongim kelmasdi (XS.,8.11.02).

4. So'z ma'nosini hisobga olmaslik uslubiy norma buzilishiga sabab bo'lgan. M.: Shuningdek, ma'ruzachi yangi tahrirdagi "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunning ilgari-gisidan *keskin* farqi xususida ham to'xtalib o'tdi (K.,26.12.01). *Keskin* so'zini *tubdan* so'zi bilan almashtirish lozim.

5. Uslubiy norma ayrim qo'shimchalarni noto'g'ri ishlatish natijasida sodir bo'lgan (Bu holat yuqorida ham qayd etilgan edi). Quyidagi matnda tushum va qaratqich kelishiklari ortiqcha ishlatilgan. M.: Terror murosasiz ko'rinishda olib borilishi natijasida: - yer yuzi ekologiyasida keskin buzilish *holatlarini* yuzaga keldi; - *ishsizlikning* kuchaydi; - yer yuzida yangi urush *o'choqlarining* paydo bo'ldi; insoniyat barpo qilgan moddiy va ma'naviy *boyliklarning* vayron bo'lmoqda (K.,26.12.01).

6. Ayrim texnik xatolar tufayli (buni gazeta xodim-lari kompyuter bilan bog'lashadi) matnlar palapartish, bir-biriga bog'lanmagan holda bosilmoqda. M.: Uchinchi tosh - Nefrittosh *esa Amir Temurning qabriga qo'yilgan*.

Masjid hovlisidagi marmar lavhada ushbu yozilgan: «Ulug' sulton, shavqatli hoqon, din homiysi va xanafiya mazhabining rivojkori ibn sulton, tinchlik va din panohkori esa Amir Temurning qabriga qo'yilgan».

Masjid hovlisidagi marmar lavhada ushbu yozilgan: «Ulug' sulton, shavqatli hoqon, din homiysi va xanafiya mazhabining rivojkori ibn sulton, tinchlik va din panohkori Ulug'bek Ko'ragon»..

Yana shu maqoladan misol: Tangriga shukrlar bo'lsin-kim, yurtimiz uzra mustaqillik shabodalari (?) esib, istiqlol quyoshi nur socha boshlagach, *ulug' bobomiz tomonidan bunyod etilgan bu betakror obida yana qayta ta'mirlanib, ma'naviy-madaniy merosimizning umrboqiy durdonalari qatoridan mustahkam joy oldi.*

lagach, ulug' bobomiz tomonidan bunyod etilgan bu betakror obida yana qayta ta'mirlanib, ma'naviy-madaniy merosimizning umrboqiy durdonalari qatoridan mustahkam joy oldi (Z.,20.11.01).

7. Adabiy normaning bir necha holatlari buzilgan matnlar gazetalarda ko'payib bormoqda. Masalan, ushbu matnda ortiqchalik uslubiy noravonlikka sabab bo'lgan: Mahalla faoliyatini yanada takomillashtirishning zarur shartlaridan yana biri tadbirkorlikni rivojlantirish-dir. Bu mahallalarda, ayniqsa, qishloq sharoitida mavjud ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni joylarning o'zida yechishga, ikkinchidan, *ushbu yo'l bizningcha*, oz mablag' sarflab, ko'pchilikni ish bilan ta'minlashga, uchinchidan, *bu borada erishiladigan ijobiy natijalar nafaqat iqtisodiy islohotlar jarayonini*, balki aholining turmush darajasini ham yaxshilashga (, ?) ayniqsa, ish bilan bandlik dasturini amalga oshirishga katta yordam beradi (D.,29.04.04).

Yuqorida adabiy me'yor buzilishlarining bir muncha jiddiy holatlariga misollar keltirdik. Bulardan tash-qari ayrim juz'iy kamchiliklarga ham yo'l qo'yilmoqda, ularga e'tiborsizlik matbuot tilining keyingi rivoji va yangi jurnalistlar avlodini tarbiyalashda, umumiy savodxonlik va yuqori nutq madaniyatiga erishishda salbiy o'rin tutadi. Bu kamchiliklar orasida, ayniqsa, so'z qo'llash, jumla tuzish, gapning uslubiy ravonligiga e'tibor bermaslik hollari barcha gazetalarda u yoki bu darajada mavjud bo'lib, ayrim gazetalarda ular kundan-kunga ko'payib bormoqda. Shunday gazetalar borki, ularning ayrim sonlarida o'nlab turli xarakterdagi kamchiliklar uchraydi. Ushbu holat ancha tashvish uyg'otadi.

O'zbekiston Qahramoni Ozod Sharofiddinov bu kabi holatlarni keskin tanqid qiladi: «OAVda til masala-larida yo'l qo'yilayotgan bunday bepisandlikka, savodsiz-likka, loqaydlikka mutlaqo toqat qilib bo'lmaydi. Negaki, yo'l harakatini boshqarib turadigan Yo'l harakati xavfsizligi bor, ammo ona tilimiz qoidalarining mutta-sil va bekamu ko'st bajarilishini taftish qiladigan Dav-lat tili nazorati yo'q. Til borasidagi o'zboshimchaliklari va tartibbuzarliklari uchun javobgarlikka tortish Jinoyat majmuasida nazarda tutilmagan. Shuning uchun til boyligini asrash, uning qonun-qoidalariga qat'iy amal qilishni nazorat etish, tilimizning beqiyos go'zalliklari-ni namoyish qilish to'laligicha OAV zimmasiga tushadigan mas'uliyatdir. Bir vaqtlar ular bu mas'uliyatni bajarishga, birinchi navbatda o'zlarining tillari go'zal, ma'nodor va benuqson bo'lishiga juda katta e'tibor berar edilar, har haftada maxsus shu masalaga bag'ishlangan ishlab chiqarish majlislari o'tkazib turishardi, tilshunoslar va boshqa nufuzli odamlarni taklif qilib, ular yordamida o'z faoliyatlarini tanqidiy taftishdan o'tkazar edilar. Nega bugungi kunda bu ishlar qilinmay qo'yildi? Axir, bugun o'zbek tili davlat tili bo'lganiga salkam o'n besh yil bo'layotgan bir pallada uning rivoji uchun kurash hammamiz uchun farz-ku!».

Matbuot tili o'zbek tilining ajralmas bir tarmog'i, uning ko'zgusi, savodxonlik va nutq madaniyati namunasi-dir. Yuqorida qayd etilgan kamchiliklar ba'zi gazetalarda ko'proq, ayrimlarida kamroq uchraydi. Jurnalistlarning chinakam ijodkorligi, tanqidga xolis munosabatigina matbuot tilining namnuaviyligini saqlab qolishi, matbuot tili madaniyatining yuksak bo'lishiga xizmat qilishi mumkin. O'qituvchi faoliyati uchun matbuot materiallari kar tomonlama foydali manba vazifasini bajarishini jurnalistlar kar unutmali kerak.

O'zbek adabiy tilining qanchalik me'yorga keltiril-ganligi va unga qay darajada amal qilinishi umummilliy o'zbek madaniyatining taraqqiyot darajasini belgilovchi omillardan sanalar ekan, bu muammo bilan shug'ullanish ziyolilarning bundan keyingi hal qilishi lozim bo'lgan dolzarb vazifasi bo'lib qolaveradi.

Interaktiv metod:

“Burchaklar” metodini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: 1. Doskaga “Talabalarni tanqidiy fikrlashni rivojlantirish kerakmi?” degan mulohazani yozadi;
2. Talabalardan mazkur mulohazaga nisbatan munosabatlarini “ha” yoki “yo'q”, “bilmayman” tartibida bildirishlari so'raladi, albatta o'z munosabatini izohlab berish lozim bo'ladi;

3. Talabalardan munosabatlari so'raladi va asoslab berish talab qilinadi;
4. Munosabatlar tinglangach bugungi yangi mavzu bilan tanishtiradi va mavzuni yoritib beradi;
5. Dars yakunlanishiga 10 daqiqa qolgach talabalardan eshitgan ma'lumotlaridan kelib chiqib fikrlari o'zgargan yoki o'zgarmaganligi so'raladi;
6. Umumiy hulosha shakllantiriladi.

Talaba: 1. Berilgan muhokamaga nisbatan o'zining yakuniy munosabatini bildiradi;

2. Yangi mavzu bilan tanishadi;

3. Olgan ma'lumotlarni tahlil qilib o'zining yakuniy munosabatini shakllantiradi.

Kutiladigan natija: Talabalar tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi texnologiyalar, uning funktsiyalari, ta'lim jarayonida qo'llash yo'llari bilan tanishadilar.

8 - AMALIY MASHG'ULOT

MAVZU: NUTQ VA NUTQIY USLUB

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni: 15
Mashg'ulot shakli	AMALIY MASHG'ULOT
Nutq va nutqiy uslub	
O'quv mashg'ulotaing maqsadi:	
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv ko'llanma, darslik, kompyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat: savol-javob.

R e j a :

1. Vazifaviy, ya'ni funksional uslub tushunchasi.
2. O'zbek tili vazifaviy uslublarining shakllanishi til taraqqiyotining navbatdagi bosqichi ekanligi.
3. Vazifaviy uslublar ko'rinishlari.
4. Nutq madaniyatining vazifaviy uslublarga ta'siri.

O'zbek tilshunosligining nisbatan yangi sohasi sanaladigan stilistika - uslubshunoslik til birliklarining aloqa vositasi sifatida muomala jarayonida turli soha va vaziyatda qo'llanishi, nutqni tashkil qilish qonuniyatlari, til tizimidagi barcha vositalarning nutq jarayonidagi imkoniyatlari va ma'no nozikliklarini aniqlash bilan shug'ullanadi. «Stilistika – tilda mavjud bo'lgan barcha vositalar – leksik, grammatik, fonetik vositalardan nutqda qanday foydalanish zarurligini, ma'lum bir tipdagi forma, so'z va konstruksiyalardan qaysi birini qo'llash muvofiq ekanini, yaxshi va eng muvofiq vositasini tavsiya etadi, norma qilib belgilaydi, nutqning turli stilistik qatlamlarida qo'llanadigan vositalarni belgilab beradi, Shunga ko'ra, stilistika so'z san'ati, ifoda vositalar haqidagi alohida bir fandır»

(Abdurahmonov G'. Stilistik normalar haqida // O'zbek tili va adabiyoti, 1969, 6-son, 50-bet).

Tildagi ana shunday muammolar bilan shug'ullanadigan uslubshunoslikning quyidagi yo'nalishlari mavjud:

1. Tilning leksik resurslarini o'rganuvchi yo'nalish.
2. Funktsional stilistika – vazifaviy uslubshunoslik.
3. Badiiy adabiyot uslublari.
4. Amaliy uslubshunoslik.

Mavzu nuqtai nazaridan bu o'rinda bizni vazifaviy uslubshunoslik qiziqtiradi. Kishilar o'z ijtimoiy faoliyatlarida tildagi barcha vositalardan – fonetik, grammatik, leksik, frazeologik birliklardan foydalanganlarida, avvalo ularni o'z ehtiyojlaridan kelib chiqib, nutq mavzusiga, vaziyatga qarab tanlaydilar va qo'llaydilar. Tilimizdagi vositalarning bir nechalab ko'rinishlarga ega bo'lishi, sinonimik rang-baranglik shunday yo'l tutishga imkon beradi. Mana shu tanlash nutq jarayonida til birliklarining o'ziga xos uslubiy chegaralanishini taqozo qiladi. Til birliklarini ijtimoiy muhitda tanlab ishlatish zarurati va ularni tilshunoslikda ilmiy-amaliy tahlil qilish uslubshunoslikda yangi sohani – vazifaviy uslubshunoslikni vujudga keltirdi.

O'zbek tili uslublari vazifaviy jihatdan tasnif qilish ikki omilga – til va tildan tashqarida bo'lgan omillarga tayanadi. Bu uslublarning N.A.Baskakov, A.Sulaymonov, A.Shomaqsudov, G'.Abdurahmonov, B.O'rinboyev, S.Muhamedovlar tomonidan tavsiya etilgan variantlari mavjud bo'lib, ularda asosan beshta uslub – so'zlashuv, ommabop, ilmiy, rasmiy va badiiy uslublarga e'tirof etiladi.

Ular haqida bilimga ega bo'lish o'quvchilarga ona tilimizning nutq jarayonidagi imkoniyatlarini o'rganishga ko'maklashadi.

Rasmiy uslub hozirgi o'zbek tilining davlat-ma'muriy, huquqiy muassasalarida, rasmiy diplomatik munosabatlarida namoyon bo'ladigan ko'rinishidir. Qonun matnlari, farmonlar, farmoyishlar, buyruqlar, xullas barcha rasmiy ish qog'ozlari ana shu uslubda shakllanadi. Bu uslubning og'zaki va yozma ko'rinishlari, binobarin, ushbu ko'rinishlarning o'z me'yorlari mavjud.

Jumladan, aniqlik. Ushbu uslubda shakllangan matnda noaniqlikka, izohtalab o'rinlarga yo'l qo'yilmasligi lozim. Fikr va mazmun sodda, aniq va tushunarli tilda bayon qilinishi kerak: *O'zbekiston Respublikasida davlat hokimiyati xalq manfaatlarini ko'zlab va O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi hamda uning asosida qabul qilingan qonunlar vakolat beradigan idoralar tomonidangina amalga oshiriladi.* (O'zR Konstitusiyasi, 7 - modda).

Qolip. Fikr – mulohaza, bayon asosan bir qolipda ifodalanadi. Solishtiramiz: *O'zbek milliy madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan marhum adabiyot va san'at namoyandalarini mukofotlash to'g'risida.*

Betakror iste'dodi va o'lmas ijodiy merosi bilan o'zbek milliy madaniyatining rivojiga beqiyos hissa qo'shgan, butun hayotini el-yurt taraqqiyoti, xalqimiz ma'naviyatining yuksalishiga baxsh etgan vatandoshlarimizning xotirasini yod etib, ularni Vatan oldidagi unutilmas xizmatlarini inobatga olib, quyidagi marhum

adib va san'atkorlar «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan mukofotlansin. (O'zR Prezidentining 2001 yil 22 avgust Farmoni).

O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligi e'lon qilinganligining o'n yilligi munosabati bilan amnistiya to'g'risida.

O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligi e'lon qilinganligining o'n yilligi munosabati bilan insonparvarlik tamoyiliga amal qilib, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 93-moddasining 20-bandiga asosan qaror qilaman (O'zR Prezidentining 2001 yil 22 avgust Farmoni).

Shu tarzda ariza, qaror, bildirishnoma, ma'lumotnoma, shartnoma, tabriknoma singari turli xarakterdagi rasmiy hujjatlarning har birining o'ziga xos bayon etish qolipi bo'ladi. Ayni paytda, ularning har birining alohida so'z va turg'un birikmalari ham mavjud bo'ladi. Masalan, huquqiy hujjatlar matniga ko'z yugurtirsak, ularda boshqa vazifaviy uslublarda deyarli uchramaydigan atamalarga duch kelamiz: *ma'muriy javobgarlik, fuqarolik holati, fuqarolik javobgarligi, aybdor, gumondor, jabrlanuvchi, sudlanuvchi, guvoh, jamoat kafilligi, surishtiruv, jabrlanuvchi bilan yarashuv* va boshqalar. Ish qog'ozlari va hujjatlarning xilma-xilligiga qarab ularga oid atamalarning me'yorlashuvi va chegaralanuvi ham kuzatiladi. Qiyos uchun diplomatik munosabatlar doirasidagi so'z va iboralarga ko'z yugurtiraylik : *ahdlashuvchi oliy tomonlar, elchi, elchixona, muxtor elchi, muxtor vakil, ishonchli vakil, nota, ratifikasiya, shartnoma, bayonot, qo'shma bayonot, deklarasiya, tashrif, qarorgoh* kabilar.

Ushbu uslub uchun jargonlar, oddiy so'zlashuvga xos so'zlar, emosional-ekspressiv bo'yogga ega bo'lgan so'zlarning ishlatilishi me'yor sanalmaydi va shu jihati bilan boshqa uslublardan keskin farq qiladi.

Rasmiy uslubning grammatik me'yori ham alohida xususiyatlarga ega. Masalan, ot so'z turkumiga oid so'zlar ko'p ishlatiladi. Noaniqliklarga yo'l qo'yilmaslik maqsadida ular olmoshlar bilan almashtirilmaydi: *O'zbekiston Respublikasi o'z taraqqiyot yo'lini, o'z nomini aniqlaydi, o'z davlat ramzlarini: gerbi, bayrog'i, madhiyasini ta'sis etadi, o'z davlat tilini belgilaydi. O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining ramzlari muqaddasdir* (1991 yil 31 avgustda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida» gi Qonunning 16 - moddasidan).

Bu uslubda fe'lning harakat nomi shakli faol qo'llaniladi, gapning kesimi ko'pincha hozirgi zamonning majhul nisbatida ifodalanadi, hujjatning xarakteriga qarab shart mayli shakliga tez-tez murojaat etiladi. Masalan, «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining mutlaq vakolatlari» haqidagi 78 – moddasida *o'zgartish va qo'shimchalar kiritish, qabul qilish, belgilash, tasdiqlash, tartibga solish, o'zgartirish, joriy qilish, komissiyasini tuzish, saylov kunini tayinlash, saylash, ozod etish, ratifikasiya qilish, ta'sis etish, amalga oshirish* singari fe'lli birikmalar ishlatilgan. Ushbu hujjatda *amalga oshiriladi, asos bo'ladi, tashkil etadi, belgilanadi, asoslanadi, hisoblanadi, himoya qilinadi, amalga oshiradi, tan olinadi, ish ko'radi, ado etadi, kafolatlanadi, taqiqlanadi, tavsiya etiladi* singari fe'llarning faol ishlatilishi ham yuqoridagi fikrning tasdig'idir. Yana : *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. A. Karimovning ma'ruzasidagi konseptual qoidalar va xulosalar ma'qullansin hamda*

ular Oliy Majlisning kelgusi faoliyatida inobatga olinsin. Ma'ruzaning dasturiy xulosalari prokuratura, boshqa huquqni muhofaza qilish organlari, sudlar faoliyati uchun asos qilib olinsin. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga ... mustaqillik va demokratiya qo'lga kiritgan yutuqlarni himoya qilish, ijtimoiy adolat, fuqarolar tinchligi hamda totuvligini ta'minlash ishlarini kuchaytirish tavsiya etilsin. (O'zR Prezidenti I. A. Karimovning ikkinchi chaqiriq Oliy majlisining oltinchi sessiyasidagi ma'ruzasi yuzasidan O'zR Oliy majlisining 2001 yil 29 avgust qaroridan).

Shu o'rinda rasmiy uslubda yozilgan matnlar uchun barcha morfologik vositalar va kategoriyalarning qo'llanilishi bir xil darajada emasligini ta'kidlash ham maqsadga muvofiq. Masalan, sonlar va olmoshlar bu uslubda boshqa so'z turkumlariga qaraganda ikkinchi darajali omil hisoblanadi.

Rasmiy uslubning sintaktik alomatlari ham matnda darhol ko'zga tashlanadi. Unda darak gaplar, uning ayniqsa qo'shma gap shakli ko'p ishlatiladi. Yoyiq va murakkab so'z birikmalari mahsuldor hisoblanadi, murakkab tipdagi nomlar keng qo'llaniladi. Gap tuzilishida o'zbek tilidagi odatdagi me'yorga amal qilinadi va yuqorida sanalgan jihatlari bilan ilmiy uslubga o'xshab ketadi.

Ilmiy uslub ilmiy asarlar uslubidir. Til birliklarining fan sohasida, ilmiy bayon jarayonida ishlatilishi mazkur uslubning shakllanishiga asos bo'ladi. Ilmiy tafakkur fikrlashning o'ziga xos usuli ekanligi, obyektiv borliqni idrok etishda faqatgina dalil va faktlarga tayanish, fikriy izchilik kabi ekstralingvistik omillar ham nutqning ushbu turining shakllanishida, binobarin, nutqiy me'yorning o'ziga xos turining yuzaga kelishida muhim omil sanaladi.

Yuqorida bu kabi xususiyatlarning mushtarakligi bilan rasmiy uslubga yaqinligi aytib o'tilgan edi.

Ilmiy uslubning janr xususiyatlari ham keng. Monografiya, risola, darslik, o'quv qo'llanmasi, o'quv-metodik qo'llanma, dastur, ma'ruza matnlari, taqriz va referat singarilar uning ana shu janr ko'rinishlari hisoblanadi. Garchi ularning har birining bayon usuli va uslubi ma'lum darajada bir-birlaridan farq qilsa-da, til birliklaridan foydalanish me'yoriga ko'ra umumiylikni tashkil etadi.

Ilmiy uslubga xos xususiyatlar quyidagilardan iborat:

1. Aniqlik. Har qanday ilmiy bayon, xulosa, shubhasiz, aniqlikni talab qiladi. Shuning uchun bu uslubda so'zlarni aniq, asosan bir ma'noda qo'llash, sinonimik qatordagi variantlardan masalaning mohiyatini birmuncha aniq ifoda etadigan variantini tanlash, hyech bo'lmaganda, neytral variantini qo'llash taqozo etiladi. Terminlarni qo'llash bu uslubning asosiy xususiyati sanaladi: *Ximiyaviy tarkibiga ko'ra gerbidsidlar anorganik va organik gerbidsidlarga bo'linadi. Anorganik gerbidsidlar: natriy arsenit, ammoniy sulfat, kalsiy sianamid, sulfat kislota va boshqalar. Organik gerbidsidlar: traktor kerosini, mochevina hosilalari, xlorfenoksisirka kislota, xlorfenoksimoy kislota va boshqalar. Hozirgi vaqtda ko'proq organik birikmali va ba'zan anorganik birikmali gerbisidlar qo'llaniladi.*

2. Obyektivlik. Ilmiy adabiyotlarda bu uslub doirasida til material fikrning haqqoniyligi, obyektivligiga xizmat qilishi lozimligi uqtiriladi. «Mantiq» darsligidan bir misol keltiramiz: *«Epimenid «Men yolg'on gapiraman» deb aytdi. Bu paradoksni mutlaqo hal etib bo'lmaydi. Aytaylik, Epimenid rost gapirdi, bu*

holda uning haqiqatda yolg'on gapirgani aniq bo'ladi. Aytaylik, u yolg'on gapirdi. Bu holda uning haqiqatda ham rost gapirgani ma'lum bo'ladi»

Ma'lum bo'ladiki, haqqoniylik, obyektivlik nihoyatda murakkab jarayon bo'lib, uning reallashuvida faqatgina til birliklariga tayanib ish ko'rish qiyin. Uni vaziyat, suhbatdoshlarning bir-birlarini bilishi va tushunishi kabi ekstralingvistik omillar ham belgilashi mumkin.

3. Mantiqiy izchillik ilmiy bayon uslubining o'ziga xos xususiyatini tashkil etadi. Matnda so'zlar, gaplar, abzaslar o'zaro mantiqiy bog'langan bo'lishi lozim. Shuning uchun ham ilmiy matnlar bu izchillikni yuzaga keltiruvchi *ma'lumki, ma'lum bo'ladiki, ta'kidlash lozimki, ta'kidlash o'rinliki, darhaqiqat, binobarin, shunday ekan, birinchidan, ikkinchidan, ko'rinadiki, ta'kidlash joizki, xulosa qilib aytganda, xulosa qilganimizda, birgina misol, faqat bugina emas* singari ko'plab bog'lovchi vazifasini bajaradigan so'z va birikmalar qo'llaniladi.

4. Qisqalik. Bu xususiyat aynan ilmiy bayonga xos xususiyatdir. Shuning uchun unda tilning tasviriy imkoniyatlaridan deyarli foydalanilmaydi. Gaplar darak mazmunida bo'lib, asosan sodda yoyiq holda bo'ladi. Agar fikr qo'shma gaplar yordamida ifodalansa, bog'lovchilarning faol ishlatilishi kuzatiladi: *G'alla ekinlari urug'lari saqlashga ancha chidamli hisoblanadi. Qishloq xo'jaligini sifatli urug' bilan ta'minlashda uni saqlash muhim tadbirdir. Ekiladigan g'alla urug'lari uchun davlat standarti belgilangan.*

Ilmiy uslub fonetik jihatdan boshqa uslublardan farqlanib turuvchi yorqin belgilarga ega emas. Leksikasida esa farq qiluvchi jihat sohaviy atamalarning ko'pligi hisoblanadi. Bu uslubda ham, xuddi rasmiy uslubda bo'lgani kabi, so'zlarni ko'chma ma'nolarda qo'llash, tasviriy vositalardan unumli foydalanish xos xususiyat sanalmaydi. Subyektiv emosionallik, obrazlilik, og'zaki nutq elementlari, umuman g'ayri adabiy unsurlar kam ishlatiladi. Mumkin qadar bayon bir xil me'yorda ifoda etiladi. Shu bilan birga, ayrim holatlarda fikr yuritilayotgan manba, mavzu bilan uyg'un ravishda ba'zan bu uslubda ham obrazli ifodalardan foydalanish istisno emas. Masalan: *Differensial tenglamalarning xususiy hosilalari fizikaga cho'ri bo'lib ishga kirdi, keyin u cho'ridan bekaga aylanib ketdi* (R.Bekjonov).

Muallif individualligining kam sezilarli bo'lishi ham ilmiy uslubning o'ziga xos xususiyatlaridan biridir.

Ilmiy uslubning morfologik xususiyatlari to'g'risida M.Mukarramovning «Hozirgi o'zbek adabiy tilining ilmiy stili» monografiyasida quyidagi fikrlar bayon qilingan:

Ilmiy uslubda faqat adabiy tilda me'yor sifatida e'tirof etilgan grammatik ko'rsatkichlardan foydalaniladi. So'z turkumlaridan ot faol, ko'pincha takror qo'llanadi. Subyektiv baho shakllari xos emas. *-lar* ko'plikdan boshqa semantik-uslubiy ma'nolarni ifodalamasa-da, atama hosil qilishda ishtirok etadi. Umumiy egalik ustun turadi, I-II shaxs qo'shimchalari ishlatilmaydi, III shaxs shakli faol. Undov va taqlid so'zlar ham bu uslubga xos emas. Yuklamalarning esa imkoniyati chegaralangan.

Ilmiy nutq uchun *deyiladi, aytiladi, yoritiladi, bayon qilinadi, aniqlanadi, tekshiriladi, foydalaniladi, ta'riflanadi* singari xoslangan fe'llar mavjud. Fe'lning

majhul daraja shakli ham bu uslub uchun xos. Ammo hozirgi-kelasi zamon shaklidan tashqari xarakterli zamon ko'rsatkichi yo'q. Kishilik olmoshlari kam qo'llaniladi. Bu gap faqat *muallif* va *men* ma'nolarida qo'llaniladigan hamda kamtarlik ma'nosini ifodalaydigan *biz* olmoshiga tegishli emas.

M.Mukarramov ushbu monografiyasida «Adabiy tilning konkret ko'rinishlari bo'lgan so'zlashuv, badiiy, publitsistik, rasmiy-hujjat va ilmiy nutqlarning real mavjudligini tan olsak, u vaqtda har bir nutq turining o'z modal ma'no ifodalovchi so'zlarini ham tan olishimizga to'g'ri keladi»[5, 108-b.] degan mulohazani aytib, *demak, xullas, darhaqiqat, haqiqatan, shubhasiz, albatta, darvoqye, masalan, jumladan, ayniqsa, xususan, aksincha, afsuski* singari modal so'zlar va modal ma'no anglatuvchi boshqa birliklarni tahlil qilgan.

Shu tarzda ilmiy uslubning *ammo, lekin* kabi o'z bog'lovchilari, *bilan, uchun, kabi, singari, haqida, to'g'risida, tufayli, sababli, doir, oid, binoan, tashqari, qaraganda, asosan, muvofiq, qadar* singari ko'makchilari borligini ham qayd qilish to'g'ri bo'ladi.

Ilmiy uslubda bayon etilayotgan matnning sintaktik qurilishi fikriy tugallikka, mantiqiy izchillikka xizmat qiladi hamda bayonning tabiatidan kelib chiqib, bir tarkibli gaplarning shaxssiz, shaxsi umumlashgan turlari faol. Undov, atov gaplar qo'llanilmaydi, nutq monologik xarakterda bo'ladi. Rasmiy uslubdagiga o'xshab gap tuzilishining odatdagi tartibi qo'llaniladi. Qo'shma gap faol ishlatiladi. Darak gap asosiy mavqiyeni egallaydi, so'roq va buyruq gaplar deyarli qo'llanilmaydi.

Ommabop uslub o'zbek tilshunosligida filologiya fanlar nomzodi T.Qurbonov tomonidan monografik yo'nalishda o'rganilgan.

Til taraqqiyotida muhim omil sanaladigan publisistika o'z navbatida tilning imkoniyatlaridan ham keng foydalanadi.

Ommabop uslub imkoniyatlarining kengligini lingvistik va ekstralingvistik (paralingvistik) – tildan tashqaridagi omillarning mustahkam aloqadorligida kuzatamiz. Publisistik janrda yozilgan asarlarning mohiyatan hozirjavoblighi, ularning axborot hamda targ'ibot-tashviqot xarakterda bo'lishi va ommani dunyo yoki mamlakatimiz miqyosida sodir bo'layotgan voqyea-hodisalardan zudlik bilan xabardor qilish natijasida yuzaga keladigan novatorlik unda tabiiy ravishda yangi ijtimoiy-siyosiy terminologiyaning qo'llanilishi va tilimizda me'yorlashishiga sabab bo'ladi. Boshqacha aytganda, ommabop uslub tilning yangi so'z va iboralar hisobiga boyib borishiga ko'maklashadi.

Ommabop uslub ma'lum ma'noda oraliq uslub sanaladi. Bu uslubda shakllangan matnlar obrazliligi, ta'sirchanligi, tasviriy vositalarning mahsuldor qo'llanilishi bilan badiiy uslubga yaqinlashsa, dialektizmlar, istorizmlar, argo va jargonlar qo'llanilmasligi bilan undan uzoqlashadi. Ifodaning aniqligi va publitsistik janrlarga xoslangan hamda ijtimoiy-siyosiy terminologiyaning qo'llanilishi bilan ilmiy uslubga o'xshaydi. Ayni paytda, ifodadagi qisqalik, lo'ndalik, ixchamlik, yorqinlik kabi xislatlar ham uni ilmiy uslub bilan yonma-yon qo'yadi.

Radio va televideniyaedagi ayrim chiqishlar shuni ko'rsatadiki, bu uslubdagi matnda so'zlashuv uslubi elementlari ham ba'zan aralashib ketishi mumkin.

Ma'lumki, publisistika badiiy, siyosiy, ilmiy jabhalarni qamrab oluvchi yirik soha hisoblanib, ommaviy axborot vositalari sanaladigan radio va televideniya, gazeta va jurnallar sahifalarida aks etadigan yangilik, xabar, reportaj, tahlilnoma, bosh maqola, maqola, ocherk, felyeton, pamflet, e'lon, reklama singari qator janrlarni qamrab oladi. Ana shu qamrov doirasining kengligi o'z navbatida til birliklarining har bir janrda alohida tarzda me'yorlashuvini taqozo etadi. Bu o'rinda esa me'yorlashishning umumiy jihatlari xususida so'z yuritish imkoniyati mavjud.

T.Qurbonovning kuzatishicha, sifatdosh oborotlar, fe'llarning shart mayli shakllarining almashinib ishlatilishi, ritorik so'roq, ritorik murojaat, undov, bir bosh bo'lakli gaplarning faolligi bu uslubga xos xususiyatlar sanaladi [12, 35- b.]. Eng muhimi, ijtimoiy-siyosiy atamalar ko'p qo'llaniladi. Hatto umumiste'moldagi so'zlar ham ommabop uslubda yozilgan matnda atamaga aylanishi mumkin: *ovoz, ochiq ovoz, yopiq ovoz, hal qiluvchi ovoz, maslahat ovozi, qarshi ovoz, ovozga qo'yimoq, ovoz bermoq, Osiyo ovozi* singari.

Ijtimoiy-siyosiy atamalar asosan *-chi, -parast, -parvar, -xona, -noma* qo'shimchalari yordamida yasaladi. Misollar: *terrorchi, qo'poruvchi, aqidaparast, millatparvar, devonxona, bojxona, hissador, tadbirkor* kabi.

Shu o'rinda mazkur uslubda so'z yasaliş imkoniyatining boshqa vazifaviy uslublarga nisbatan mahsuldor ekanligini ta'kidlash o'rinli bo'ladi.

Turli metaforik turg'un birikmalar - *davr talabi, do'stona suhbat, yuqori hosil uchun kurash, yaratuvchilik ishlari, dunyo hamjamiyati, mustaqil mamlakatlar hamdo'stligi, mustaqillikni mustahkamlash* singarilarni faol qo'llash ham ommabop uslub tabiatiga mosdir.

So'roq gaplarning mahsuldor ishlatilishi, ularning murojaat va dialog shaklda bo'lishi, bunda savol beruvchi ham, javob beruvchi ham muallifning o'zi hisoblanishi (*G'urur nima o'zi? Rangi qanaqa? U hammada birday bo'ladimi yoki aksinchami? Menimcha, g'ururli odam mamlakat miqiyosida amalga oshirilayotgan har qanday muvaffaqiyatni o'ziga tegishli deb biladi va undan quvonadi.* Xalq so'zi, 2001 yil 20 sentyabr), uyushiq bo'lakli gaplarga ko'proq murojaat qilinishi (*Chunki o'qituvchi zoti mashaqqatli mehnati, hayotiy tajribasi, beqiyos mehri bilan yosh avlodga faqat ilm-fan sirlarini o'rgatib qolmay, uning yuragida Vatanga muhabbat, ajdodlar ruhiga hurmat, el-yurtga sadoqat kabi yuksak tuyg'ularni kamol toptirishda ibrat va namuna bo'ladi.* I.Karimov. O'zbekiston o'qituvchilariga va murabbiylariga tabrik, Xalq so'zi, 2001 yil 29 sentyabr), undovlarning, kirish bo'laklar va kirish gaplarning (*Vaholanki, ular o'z mutaxassisligi bo'yicha qayerga joylashishni bilmay yurishgandi. Albatta, bu bilan muammo bartaraf etildi, deb aytish noto'g'ri bo'lar edi.* Ishonch, 2001 yil 22 sentyabr), shaxsi umumlashgan gaplarning keng qo'llanishi bilan ajralib turadi.

Ommabop uslubning badiiy uslub bilan mushtarak tomonlari, ayniqsa, uning leksikasi va frazeologiyasida seziladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, yangilikni yoritishga bo'lgan intilish ommabop uslubning asosiy xususiyati sanalib, bu xususiyat tilning yangi so'z va iboralar bilan boyib borishiga sabab bo'ladi. T.Qurbonov bu uslubda so'z yasalişning ikki ko'rinishi - morfologik va kompozision usulining mahsuldor

ekanligini ta'kidlaydi hamda bunda *-chi*, *-shunos*, *-parast*, *-xona*, *-dosh*, *-lik*, *-cha* birliklarining ahamiyatini alohida ta'kidlaydi.

Badiiy uslub o'zbek tili vazifaviy uslublari orasida o'ziga xos mavqyega ega bo'lib, ayni paytda o'zining alohida ma'yorlariga ham ega. Til materialini qamrab olish imkoniyatining kengligi, umumxalq tilida mavjud bo'lgan barcha lingvistik birliklarning, shu bilan birga, boshqa vazifaviy uslublarga xos bo'lgan elementlarning ham ishlatilaverishi va ularning muhim bir vazifaga – badiiy-estetik vazifani bajarishga xizmat qilishi badiiy uslubning asosiy xususiyati hisoblanadi. Tabiiyki, bunday imkoniyatlar boshqa vazifaviy uslublarda chegaralangan.

Til vositalarini qo'llashdagi ana shu keng qamrovlilik bo'lishi bilan birga, bu uslub doirasida ularni qo'llashning ma'lum me'yori ham amal qiladiki, fonetik, grammatik, leksik va frazeologik xususiyatlar tarzida ko'zga tashlanadigan ana shu me'yori uni boshqa vazifaviy uslublardan chegaralash imkonini beradi.

Badiiy adabiyot tilidagi fonetik o'zgarishlar asosan matnda tovushlarning qisqargan va orttirilgan (*So'rma mendan, kim diloru / Do'stmi yo janona deb. E.Vohidov; Ne balolig' kun edikim. Oshino bo'ldim sango. Alisher Navoiy; Shabboda men seni ko'rmayman, / Qo'linga tutmayman. Zulfiya*), ona tilimizning tarixiy taraqqiyot va she'riyat qoidalariga mos tarzda «z» ning «y» ga (*So'yla quyosh nimalar bo'lgan, / Sen chiqqanda birinchi marta. H.Olimjon*), «q»ning «g»ga (*Quyosh orqasidan – behisob chirog' / Nuriga kiradi mamlakat shu chog'. Zulfiya*) o'tgan ko'rinishlarda me'yorlashgan.

Shuningdek, badiiy uslubda, xususan poetik nutqda hozirgi adabiy orfografik me'yori talablariga muvofiq kelmaydigan *qaro, yamon, yaro, oshno, talosh* singari so'zlar ham ishlatilaveradi.

O'zbek tili so'z turkumlarining grammatik shakllari turli adabiy, tarixiy hamda dialektal variantlarga ega bo'lib, ular hozirgi adabiy til me'yori nuqtai nazaridan bir tomondan qo'llanish chastotasiga ko'ra faol yoki aksincha bo'lsa, ikkinchi tomondan ularda vazifaviy-uslubiy chegaralinish ham sezilib turadi. Bu xususiyatlar so'z yasovchi hamda ko'plik, egalik, kelishik, daraja, shaxs-son, zamon, mayl, nisbat kabi ma'nolarni ifoda etuvchi affikslarning nutqdagi ishtirokida, yordamchi so'zlarning turlicha ko'rinishlari va variantlarida namoyon bo'ladi. Ularning ma'lum qismida badiiy uslubga xoslanganlik mavjud.

Masalan, *-lar* kesim tarkibida kelgan paytda hurmat (*Dadam keldilar*), kinoya, piching (*Mulla Eshmat, kelsinlar*) kabi ma'nolar so'zlashuv uslubiga xos bo'lsa, ta'kid, kuchaytirish, mubolag'a singari ma'nolar badiiy uslubda ko'proq ishlatiladi (*Shu ko'zlar yulduzday abadiy kulsin, Bahor yo'llaringga to'shasin chechak. Zulfiya*). Bu kabi holatlar ilmiy va rasmiy uslublarda ko'zga tashlanmaydi.

Bundan tashqari bu uslublarda grammatik shakllarning adabiy-me'yoriy variantlari qo'llanilsa, aksincha, badiiy uslubda bu grammatik shakllarning barcha ko'rinishlari – lahja va tarixiy variantlari ham asarning mavzu talabi bilan qo'llanilaveradi.

Uslubiy xoslanish kelishik qo'shimchalari variantlarining tanlanishida ayniqsa seziladi. Masalan, qaratqich kelishigining *-(i)m* (*Axir hayajonlar o'zligim manim*, / *Mayli qalbingga ham ko'chsin hayajon. K.Bahromova*), *-n* (*Qanday*

ko'rkam qizlar **avlodin** /Xassos didi va shoir dili. Zulfiya), **-ing** (*Shavqimning shuhrasi boshing uza zar tora fido*, / **Ko'ngluming** mahzani gul orazi gulnora fido. Joniy) tarzida qo'llanishi, qaratqich-qaralmish inversiyasi (*Yarqirar ming bir bahor ko'rki kamolingda sening*, /Oftobning aksi bor o'tlug' **jamolingda sening**. J.Jabborov), grammatik ko'rsatkichlarsiz kelishi (*Qarshingda turibdi umrim bir kuni*, / *Mening uvoq she'rim mening dilporam*. J.Kamol); tushum kelishigining – **(i)n** (*Uchirsang-da ko'kka yurak kulin*, / *Achchig'lanmam senga nozli quyosh*. Fitrat) va belgisiz shakli (*Ulug' Hoqon, sendan so'rov shu erdi*. / *Elga sabr, bardoshdan bo'lak narsa ber*. H. Xudoyberdiyeva); jo'nalish kelishigining – **a** (*Tog'larning yuzi qora. Na ko'kat bor, na lola. Ul taajjub etardi. Kunduzdagi ahvola...* H. Olimjon), – **na** (*Soya tushsa nogahon bu jismi betob ustina*. Navoiy), **-qa** (*Hajri ashkim yetkurur har dam quyoshqa bir hayot*. Navoiy), **-g'a** (*Yo ilohi, emdi qilg'aysan bu bandangga nazar. Jandami, bir do'sh etib, kirdim yo'lungg'a darbadar*. Mashrab) hamda belgisiz holatda bo'lishi (**Maktab** bordik – *og'ir bo'lib qoldik daf'atan*. A.Oripov); chiqish kelishigining – **-din** tarzida ishlatilishi (*Vatan sevmakdin ortiq Menga olamda shior bo'lmas*. E.Vohidov), o'rin kelishigi qo'llanganda u bilan egalik qo'shimchasi o'rtasida bitta «n» tovushining orttirilishi (*Surxoningda anor guli kahrabodur, Yoboningda bodomlaring talx g'izodur, Qovun-tarvuz qursog'inda selitrodur, Kimlar seni bemor etdi, Tabiatingni xor etdi*. O.Hojiyeva) shu uslubga xos xususiyatlar sanaladi.

Sifat va son turkumlari doirasida qaraladigan grammatik birliklarning ko'pchiligi barcha vazifaviy uslublarda ishlatilishi bilan xarakterlansa-da, ularda ham uslubiy farqlanishlarni, stilistik ottenkalarni payqash qiyin bo'lmaydi (Bu haqda yana qarang: *Qo'ng'urov R.* Sifat stilistikasi // O'zbek tili stilistikasi va nutq madaniyati masalalari. – Samarqand, 1982, 3-10 betlar; *Shu muallif.* Olmosh stilistikasiga oid ayrim mulohazalar// O'zbek tili stilistikasidan kuzatishlar. – Samarqand, 1981, 4-21-betlar). Masalan, sifatdagi **-lik** qo'shimchasining **-liq**, **-lig'**, **-luq**, **-lug'** kabi shakllari (*Shohigul ermas bu o'tlug' yuzlaring hijronida*. E.Vohidov) ajralib turadi; **charog'on**, **shodon**, **za'faron** kabi so'zlar tarkibidagi **-on**; **chirkin**, **otashin** kabi so'zlardagi **-in** affiksalarida badiiy uslubga xos chegaralanganlik seziladi (*So'ng bu iflos zafardan Ular shodon yurdilar. Olamda mard yo'q ekan. Bizlar mardmiz dedilar*. O.Matjon).

Olmoshlarning uslubiy chegaralanishlari badiiy adabiyotda sezilarli o'rin tutadi. Kishilik olmoshlarini olaylik. **Men**, **biz**, **sen**, **siz**, **ular** singari olmoshlarning biri o'rnida ikkinchisi, ya'ni **men** o'rnida **biz** (*-Ma, ich, amir, -dedi va kuldi. –Bilib qo'y, bizday amirul-mo'min qo'lidan yolg'iz sen may ichursen*. O.Yoqubov), **men** o'rnida **sen** (*Bilmaydikim... yo'q to'xta Muhammad Tarag'ay! Nechun sen shahzodadan ranjiysen*. O.Yoqubov), **siz** o'rnida **sen** (*Izn ayla! Ona. Darig' tutma lutfingni, Avval shuki, senga qalqon bo'la olmagan Bizni - noshud farzandlarni afu etgaysen*. E.Samandar) qo'llanishi bu uslub uchun me'yor sanaladi.

Fe'lda badiiy uslubga xos belgilar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: **Emoq-ermoq** (*Kecha ustod chaqirtirgan erkan*. O.Yoqubov), **kan-kin** (*Bo'lganmikin yer uzra bir ko'z Ko'rmak uchun seni osmonda*. H.Olimjon), **-gin/-gil/-g'il** (*Qo'ygil u kunlarni eslatma menga*. A.Oripov; *Lekin hazar*

qilmag'il. O.Yoqubov), **-sin/-sun** (*Jonlar sening yuzginangdan aylansun*. Fitrat) kabilar.

Uslub talabi bilan o'zaro o'rin almashishlarni mayl va nisbat kategoriyalari misolida ham kuzatamiz. Masalan, shart mayli - aniqlik mayli: *Terimchi chevarlar etaklab qoplab Tog'day xirmonlarga keltirib to'ksa, Men behad sevaman* (Zulfiya). Yoki aksincha: *Men hayot ekanman, hayotsan sen ham* (Zulfiya). Buyruq mayli - shart mayli: *Boysunqur mirzo zo'ravonlik qilsin ! Men mo'minlarcha bosh egib elchi yuboray!* (O.Yoqubov), buyruq-istak mayli – aniqlik mayli: *Qayga borsin taqdirdan qochib?* (Zulfiya).

Mayl shakllarining bu tarzda qo'llanilishi ilmiy va rasmiy uslublarda chegaralangan. Ularda fe'llar asosan aniqlik mayli shaklida bo'ladi.

Badiiy uslubda fe'lning barcha nisbat shakllari ishlatiladi. Ammo aniq nisbatdagi fe'llar birmuncha faol. Ilmiy nutqda esa, aksincha, fe'llar asosan majhul nisbatda qo'llaniladi.

Badiiy asar bayonida zamon shakllarining barchasi ishtirok etadi. Lekin odatda badiiy asarlarda bo'lib o'tgan voqyealarning hikoya qilinishi tufayli unda fe'lning o'tgan zamon shakllari mahsuldor hisoblanadi. Shu bilan birga, tasvirdagi keng ko'lamlilik muallif tilida hozirgi va kelasi zamon shakllarining ishlatilishini ham taqozo qiladi. (*Sadikova M. Stilistika glagola v sovremennom uzbekskom literaturnom yazike: Avtoref. dis.... d-ra filol.nauk. - Tashkent, 1991, s.34*). Kelasi zamon - o'tgan zamon: *Qish chillasi avjida. Izg'irinli yellar esadi. Qo'l oyoqlariga kishan solingan, kiyimlari yirtiq mahbuslar Samarqandning Registon maydonida sovuqdan qaltirab shahar qozisining hukmini tinglaydilar* (P.Qodirov).

She'riy nutqda esa, asosan fe'lning o'tgan va kelasi zamon shakllaridan foydalanish mahsuldor.

Yordamchi so'zlar ham tilimizdagi boshqa birliklar singari nutq jarayonida o'zining uslubiy imkoniyatlarini namoyon qila oladigan to'laonli til birliklaridir. Ularning ana shu keng uslubiy imkoniyatlarini biz, eng avvalo, vazifaviy chegaralanishlarda payqaymiz.

Badiiy uslubga xoslari quyidagilar: Ko'makchilarni olaylik. **Bilan** ko'makchisining **birla, birlan, ila, -la; uchun** ko'makchisining **-chun; kabi** ko'makchisining **misol, misoli, misli; ora** ko'makchisining **aro**, shuningdek **yanglig', uzra, ichra** ko'makchilari badiiy matn uchun xos.

Lekin va **agar** bog'lovchilarining qisqargan shakli **lek** va **gar, vale, yoinki, holonki** bog'lovchilari haqida ham shu gaplarni aytish mumkin: *Yor istig'nosidan o'lmasmanu, kuydim va l e k* –Lobarim oldida nazmim bu qadar behol uchun (E.Vohidov); **Gar** gunoh orttirsang o'zingga og'ir, *Vijdon azobida qovrilsang bot-bot* (A.Oripov), *Men xud ul tifli parivashg'a ko'ngul berdim, vale. Xonumonim nogahon buzilmag'ay boshdin yana* (Bobur), *...hammani olib boradimi yoinki xohlagan borib, xohlamagan qolaberadimi?* (O'zbek tili grammatikasi), **Holonki** *men sizni xondan ham yuqori qo'ygan edim* (A.Qodiriy) kabilar.

Yuklamalarda uslubiy chegaralanish aniq bilinib turmaydi. **Faqat** yuklamasining o'rni bilan sinonimi bo'lib keladigan **yolg'iz** so'zidagina badiiy uslubga xoslik ko'rinadi: *Nechun hamma darichalar qorong'i, yolg'iz uning darichasi yorug'* (O.Yoqubov)

Sintaksisda til birliklarini mazmunga mos ravishda turli kombinasiyalarda qo'llash mumkinligi ularning uslubiy imkoniyatlari ham naqadar kengligidan dalolat beradi. Ta'kidlash o'rinliki, prozaik asarlar sintaksisi hozirgi o'zbek adabiy tilining sintaktik me'yorlarini o'zida aks ettiradi. Buni, ayniqsa gap bo'laklarining nutqda joylashuvida kuzatamiz. Ammo poetik nutq sintaksisi boshqacha. She'riy nutqning asosiy belgilaridan sanaldigan inversiya tufayli matnda ko'plab sintaktik qurilishlar majmui vujudga keladi.

Ekspressiv-emosionallikni vujudga keltiruvchi vosita sifatida inversiya so'zlashuv va badiiy uslubga tegishlidir.

So'roq gaplarning ritorik turi, undov gaplar, his-hayajon gaplar ham so'zlashuv va badiiy uslubga xos. Bu uslubdagi gap qurilishi ham ma'lum darajada farqlanadi. Masalan, rasmiy va ilmiy uslublarda ko'proq qo'shma gaplar, ularning bog'langan va bog'lovchisiz turlari, so'zlashuv uslubida sodda gaplar, ayniqsa ularning to'liqsiz shakli ishlatilishi xos bo'lsa, ommabop va badiiy asarlarda gapning har ikki turi ham aralash holda kelaverishi mumkin. To'liqsiz gaplar dramatik asarlarda, xususan dialogik nutqda mahsuldor qo'llaniladi. Bir bosh bo'lakli gaplarning shaxsi noaniq turi, atov gaplar, so'z-gaplar, kiritma gaplar badiiy matnda ijodkor individual uslubini yuzaga keltiruvchi qulay grammatik vositalar sanaladi.

Badiiy uslub leksikasi ham alohida belgilarga ega. «...boshqa funksional stillar uchun xos bo'lgan leksika (masalan, ilmiy va rasmiy ish uslubiga xos bo'lgan terminlar) ning badiiy stilda keng qo'llanilmasligi va faqat badiiy stilda qo'llanuvchi maxsus vositalarning mavjudligi badiiy stilga xoslangan leksikani alohida ajratishga asos bo'ladi», deydi E.Begmatov. (*Begmatov E. O'zbek tili leksikologiyasi*, 186-b). *Abru, albat, armug'on, bazmaro, balqimoq, bahoriston, boda, bo'ston, gavharafshon, giryon, gulbahor, guliston, gulro', gulshan, debocha, dilafr'o, dilxona, dolg'a, durafshon, duto, jahonbaxsh, jondosh, jo'shmoq, jo'shqin, kabk, kuylamoq, libos, lolagun, lo'livash, maygun, mardonavor, mastona, mahvash, mahpora, moviy, moh, mujda* kabi xoslangan so'zlar lug'atlarda poetizmlar nomi bilan yuritiladi.

Ma'lumki, yozuvchining til ustida ishlash mehnati, eng avvalo, sinonimik birliklar ustida ishlash mahoratidir. Sinonimik qatordan mos, kerakli birlikni tanlab olish ekspressivlikni, subyektiv bahoni aniq ifoda etishning eng to'g'ri yo'li bo'lganligi tufayli u badiiy adabiyotda zarur lingvistik vosita sanaladi. Buning ustiga tilda sinonimik variantlar borligi uchun uslubiy me'yorni belgilash imkoniyati mavjud. A.Hojiyevning «O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati» (T., 1974) ana shu sinonimik variantlarni farqlashda amaliy yordam beradi.

Frazeologizmlar mohiyat e'tibori bilan asosan so'zlashuv va badiiy nutq mevasidir. Ulardagi boshqa uslubga xos chegaralanishlar esa ma'lum muddat keyin yuzaga keladi. Masalan, birgina *o'lmoq* ma'nosini anglatadigan yuzga yaqin frazeologizmlar sinonimik qatorining paydo bo'lishi ularning vazifaviy chegaralanish imkoniyatini tug'diradi. Masalan bu tizimga kiradigan *olamdan o'tmoq, dunyodan o'tmoq, omonatini topshirmoq, qulog'i ostida qolmoq, jon bermoq* shakllari so'zlashuv uslubida ishlatilsa, *vafot etmoq, hayotdan ko'z yummoq, dunyodan ko'z yummoq, hayot bilan vidolashmoq* kabilar ilmiy,

ommabop va rasmiy uslublarda uchraydi. *Alloh rahmatiga yo'l tutmoq, shahodat sharobini ichmoq, dorilfanodan dorilbaqoga rixlat qilmoq* singarilar esa badiiy matnga tegishlidir.

Agar badiiy adabiyotda, xususan she'riyatda ishlatilib kelinayotgan eskirgan so'zlarni bu uslubning muhim lisoniy alomatlaridan deb hisoblash mumkin bo'lsa, dialektizmlarning ishlatilishi adabiy til me'yoriga muvofiq kelmaydi.

Kichik bir xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, badiiy uslubda adabiy til boyliklaridan foydalanibgina qolinmasdan, undagi ko'plab birliklarning tilda me'yorlashuviga, adabiy tilning boyib, rivojlanib borishiga doimiy ravishda ta'sir o'tkazib turadi.

So'zlashuv uslubi kishilarning kundalik rasmiy-norasmiy, erkin muomalalari doirasida til birliklarining o'ziga xos tarzda amal qilishidir. Uni ma'lum ma'noda tildagi boshqa uslublarga qarama-qarshi qo'yish mumkin.

Bu uslubning o'ziga xos xususiyati nutq jarayonida til va tildan tashqari omillarning uyg'un bo'lishida ko'rinadi. Ayni paytda bu holat so'zlashuv uslubidagi me'yoriy holatlarni belgilashni qiyinlashtiradi. Chunki tildan foydalanuvchining shaxsi, buning ustiga, nutqiy vaziyat yagona bir me'yorni tayin etishga imkon bermaydi.

Shunday bo'lsa-da, so'zlashuv uslubining o'ziga xos me'yorlari haqida mulohaza yuritish uchun ham tilimizda dalillar yetarli. Ammo nima bo'lganda ham bu me'yorlarni so'zlashuv uslubi uchun muhim bo'lgan til va tildan tashqari omillarning uyg'unligidan axtarish bizni asl maqsadga yaqinlashtiradi.

Xo'sh, so'zlashuv uslubi qanday o'ziga xosliklarga ega? Birinchidan, nutq elliptik xarakterda bo'ladi. Lekin bunday holatda ham tinglovchiga fikr tushunarli bo'ladi. Chunki u oldin aytilgan fikrning mantiqiy davomi bo'ladi. Masalan, **qorami? ko'kmi?** shaklida beriladigan savolni ikki xil vazifada olib ko'raylik. Agar biz uni uy bekasi tilidan eshitsak, *qora choy damlaymi* yoki *ko'k choy damlaymi?* degan ma'noda tushunishimiz mumkin. Xuddi shu savolni do'kon sotuvchisi tilidan eshitsak, *qora choy olsizmi* yoki *ko'k choy sotib olmoqchimisiz?* ma'nosida tushunishimiz ham mumkin.

Ikkinchidan, so'zlashuv nutqida til birliklari o'zining ekspressivlik imkoniyatlarini keng namoyish qiladi. Masalan, *ulguramizmi?* degan savolga *yo'q, ulgurmaymiz* deyishdan ko'ra vaziyatdan kelib chiqib, *ulgurib bo'pmiz, ulgurish qayoqda, ulgurib ham bo'ldik* singari javoblar birmuncha tabiiy va ekspressivroq bo'lib chiqadi.

Uchinchidan, bu uslubda ohang - intonsiyaning ahamiyati nihoyatda kattadir. Ohang og'zaki nutqning reallashuvida til birliklaridan keyingi muhim, hal qiluvchi vosita bo'lib, uning nutq tempi, pauza, ton, melodiya, tovush tembri, so'z va gap urg'usi kabi ko'rinishlari ma'noni farqlashda, ottenkalarni ajratib ko'rsatishda, hayajonni kuchaytirishda xizmat qiladi.

So'zlashuv uslubi ham boshqa vazifaviy uslublar kabi fonetik, leksik, grammatik o'ziga xosliklarga ega.

Nutqda tovushlarning uyg'unlashuvi (*ketti, ottan, yigichcha*), bir tovush o'rnida ikkinchisining talaffuz qilinishi (*traktir, zaril, bironta*), tovushlarning o'rin almashishi (*turpoq, aynalmoq*), tovushlarning orttirilishi (*o'ramol, fikir, banka*),

tushirib qoldirilishi (*gazet, burni, egni*) kabi fonetik hodisalar avvalo so'zlashuv uslubida namoyon bo'ladi.

So'zlashuv uslubi leksikasida ikki qatlam alohida ajralib turadi. Birinchi qatlam – bu kundalik turmush muomalasida faol qo'llaniladigan ijtimoiy hayot va uy-ro'zg'or yumushlari bilan bog'liq so'zlar. Bundan tashqari bu uslubda «...siyosat, san'at, madaniyat, sport va so'zlovchining kasb-hunarga mansub xilma-xil narsa va hodisalarni ifodalovchi umumadabiy leksika ko'plab ishlatiladi».

Ikkinchi qatlam - og'zaki nutqdagi ekspressiv bo'yoqqa ega bo'lgan so'zlar. Ular neytral qiymatdagi so'zlar bilan sinonimik munosabatga kirisha oladi: *kichkina (bolagina), yiqildi (quladi), buzoq (ish bilmas, galvars), og'zi ochiq (yig'loqi)* kabi.

Bu uslubning *burnini ko'tarmoq, ko'zini shira bosmoq, qo'li kaltalik qilmoq* singari o'z frazeologizmlari mavjud. Kishi nomlari *Abdi, Bek, Zuli, Dili* singari qisqartirib ishlatish mumkin. So'zlarning metonimik ko'lami juda keng tarqalgan. Masalan: *auditoriya kuldi, kengash bo'ldi, dasturxonga o'tirdi, samovarga chiqdi* kabi.

So'zlashuv uslubida nutqiy vaziyatning ahamiyati juda katta. *Salom, assalomu alaykum, vaalaykum assalom, xayr, ha, yo'q, albatta, aha, xo'p* singari so'zlar nutqda ko'p ishlatiladi.

So'zlashuv nutqi o'zbek tilshunosligida prof. B.O'rinboyev tomonidan durustgina ishlangan [9, 10-b.]. Bu nutq kitobiy nutqdan bir qadar farq qilib, *Asal, asal, barmog'ingni tishlab olasan; Ish, faqat tugmachani bossang bas; Kechaday kecha; Boladay bola* kabi gap shakllari odatdagi hol hisoblanadi.

Kitobiy nutq uchun bog'lovchisiz qo'shma gaplar odatda xos emas, og'zaki so'zlashuv nutqi uchun esa, aksincha, xarakterlidir. So'zlashuv nutqidagi sodda gaplar ko'pincha fe'l bilan ifodalangan kesimning yo'qligi bilan xarakterlanadi. Hatto ba'zan shunday holatlar ham bo'ladiki, bunday gaplarga fe'l-kesimni qo'yib ham bo'lmaydi. Masalan, *Biz siznikiga. Biz magazinga; Men, odatda ishga avtobusda, ishdan piyoda* kabi.

Amaliy mashg'ulotlar uchun vazifalar :

1. Ushbu matnning qaysi uslubga tegishli ekanligini aniqlang va uning o'ziga xos til jihatlarini ko'rsatib bering: *Tabiatdagi jismlarning ma'lum sharoitda elektr zaryadga ega bo'lishi (elektrlanishi) maktab fizika kursidan ma'lum. Jismda elektr zaryadining borligi uning boshqa zaryadlangan jismlar bilan o'zaro ta'sirlanishidan namoyon bo'ladi.*

Elektr zaryadlari ikki turda bo'lib, shartli ravishda musbat va manfiy deb ataladi. Bir xil ishorali zaryadlar bir-birini itaradi, har xil ishoralilari esa o'zaro tortishadi.

Elektr zaryadi elementar zarralar deb ataladigan ba'zi zarralarning asosiy xususiyatlaridan biridir. Barcha elementar zarralarning zaryadi (agar uning zaryadi nolga teng bo'lmasa) absolyut qiymati jihatdan birday bo'ladi.

2. Ushbu matnning ham qaysi uslubga tegishli ekanligini aniqlang va uning o'ziga xos til jihatlarini ko'rsatib bering:

Prezidentimiz tomonidan 2000 yilning «Sog'lom avlod yili» deb e'lon qilinishi bu sohada amalga oshirilishi lozim bo'lgan tadbirlarni yanada kengaytirdi. Joylarda mana shu masala yuzasidan turli xil tadbirlar o'tkazilmoqda. Maqsad - onalik va bolalikni muhofaza etish, sog'lom avlodni tarbiyalash, oila va nikohni har tomonlama mustahkamlashdan iboratdir. Lekin shunga qaramasdan, ayrim paytlarda yosh qizlarni hali balog'at yoshiga yetmasdan turmushga uzatish hollari sodir etilayapti. Shu sababli tuman hokimligi bu masalada joylarda turli xil yig'ilishlarni o'tkazmoqda, Maqsad yuqorida aytib o'tilgan salbiy ko'rinishlarning oldini olishdan iboratdir. («Oqdaryo ovozi» gazetasidan).

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar :

1. Uslub tushunchasini izohlab bering.
2. Nutq uslublari, ya'ni vazifaviy uslublarning deganda nimani tushunasiz?
3. O'zbek tilida vazifaviy uslublarning qanday ko'rinishlari mavjud?
4. Nutq madaniyatining uslublarga yoki aksincha uslublarning nutq madaniyatiga ta'siri bormi?

Interaktiv metod:

“Qora quti” metodining o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: Talabalarni juftlikka biriktiradi va juftliklarga mavzu mohiyatini yorituvchi asosiy tushunchalar kalit so'zlar, belgilarni qog'ozga qayd etish vazifasini yuklaydi;

-Talabalar bilan birgalikdajuftliklarda topshiriqlarning bajarilishini tekshiradi;

-Topshiriqlarni to'g'ri bajargan juftlik vakili bajargan ishini doskaga yozadi va qolgan talabalar doskadagi bu tushunchalarni sharhlaydilar;

- O'qituvchi eng to'g'ri javob bergan talabani o'z roliga taklif etadi va u juftliklarga mavzu mohiyatini yorituvchi shema yoki jadval tuzishni topshiradi; (misol: o'qitish texnologiyalarini jadval ko'rinishida tasniflang)

-O'qituvchi rahbarligida topshiriqning bajarishi tekshiriladi.

Talaba: -O'z juftligida berilgan topshiriqni bajaradi;

-Agar o'qituvchi rolini bajarish to'g'ri kelib qolsa, talabalardan vazifalarni so'rab yangi topshiriq beradi;

- Topshiriqlarni baholaydi va talabalarni faollashtiradi.

Kutiladigan natija: Talabalar mualliflik texnologiyalari, uning funktsiyalari, ta'lim jarayonida qo'llash yo'llari bilan tanishadilar.

9 - AMALIY MASHG'ULOT

MAVZU: NUTQNING TO'G'RI BO'LISHI UNING BOSH ALOQAVIY SIFATI SANALISHI

1.1.Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni:
Mashg'ulot shakli	AMALIY MASHG'ULOT

Nutqning to'g'ri bo'lishi uning bosh aloqaviy sifati sanalishi	Nutq so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning tashqi ko'rinishi bo'lib, u faqatgina tilga bog'liq hodisa sanalmasdan, u ham ruhiy, ham estetik hodisadir.
O'quv mashg'ulotning maqsadi:	Namunaviy nutq sifatida baho berilganda tinglovchi va kitobxonga ko'zda tutilgan maqsadning, aytilmoqchi bo'lgan muddaoning to'liq borib yetishi, ularga ma'lum ta'sir o'tkazishi nazarda tutiladi hamda bu vazifalarning amalga oshirilishida nutq oldiga ayrim talablar qo'yiladi.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv ko'llanma, darslik, kompyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat: savol-javob.

NUTQNING ASOSIY XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Nutqning to'g'riligi.
2. Nutqning aniqligi.
3. Nutqning mantiqiyliigi.
4. Nutqning tozaligi.
5. Nutqning ta'sirchanligi.
6. Nutqning maqsadga muvofiqligi.

Nutq so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning tashqi ko'rinishi bo'lib, u faqatgina tilga bog'liq hodisa sanalmasdan, u ham ruhiy, ham estetik hodisadir. Shuning uchun unga namunaviy nutq sifatida baho berilganda tinglovchi va kitobxonga ko'zda tutilgan maqsadning, aytilmoqchi bo'lgan muddaoning to'liq borib yetishi, ularga ma'lum ta'sir o'tkazishi nazarda tutiladi hamda bu vazifalarning amalga oshirilishida nutq oldiga ayrim talablar qo'yiladi. Bu talablar grammatik jihatdan nutqning to'g'ri bo'lishini, so'zlar ko'zlangan ma'noni aniq aks ettirishini, chiroyli, yorqin va ta'sirchan bo'lishini taqozo qiladiki, ular nutqning asosiy xususiyatlari sifatida qaraladi. Nutq haqidagi ta'limot – ortolo-giya ana shu sifatlarni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Qadimgi davrlarda ham nutqning bu jihatlariga alohida e'tibor berib kelishgan. Masalan, rimliklar namunaviy nutqning sifatlarini o'zida aks ettiruvchi qoidalar ishlab chiqishgan. Mashhur notiq Siseron fikricha, aniqlik va tozalik nutq uchun shunchalik zarurki, ularni asoslab o'tirishning ham hojati yo'q. Ammo notiq tinglovchilarni o'ziga jalb qilishi uchun bu sifatlar hali yetarli emas. Buning uchun nutq jozibador bo'lishi ham kerak. Notiq Dionis Galikarnas esa nutqda maqsadga muvofiqlikni muhim deb hisoblagan. XII-XIII asr O'rta Osiyo ma'naviyatining yirik vakili hisoblangan Mavlono Husayn Voiz Koshifiy ham «Futuvvatnomai sultoni» asarining «Tariqat ahlining odobi» deb nomlangan beshinchi bobida nutqning bu fazilatlarini haqida muhim tezislarni ilgari surgan.

Xullas, ma'naviyati va madaniyati shakllangan xalqlar uchun notiqlik san'ati inson faoliyatida muhim omillardan sanalgan hamda asosiy e'tiborni nutqning yaxshi bo'lishiga qaratgan o'z nazariyotchilari ham bo'lishgan.

Agar nutq ma'lum vaziyat va shart-sharoitlarda amalga oshirilishini nazarga olinsa, bunda joy, vaqt, mavzu va muloqot jarayonining maqsadi kabi omillar katta ahamiyatga ega bo'ladi. Aytilganlarni qisqacha umumlashti-radigan bo'lsak, nutqning asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni belgilash lozim bo'ladi: **to'g'rilik, aniqlik, mantiqiylik, ta'sirchanlik, obrazlilik, tushunarlilik va maqsadga muvofiqlik.** Quyida ular haqida qisqacha ma'lumotlar beriladi.

NUTQNING TO'G'RILIGI

Nutqning to'g'ri bo'lishi uning bosh kommunikativ xususiyati hisoblanadi. Nutqning to'g'ri tuzilgan bo'lishi tomonlarning – so'zlovchi va tinglovchining, yozuvchi va o'quvchining bir-birlarini tez va oson tushunishlarini ta'minlaydi. Agar nutq to'g'ri bo'lmasa, u aniq ham, maqsadga muvofiq ham, mantiqiy ham bo'lmaydi. To'g'rilik deganda, - deb yozadi V.G.Kostomarov, - nutq madaniyatining zarur va birinchi sharti sifatida adabiy tilning ma'lum paytda qabul qilingan me'yorining qat'iy va aniq muvofiq kelishini, uning talaffuz, orfografik, lug'at va grammatik me'yorlarini egallashni tushunish lozim bo'ladi. Demak, nutqning to'g'ri bo'lishi dastlab uning adabiy til me'yorlariga muvofiq kelishi bo'lib hisoblanadi.

Nutqning to'g'ri bo'lishi asosan ikki me'yorga – urg'u va grammatik me'yorga amal qilishni taqozo qiladi. So'zlardagi ayrim bo'g'inlarning zarb bilan talaffuz qilinishi, ya'ni ularga urg'uning tushishi hamma tillarda ham bir xil xususiyatga ega emas. O'zbek tilida shunday hodisa kuzatiladi. Masalan, *olma* so'zini olaylik. Bu so'zni alohida, urg'usiz olib qaraganda uning qanday ma'no anglatayotganini bilish qiyin bo'ladi. Urg'u esa undagi ma'noning reallashuviga ko'maklashadi, ya'ni *o'lma* tarzida urg'u birinchi bo'g'inga tushganda harakat, *olma** tarzida oxirgi bo'g'inga tushganda esa mevaning bir turi ma'nosi anglashiladi. Tilimizda bunday so'zlar anchagina: *qa*tlama – qatlama**, *ho*zir – hozi*r*, *yigitcha* – yigi*tcha*, *o'quvchi*miz – o'quvchimi*z*, *ya*ngi – yangi** kabi. So'zlardagi bu xususiyatlarni farqlamasdan, urg'uni noto'g'ri qo'llash so'zlardagi ma'noning buzilishiga olib keladi. So'zlar talaffuzidagi bu kabi holatlarga, ayniqsa, maorif va madaniyat xodimlari e'tibor berishlari va boshqalarga o'rnak bo'lishlari lozim.

Talabalar mehmoni so'z birikmasida ham mulohazali holat mavjud. Bu holat qaratqich kelishigi qo'shimchasi-ning tushirilishi bilan bog'liq. Qiyoslang: *Talabalar mehmoni*(kimningdir talabalar mehmoni) – *Talabalarning mehmoni* (kimdir talabalarning mehmoni).

O'zbek tilida ko'plik ma'nosini ifodalashning yo'llaridan biri – *lar* qo'shimchasi ekanligi ma'lum. Shu bilan birga, bu qo'shimchanning ko'plik doirasidan chiqib, asosan ot va fe'llarga qo'shilganda hurmat, kinoya, piching, noaniqlik, kuchaytirish, takrorlash, ta'kid, predmetning turi, umumlashtirish, so'zlovchi munosabatini alohida bildirish singari turli xil ma'nolarni ifodalashi

uning grammatik-uslubiy imkoniyatlarining kengayib borayotganligidan dalolat beradi. Garchi qo'shimchaning bu kabi ma'nolarni anglatish jarayonidagi so'zlarga qo'shi-lish tarzi morfologik me'yorning buzilishi sanalsa-da, uni uslubiy me'yorning buzilishi deb bo'lmaydi: *tillar, yuraklar, jigarlar, burunlar, boshlar, suvlar, qonlar, sutlar, saroblar, barglar, yo'qlar, (ketmaydimi) chiriblar* kabi.

Ma'noning to'g'ri, maqsadga muvofiq ifoda etilishida ohangning ham xizmati katta. So'zlarga qaysi yo'sinda urg'u berilishiga qarab ma'no ottenkalari o'zgarib borishi mumkin. Masalan, nutq jarayonida *keling* so'zidagi samimiyat, piching, masxaralash, norozilik kabi ottenkalar faqat ohang yordamidagina reallashadi.

Xullas, ona tili xazinasidan kerakli grammatik shakllarni tanlash va ularni joy-joyida ishlatish, nutqni to'g'ri tuzishga erishish, har bir til birligini o'rniga qo'yib talaffuz qilish nutq madaniyatining asosiy talablaridan sanaladi.

Nutqning to'g'ri bo'lishi barcha soha mutaxassislari uchun ham muhimdir. Ayniqsa, fizika, kimyo, matematika, biologiya, informatika fanlari o'qituvchilari o'quvchilar-ning turli tillardan kirib kelgan atamalarni ishlatish-da, urg'uni to'g'ri qo'llashlariga, to'g'ri talaffuz etishlari-ga e'tibor berishlari lozim. Chunki ruscha-baynalmilal so'z va atamalarining talaffuzi, ya'ni urg'uni qo'llash o'zbek tilinikidan birmuncha farq qiladi.

NUTQNING ANIQLIGI

Aniqlik ham nutqning asosiy kommunikativ sifat-laridan biridir. Agar to'g'rilik nutqning yuzaga kelishida faqat til omili, zaruriy belgisi sifatida qaralsa, nutqning aniqligi deyilganda uning shakllanishiga xizmat qiladigan, tildan tashqarida bo'lgan omillarni ham nazarda tutish lozim bo'ladi. Bunda dastlab til va tafakkur munosabati turadi. Chunki tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi mutanosiblik va uning nutqda aks etishi ana shu aniqlikning xuddi o'zidir.

O'zbek tilining aloqa vazifasi doirasida yozuvchilik va jurnalistlik faoliyatida, o'qish-o'qitish jarayonida, millat vakillarining kundalik muloqot jarayonida bunday kamchiliklar uchrab turibdi. Tildagi bu nuqsonni V.V.Vinogradov ham o'z vaqtida qayd qilgan edi: «...uchinchi keng tarqalgan stilistik kasallik – bu so'zning voqyelikka mos kelmasligidir, so'zning predmetdan uzilib qolishi – bu buzilish, hatto ba'zan uning predmet (asosiy) ma'nosini yo'q qilishdir. Bu kasallik tasvirlanayotgan hayot bilan tanish bo'lmaslikdan, yozuvchilar o'zlari chizayotgan narsa va hodisalarni yaxshi bilmasligidan kelib chiqadi».

Shunday qilib, aniqlik – bu so'zning o'zi ifodalayotgan voqyelikka mos va muvofiq kelishidir.

Aniqlikni boshqacha tushunish ham mumkin. Bu so'z va uning ko'pchilik tomonidan qabul qilingan ma'nosi hamda uning nutqda qo'llanishi bilan muvofiq kelishidir.

Ko'rinadiki, aniqlik nutqning asosiy xususiyati sifatida, eng avvalo, til tizimidagi leksik daraja bilan bog'lanadi. «Nutq aniqligi» atamasi ostida voqyelik va uning tildagi ifodasi bo'lgan leksik birlik – so'zlar o'rtasidagi o'zaro muvofiqlik anglashiladi.

Til birliklaridan sinonimlar namunaviy nutqning kósil bo'lishiga ko'proq xizmat qiladi. Chunki ular mazmunan bir-birlariga yaqin bo'lsa ham, ma'no qirralariga ko'ra farqlanadi. Ana shu qirralardagi farqlar ularni tanlab ishlatish imkoniyatini beradi. Masalan, *aniq, ochiq, yaqqol, ravshan, yorqin, oydin, ayon* sinonim-larini olib ko'raylik. Garchi ular umumiy ma'noda bir sinonimik qatorni tashkil qilishsa ham, birining o'rnida ikkinchisini qo'llash hamma vaqt mumkin bo'lavermaydi. *Aniq eshitdim* deyish to'g'ri bo'lgani holda *oydin eshitdim* deyish mumkin emas, *hamma narsa ayon, hamma narsa ravshan, hamma narsa aniq, hamma narsa oydin* deyish mumkin bo'lgani holda *hamma narsa yorqin* deb bo'lmaydi. Chunki asosan *aniq* eshitishga, *ochiq* va *oydin* tushunishga, *yaqqol* va *yorqin* ko'rish va eshitishga, *ravshan* ko'rish va tushunishga xos.

Aniqlikni vazifaviy uslublar doirasida tushunish ham o'ziga xos. Masalan, u so'zlashuv uslubida vaziyatga bog'liq bo'ladi. Rasmiy uslubda esa u tildagi tayyor, moliy holidagi so'z va iboralardan foydalanishni taqozo qiladi. Ilmiy uslubda atama va uning ifodalanish aniqligi asosiy o'rinda turadi. Publisistik va badiiy uslublarda esa so'z va iboralar faqatgina badiiy-estetik vazifani bajarishdan tashqari yozuvchining g'oyaviy maqsadi uchun xizmat qilishi lozim bo'ladi.

So'z qo'llash aniqligining chegarasini belgilash birmuncha murakkab ish bo'lib, u tilni yaxshi bilishni va uning vazifaviy uslublar doirasida qo'llanish imkoniyat-larini o'rganishni taqozo qiladi.

Tadqiqotchilar aniq nutq yaratish uchun so'zlovchidan quyidagilar talab etilishini qayd qilishgan:

«a) tilning sinonimik imkoniyatlarini bilish va sinonimik qatorlardan kerakligini ajratib, nutqda qo'llash;

b) nutqda ishlatiladigan so'zning anglatgan ma'nolari-ni har tomonlama bilish;

v) so'zning ko'p ma'noliligiga jiddiy e'tibor berish, ko'p ma'noli so'z nutqda qo'llanganda uning qaysi ma'no qirrasini ko'zda tutilayotganini aniq tasavvur qilish; fikr-ning yuzaga chiqishida bu so'zning boshqa ma'no qirralari monelik qilish-qilmasligini ko'z oldiga keltirish;

g) omonimlarning xususiyatlarini bilish, chunki ular-ni bilmaslik aniqlikning buzilishiga olib keladi;

d) paronimlarni bilish, ulardagi tovush yaqinliklariga e'tibor berish;

ye) tor muhitda ishlatiladigan, chetdan kirgan, kasb-hunarga oid, arxaik, eskirgan, dialektizm so'zlarning ma'nolarini yaxshi anglagan holda nutqqa kiritish».

NUTQNING MANTIQUIYLIGI

«Aristotel insonning eng xarakterli xususiyati - fikrlarini isbotlay olishi deb bilgan. Qadim Xitoy va Qadim Hind notiq va mantiqshunoslari fikrni asoslash jarayonini diqqat bilan o'rgangan. Buyuk ajdodlarimizdan biri Forobiy esa fikrni asoslash to'g'risidagi ta'limot-ni mantiq ilmining asosiy tayanchi deb hisoblagan.

Tinglovchilarga haqiqatni yetkazish va ularni u yoki bu fikrning to'g'riligiga ishonitirish bilan bog'liq har qanday nutqiy jarayon o'zaro bog'liq uch unsurdan tashkil topadi.

Birinchi unsur - isbotlanishi kerak bo'lgan fikr. Ikkinchisi - fikrning to'g'riligini isbotlovchi asos va dalillar. Uchinchisi - namoyish, ya'ni fikr va asos (dalil)lar o'rtasidagi aloqani kursatuvchi mantiqiy bog'lanish.

Fikrlashning mantiqiyligini ta'minlashda bu uch unsur borasida shakllangan qoidalarga rioya etish muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga aytish lozimki, fikrlash jarayonida mantiqiy xatolar mantiqiy fikrlash mada-niyatining zaifligi va fikriy pala-partishlik oqibatida vujudga keladi yoki tinglovchilarni ongli ravishda adashtirish, bahs-munozarada qanday bo'lmasin yutib chiqishga intilish istagidan kelib chiqadi.

«Auditoriya bilan muloqotga kirishar ekan, notiq uni o'z fikrlariga inontirishi, mafkuraviy oziq berishi, odamlarning ongini o'zgartirishi lozim. Notiq nutqining ta'sirchan va ishonarli bo'lishida asosiy shartlardan biri esa fikrning mantiqiyligidir».

«Demak, notiqning muvafaqqiyati uning qay darajada mantiqning asosiy qoidalarini bilishi va ularga rioya etishiga bog'liq. Shuning uchun pedagogika, psixologiya, tilshunoslik bilan bir qatorda mantiq nutqning uslubiy asosini tashkil etadi va omma oldida nutq so'zlash, targ'ibot-tashviqot olib borish mahoratini o'rganishda amaliy asos vazifasini o'taydi. Mantiqiy nutq tinglov-chilarni butkul jalb etish, ayrim o'rinlarda esa ularga gipnotik ta'sir o'tkazishga qodir. Va aksincha, bayondagi izchillikning yo'qolishi, fikrning mavhumligi va isbotlanmaganligi nutqning tasir kuchini yo'qqa chiqarishi va notiqning obro'sini tushirishi mumkin».

«Isbotlanayotgan fikrga (tezisga) nisbatan mantiq qator talablarga rioya etishni taqozo etadi. Birinchi va eng muhim talab - fikr haqqoniy bo'lishi kerak».

«Fikrga (tezisga) nisbatan qo'yiladigan ikkinchi talab - fikr aniq va ravshan ifodalangan bo'lishi lozim. Nutqiy muloqotda fikrni aniq va ravshan ifodalash uch amalda bajarishni taqozo etadi. Birinchidan, notiq o'zi uchun fikrni aniq ifoda etishi kerak, ikkinchidan, fikr tinglovchi(lar) uchun ravshan shaklga tushirilishi lozim va nihoyat, uchinchidan, matnda fikrning yuqoridagi ikki shakli o'zaro muvofiqlashtirilishi kerak. Notiq o'zi uchun fikrni aniq ifoda etishi deganda, so'zlayotgan odamning mavzuni yaxshi idrok etishi, o'z fikrining to'g'riligi borasida shubha qilmasligi tushuniladi».

Nutqning mantiqiyligi uning asosiy sifatlari – to'g'rilik va aniqlik bilan chambarchas bog'langandir. Chunki grammatik jihatdan to'g'ri tuzilmagan nutq ham, fikrni ifoda etish uchun muvaffaqiyatsiz tanlangan leksik bir-lik ham mantiqning buzilishiga olib kelishi tabiiydir. Mantiqiy izchillikning buzilishi tinglovchi va o'quvchiga ifodalanayotgan fikrning to'liq borib yetmasligiga, ba'zan umuman anglashilmasligiga sabab bo'lishi mumkin. Nutqni shakllantirishdagi e'tiborsizlik oqibatida ba'zan man-tiqsizlik ham yuz beradi. Misollarga murojaat etaylik. Quyidagi misolda o'quv dasturi haqida fikr-mulohaza yuritilsa-da, *o'quv jadvali* (dars jadvali ma'nosida) birikmasi noto'g'ri ishlatilgan: Shuningdek, umumta'lim maktablarida "Milliy istiqlol g'oyasi va ma'naviyat

asoslari” fani bilan birgalikda O‘zbekiston Respublika-sining Konstitusiyasini o‘rganish kursi o‘quv jadvaliga kiritilgan.

Darvoqe, 30-tur uchrashuvlari yakunlangan bo‘lsa-da, kecha Farg‘onada *hyech qanday ahamiyat kasb etmagan* “Neftchi” va “Paxtakor” jamoalari o‘rtasida kechiktirilgan tur uchrashuvi o‘tkazildi. Ajratilgan birikma noo‘rin ishlatilgan, jumlada g‘alizlik paydo bo‘lgan.

Nutqning mantiqiy bo‘lishi so‘zlovchi yoki yozuvchining tafakkur qobiliyati bilan bog‘liq. Shuning uchun manti-qiylik faqatgina til hodisasi sanalmasdan, tildan tashqarida bo‘lgan omil sifatida ham qaraladi. Ya’ni bunda notiqdan faqatgina tilni yaxshi bilish emas, o‘zi mulohaza yuritayotgan mavzu atrofida keng bilimga ega bo‘lish ham talab qilinadi.

«Nutq madaniyati asoslari» asarida mantiqiylikni ikki guruhga bo‘lib – predmet va tushuncha mantiqiyliigi tarzida o‘rganish tavsiya etilgan. Predmet mantiqiyliigi nutqdagi til elementlari bilan real voqyelikdagi predmet va hodisalarning mazmuniy aloqasi hamda munosabatidir. Tushuncha mantiqiyliigi esa nutqda mantiqiy tafakkur qurilishi va uning til elementlari semantik aloqadorligida mantiqiy rivojlanishning aks etishidir.

Ko‘rinadiki, so‘zlarning o‘zi ifodalayotgan predmet va hodisalarga mos ravishda fikrni aniq ifodalashi predmet mantiqiyliigi bo‘lsa, so‘z birikmalarining, gaplarning, abzaslarning, hatto butun-butun matnlarning bir-biriga mosligi, fikrni izchil davom ettirishga bo‘ysundirilishi tushuncha mantiqiyliigidir.

Tushuncha mantiqiyliigi haqida aytilgan fikrdan xulosa chiqarish mumkinki, nutq mantiqiyliigining asosiy lingvistik sharti – leksik-semantik va sintaktik me’yorga amal qilishdir.

Tushuncha mantiqiyliigi alohida olingan matnda fikriy ketma-ketlik, mantiqiy izchillik bo‘lishini taqozo qiladi. Ammo bu talabni nutqiy jarayonning hamma ko‘rinishlarida ham o‘rtaga qo‘yib bo‘lmaydi. Masalan, vazifaviy uslublarda, xususan, ilmiy va badiiy nutq uslublari bu talabga qanday amal qilinishini olib ko‘raylik. Ilmiy uslubda yozilgan asarlar yaxlit bir qurilishga ega. Unda kirish, asosiy qism va xulosa mavjud bo‘lib, ular yagona bir halqaga birlashadi. Matnda bayon qilinayotgan fikrlar qat’iy izchillikda bayon qilinadi.

Badiiy nutq qurilishi esa biroz boshqacha. Fikrlar bir maromda bayon etib kelinadiyu, birdaniga uzilish yuz beradi va endi boshqa voqyealar hikoya qilib ketiladi. Bu narsa go‘yo mantiqiy izchillikka putur yetkazganday ko‘rinsa-da, aslida unday emas. Badiiy asarlar, xususan, qissa, roman kabi janrlardagi keng ko‘lamlilik tasvir kompozitsiyasini ana shunday tuzishni taqozo qiladi. Mantiqqa putur yetmaganligi bunday asarlarning oxirida ma’lum bo‘ladi.

Tadqiqotchilarning fikricha, mantiqiy nutq deganda yaxlit bir tizim asosida shakllangan, fikrlar rivoji izchil bo‘lgan, har bir so‘z, ibora aniq, maqsadga muvofiq ravishda yuzaga keladigan nutq tushuniladi.

Notiq nutqi mantiq qoidalariga muvofiq bo‘lishi uchun quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- nutq aniq, ravshan bo‘lishi kerak;
- nutqda fikr (bayon) izchilligi saqlanishi kerak;
- nutq jarayonida fikriy ziddiyat bo‘lmasligi kerak;

- fikrlar dalillangan bo'lishi kerak.

Mazkur talablar rasmiy mantiqning to'rt asosiy qonuni: e'tirof qonuni, qarama-qarshilik qonuni, uchinchisini inkor etish qonuni va yetarli asos qonuni bilan chambarchas bog'liq.

Interaktiv metod: Blits so'rov

O'qituvchi: O'yinni o'tkazish tartibi bilan tanishtiradi.

1. Talabalarga alohida – alohida tarqatma materiallar beradi va ulardan materialni sinchiklab o'rganishni talab etadi va berilgan o'n uchta harakatni ketma – ketligini belgilash kerakligini, belgilashda esa qog'ozdagi alohida ajratilgan bo'limga raqamlar bilan belgilash kerakligini tushuntiradi. Vazifa yakka tartibda bajariladi.

2. Tartib raqamlari tarqatma materialdagi «YAkka baho» bo'limiga belgilashni tushuntiradi va buning uchun 10 daqiqa vaqt beradi.

3. O'qituvchi talabalardan uch kishidan iborat kichik guruhlar tashkil etishlarini so'raydi. Guruh a'zolari o'z fikrlari bilan tanishtiriladi, o'zaro tortishib, bahslashib bir-biriga ta'sir o'tkazib, o'z fikrlariga ishonirib kelishgan holda bir muqimga kelib ularga tarqatilgan qog'ozdagi «Guruh bahosi» bo'limiga raqamlar bilan belgilab chiqadilar. Bu vazifa uchun 20 daqiqa vaqt beriladi.

4. Barcha kichik guruhlar o'z ishlarini tugatgach harakatlar ketma- ketligini «To'g'ri javob» bo'limiga belgilashni so'raydi.

5. Endi «To'g'ri javob» bo'limida berilgan raqamlardan «YAkka baho» bo'limida berilgan raqamlarni (yoki aksincha), «YAkka hato» bo'limiga chiqqan farkni yozishni so'raydi. «YAkka baho» bo'limidagi sonlarni yuqoridan pastga qarab qo'shib chiqib umumiysini hisoblash kerakligini uqtiradi.

6. Hudi shu tartibda «To'g'ri javob» va «Guruh bahosi» o'rtasidagi farq kattadan kichigini ayirish orqali bajariladi, chiqarilgan farqlar soni «Guruh hatosi» bo'limiga yozib yuqoridan pastga qarab qo'shiladi va umumiy son keltirib chiqariladi.

7. O'qituvchi yakka va guruh hatolarini to'plangan umumiy sonlar bo'yicha alohida-alohida sharhlab beradi.

Talaba: Ma'lumotlarni qabul qiladi.

1. Harakatlar ketma-ketligini 10 daqiqa ichida belgilab chiqadi. (yakka).

2. Guruhlarga bo'linadi va ishlab, o'zaro tortishib fikrlashadilar, bir-birlariga ta'sir o'tkazib, «Guruh bahosi» bo'limiga tartib raqamlarini kqo'yadilar.

3. «To'g'ri javob» bo'limini to'ldirib chiqadilar.

4. YOzib olgan «To'g'ri javob» bo'limida berilgan raqamlardan «YAkka hato» bo'limida berilgan raqamlarni ayiradilar. «YAkka baho» bo'limidagi sonlarni yuqoridan pastga qarab qo'shib chiqadilar.

5. Hudi shu harakatni «Guruh bahosi» bo'limi bilan bajaradilar.

6. Natijani o'qituvchi tahlili orqali bilab oladilar.

Kutiladigan natija: Talabalar Blits-o'yin texnologiyasini amaliyotga tadbiq etishni o'rganadilar.

10 - AMALIY MASHG'ULOT

MAVZU: NUTQNING ANIQLIGI UNING SHAKLLANISH SHARTLARIDAN BIRI EKANLIGI

1.1. Ta'lim berish texnologiyasining modeli.

Mashg'ulot vaqti -2 soat	Talabalar soni:
Mashg'ulot shakli	AMALIY MASHG'ULOT
Nutqning aniqligi uning shakllanish shartlaridan biri ekanligi.	Nutqning aniqligi deganda unda til elementlarining ishlatilishida adabiy til me'yorlariga amal qilish-qilmaslik tushuniladi. Yaxshi, namunaviy nutq hozirgi o'zbek adabiy tili talablariga mos holda shakllangan bo'lishi, turli g'ayriadabiy va g'ayriaxloqiy til elementlaridan xoli bo'lishi kerak.
O'quv mashg'ulotaing maqsadi:	Nutqimizning toza bo'lishiga xalaqit berayotgan ling-vistik elementlar, asosan, dialektizmlar va varvarizm-lardir. To'g'ri, ular tilimizda ishlatilishi kerak, busiz bo'lmaydi. Chunki badiiy adabiyot tilida dialektizm va varvarizmlar ma'lum badiiy-estetik vazifani bajarishi, muallifning ma'lum g'oyasini, niyatini amalga oshirishga xizmat qilishi.
Ta'lim berish usullari	Ko'rgazmali, suhbat
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, jamoaviy
Ta'lim berish vositalari	O'quv ko'llanma, darslik, kompyuter
Ta'lim berish sharoiti	Metodik jihatdan jihozlangan auditoriya.
Monitoring va baholash.	Og'zaki nazorat: savol-javob.

Nutqning aniqligi deganda unda til elementlarining ishlatilishida adabiy til me'yorlariga amal qilish-qilmaslik tushuniladi. Yaxshi, namunaviy nutq hozirgi o'zbek adabiy tili talablariga mos holda shakllangan bo'lishi, turli g'ayriadabiy va g'ayriaxloqiy til elementlaridan xoli bo'lishi kerak. Bu masalaning til jihatida bo'lib, nutqiy tozalikning tildan tashqari – paralingvistik jihatlari ham undan kam bo'lmagan ahamiyatga ega. Chunki u boy ma'naviy-axloqiy qadriyatlarga ega bo'lgan va bugun mustaqillik davrida yashab, dunyo hamjamiyati bilan teng mavqyda muloqotda bo'layotgan o'zbek xalqining madaniy darajasiga mos bo'lishi lozim.

«Nutqimizning sofligiga, asosan, quyidagilar ta'sir qiladi:

1. Mahalliy dialekt va shevalarga xos so'z, ibora, shuningdek, grammatik shakllar, so'z va so'z birikmalari-ning talaffuzi, urg'usi.
2. O'rinsiz qo'llangan chet so'z va so'z birikmalari.
3. Jargonlar.
4. Vulgarizmlar.
5. Nutqda ortiqcha takrorlanadigan «parazit» so'zlar.
6. Kanselyarizmlar».

Nutqimizning toza bo'lishiga xalaqit berayotgan ling-vistik elementlar, asosan, dialektizmlar va varvarizm-lardir. To'g'ri, ular tilimizda ishlatilishi kerak, busiz bo'lmaydi. Chunki badiiy adabiyot tilida dialektizm va varvarizmlar ma'lum badiiy-estetik vazifani bajarishi, muallifning ma'lum g'oyasini, niyatini amalga oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Dialektal so'zlarning badiiy adabiyotda o'rni bilan ishlatilishi faqatgina maqsadga muvofiq bo'lib qolmasdan, adabiy tilimizning boyib borishiga, umumxalq tilidagi ayrim elementlarning saqlanib qoli-shiga xizmat qilishi ham

mumkin. Shuning uchun ham dia-lektizmlar va adabiy til me'yori doirasida me'yorni belgilash tilimizdagi mas'uliyatli masalalardan biri sanaladi.

Ijtimoiy muhitning tildan foydalanish jarayoniga ta'sir ko'rsatishi tabiiy bir holdir. Kishilar nutqlarida o'zlari bilib-bilmay yoki e'tiborsizlik oqibatida boshqa til elementlaridan ham foydala-nadilar. Boshqa millat vakillari bilan birgalikda yashash, mehnat qilish, ta'lim olish, xullas, muomala jarayonida ana shu hol yuz beradi.

Boshqa tillardan so'z o'zlashtirish ulardan nutqda zaruriyatga ko'ra foydalanish salbiy hodisa emas. Ammo bunday so'zlar orasida varvarizm deb ataluvchi shunday bir qatlam mavjudki, ularni nutqda qo'llash-qo'llamaslik masalasiga adabiy til me'yorlari nuqtai nazaridan munosabat bildirish lozim.

Varvarizm sifatida qaraladigan *nu, tak, vot, sovsem, voobuyeye, tolko, tolko tak, yestestvenno, ob'yazatelno, konechno, uje, pochti, tak chto, znachit, kak raz, neujeli, tem boleye, dokument, oformit qilmoq, organizovat qilmoq, prinimat qilmoq, razresheniye olmoq, podpis qo'ymoq, bo, akun, soni* kabi so'z va birikmalarning o'zbek tilida aynan ekvivalentlari mavjud. Buning ustiga ular adabiy tilimizga kirgan emas. Demak, bu so'zlar o'zbek tili uchun me'yor emas. Ammo biz ularni, ijtimoiy muhit ta'siridan bo'lsa kerak, albatta, farqiga bormasdan ishlataveramiz, nutqimizni nazorat qilmaymiz. Shu tarzda leksik me'yor ham, nutq ham buziladi.

Shuning uchun ham tilda varvarizmlarning ishlatili-shini ijobiy hodisa sifatida emas, balki me'yorning buzilishi deb qarash va ularni nutqda qo'llamaslik lozim.

Tildagi kanselyarizm deb ataladigan rasmiy-idoraviy uslubga xos bo'lgan so'zlar ham nutqning tozaligiga hamisha xavf solib turadi. Ular rasmiy uslubda fikrni ixcham va mantiqiy ifodalashga juda qulay. Ilmiy uslubda ham tayyor jumlar, shablon iboralardan foydalaniladi. Ammo bunday so'z va iboralarni so'zlashuv va badiiy nutq uslubida ishlatish matnga putur yetkazishdan boshqa narsa emas. Bunga A.Qahhorning «Nutq» hikoyasi qahramonining tabiiylik va samimiyatdan xoli bo'lgan hamda shu yo'l bilan g'oyatda kuchli badiiy obrazni yuzaga keltirgan nutqi misol bo'la oladi. Parcha keltiramiz: *O'rtoq rafiqam! Ijizat berasiz, xushchaqchaq hayotimizni sharaf bilan davom ettirib, oilaviy burchimizni namunalik bajarib kelayotganimizga bir yil to'lgan kunda sizni bevosita tabrik qilishga!* E'tibor beraylik: suhbatda o'nlab yoki yuzlab kishi emas, ikki kishi – er va xotin ishtirok etayapti. Avval xotin bu gaplarni hazil deb o'ylaydi, «qiyqirib chapak chaladi». Ammo notiq jiddiy qiyofada so'zida davom etadi. *Birinchidan, ikkinchidan* deb oilada bir yil davomida yuz bergan yutuq-kamchiliklarni rasmiy ravishda sanab o'tadi va nutqni quyidagicha yakunlaydi: *-Lekin bu kamchiliklarga qaramay, turmushimizni a'lo darajada olib borayotganligimizga hyech qanday shubha bo'lishi mumkin emas deb hisoblash mumkin. Shu bilan qisqacha so'zimni tamom qilib, oilamiz bundan keyin ham sharaflar bilan qoplanajagiga to'la ishonch bildirishga ijizat bering!*

Notiq nutqini tugatgandan keyin yana asliga qaytadi. Xotini uning har bir so'zidan zavqlanadi, kuladi. Nima uchun notiq bir vaziyatda o'zini ikki xil tutayapti? Sababi shundaki, u garchi o'zini «keng eshituvchilar ommasiga mo'ljallangan notiq» deb hisoblasa ham, qaysi holatda, vaziyatda qanday gapirish

kerakligini bilmaydi. Tilning vazifa va uslub jihatdan amal qilish qonuniyatlarini sayoz tushunadi. Shuning uchun ham uning nutqi notabiiy va kulgidir.

Parazit soʻzlar deb ataluvchi leksik birliklar ham til madaniyati uchun yotdir. Ular asosan soʻzlashuv nutqida koʻp ishlatilib, notiqning oʻz nutqini kuzatib bormasligi, eʼtiborsizligi natijasida paydo boʻladi va bora-bora odatga aylanib qoladi. Masalan, ayrim kishilar oʻzlari sezmaganda *demak*, *xoʻsh* kabi soʻzlarni qaytaraverishga oʻrganib qolganlar. «Bir dokladchining bir soatlik nutqida, - deb yozadi A.Ahmedov, - «oʻrtoqlar» soʻzi 101 marta, «yaʼni» soʻzi 73 marta, «demak» soʻzi 60 marta takrorlanganligining guvohi boʻlganmiz. Qarang, bir soatlik nutqda 234 ta ortiqcha, «bekorchi» soʻz ishlatilgan-a».

Vulgar soʻzlarning uchrashi ham nutqimiz tozaligiga salbiy taʼsir qiladi. Ogʻzaki nutqda baʼzan uchrab qoladigan soʻkinish, haqorat soʻzlarni ishlatish axloq meʼyorlariga, sharqona muomala madaniyatimizga mutlaqo toʻgʻri kelmaydigan ishdir. Ammo badiiy adabiyotda personajlarning kuchli hayajonini, gʻazabini ifoda etish maqsadida vulgar soʻzlarga murojaat qilgan holatlarga duch kelamiz: *Qargʻash uchun soʻz topolmadi, / Gʻazabini hyech bosolmadi. / «Oʻynash» soʻzin hadeb hijjalab, / Oxir dedi «Fohisha, jalab...»* (H.Olimjon). Imkoni boricha, badiiy adabiyotda ham vulgarizmlarni ishlatishdan qochish kerak. Chunki badiiy adabiyot kishilarga estetik taʼsir oʻtkazish vositasi boʻlish bilan birga tarbiya manbai ekanligini ham unutmasligimiz kerak.

Nutqning tozaligi, yaʼni sof adabiy tilda muloqot qilish oʻquvchilar va talabalarning nutq madaniyati hamda mahoratini egallash, notiqlik sifatlariga erishishlari uchun muhim bosqich sanaladi. Bu esa tildan foydalanishda nihoyatda eʼtiborli boʻlishni talab qiladi.

NUTQNING TAʼSIRCHANLIGI

Nutqning taʼsirchanligi deganda, asosan ogʻzaki nutq jarayoni nazarda tutiladi va shuning uchun uning tinglovchi tomonidan qabul qilinishidagi ruhiy vaziyatni eʼtiborga olish ham muhim sanaladi. Yaʼni notiq auditoriyani hisobga olishi — ularning bilim daraja-sidan yoshigacha, hatto nutq ijro etilayotgan paytdagi kayfiyatigacha kuzatib turilishi, nutqning tinglovchilar tomonidan qabul qilinishi nazorat qilib borilishi lozim boʻladi. Malakali bilimga ega boʻlgan kishilar oldida joʻn, sodda tilda gapirish maqsadga muvofiq boʻlmagani kabi, oddiy, yetarli darajada maʼlumotga ega boʻlmagan auditoriya oldida ham ilmiy va rasmiy tilda gapirishga yoʻl qoʻyib boʻlmaydi. Xullas, notiqdan vaziyatga qarab ish tutish talab qilinadi. Va butun diqqat-eʼtibor ifodalamoqchi boʻlgan fikrni toʻlaligicha tinglovchilarga yetkazish vazifa qilib qoʻyiladi.

Tinglovchining eʼtiborini qozongan nutqgina taʼsirchan nutq hisoblanishi mumkin. Buning uchun, yuqorida taʼkidlanganidek, suhbat mavzusini yaxshi bilishdan tashqari, uni bayon etishning aniq rejasini ham boʻlishi zarur. Nutqdagi fikrlarni birinchi va ikkinchi darajali tarzda tuzib, ularni oʻzaro bogʻlab, tinglovchilarga avval nutq rejasini tushuntirib, shundan keyingina gapni boshlash lozim.

So'zlovchining o'z nutqiga munosabati ham muhim. Shunday bo'lgandagina quruq rasmiyatchilikdan qochish mumkin bo'ladi. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasida samimiyat paydo bo'ladi. Notiq fikrlarini o'zi yoki auditoriyadagi kishilar hayotidan olingan misollar asosida isbotlashga harakat qilsa, mavzuga doir subektiv mulohazalarini bildirsa, nutq yana ham ishonarli va ta'sirli chiqadi.

«Nutq so'zlash amaliyoti sohasidagi mutaxassislar notiq o'z maqsadiga erishishi uchun nutq madaniyati qoidalariga rioya etishi, kerakli o'rinlarda pauza qilishi, "e-e-e", "hm-hm-hm" kabi keraksizlarni hadeb talaffuz qilmasligi, qo'llarini cho'ntakka solmasligi va shu kabilar haqida ko'p yozishadi».

«Xo'sh, shunday ekan, notiqlik va muloqot san'ati borasidagi an'anaviy qoida va tavsiyalarga rioya etish kerakmi yoki kerak emasmi? Ularni o'rganishdan naf bormi? Albatta, kerak va naf bor. Faqat nutq muvaf-faqiyati notiq shaxsi, uning ichki dunyosi, fikr bilan so'zning uyg'unligiga bog'liq ekanligini unutmaslik lozim. Auditoriyani alohida ta'sirchan ritorik vositalar emas, balki fikrlaringiz bilan yuz-qiyofangiz ifodasining muvofiqligi, nihoyat, tinglovchilar bilan muloqotingiz-ning faolligi darajasi ko'proq inontiradi. Boshqa so'zlar bilan aytganda, haqiqatda nutqning ta'sirchanligini bu omillarning o'zaro muvofiqlashtirilgan jamlamasi ta'minlaydi. Zero, so'z (verbal vosita) va tana harakatida (noverbal vosita) o'z ifodasini topadigan notiq xatti-harakati uning shaxsini belgilovchi va ichki qoida va ti-zimlarga bo'ysunuvchi ichki jarayonlarning natijasidir».

«Notiqning auditoriya oldiga har qanday chiqishi ma'lum axborotni uzatish, o'z fikr va g'oyalarini tinglovchilar ongiga yetkazishdan iborat. Ularni qabul qilish, tushunish esa tinglovchining hayotiy tajribasiga, ehtiyojlari va qiziqishlariga, istak va kayfiyatiga bog'liq. Uzatilayotgan axborotning tinglovchi tomondan qabul qilinishi bir qator subyektiv faktorlarga bog'liq.

Avvalo, bu - tinglovchining eshitishga va axborotni qabul qilishga ichki tayyorgarligi, moyilligi. Ichki tayyorlikka, mayliga qarab kishi o'ziga yetkazilayotgan axborotga salbiy yoki ijobiy munosabat bildiradi, uning ongi va his-tuyg'ulari faolligi oshadi yoki susayadi».

«Ba'zan shunday bo'ladiki, mazmunan boy, shaklan qiziq ma'ruza ham tinglovchilarda chuqur qiziqish uyg'otmaydi. Sababi shundaki, odamlarning diqqatini jalb etish, ma'ruza yoki suhbatga qiziqtirish uchun haq gaplarni, aniq dalillarni izchillik bilan bayon etishning o'zi kifoya qilmaydi. Tinglovchilarni eshitishga ruhan tayyorlash zarur, ya'ni ularni tor nuqtai nazarlari doirasidan chiqarish kerak bo'ladi.

Tinglovchini o'z nuqtai nazari doirasidan chiqarishning vositalaridan biri - inson tafakkuriga xos bo'lgan axborotni assosiyali o'zlashtirish qobiliyatidan foydalanishdir. Notiq tinglovchilarga ma'lum bo'lgan voqyea-hodisa, faktlardan oqilona foydalansa, ularning hayotiy tajribasi, bilimlariga tayansa, ularda ko'tarilgan muam-molarni tushunishga moyillik uyg'otishi osonlashadi.

Notiq bilan auditoriya o'rtasida muloqot o'rnatilishiga tinglovchilar psixologiyasining ayrim xususiyatlari ham ta'sir qiladi. Ba'zan o'z sohasini yaxshi bilgan mutaxassis ham auditoriya oldida o'zini yo'qotib qo'yadi, natijada tinglovchilar ham, nutq so'zlovchi ham qoniqish his qilmaydilar. Sababi shundaki,

har qanday auditoriya notiqqa alohida talablar bilan yondoshadi va ma'lum ma'noda unga ruhiy ta'sir o'tkazadi.

Notiqda tinglovchilar yetakchini ko'radilar va notiq tashabbusni qo'ldan bermasligi, qanchalik hayajonlanmasin, tinglovchilar oldida o'zini dadil tutishi, qat'iy ovoz bilan gapirishi kerak».

Tinglovchiga emosional ta'sir o'tkazishga muvaffaq bo'lish esa notiqning yutug'i hisoblanadi. Bu haqda mashhur rus notig'i prof. V.O.Klyuchkovskiy shunday degan edi: «Jamoat orasida gapirganimizda tinglovchilarning qulog'iga, aqliga murojaat qilmang, shundoq gapiringki, ular sizni tinglab turib, so'zlaringizni eshitsin, pred-metlarni siz bilan ko'rib, sizning holatingizga kirish-sin. Tinglovchilar sizning tasviringizsiz ham aqli, yuragi, fikri bilan shu predmetni yaxshiroq kuzatadi.

Nutqda fikrni rivojlantira borib, dastlab uning sxemasini tinglovchining aqliga yetkazish, keyin uning tasavvuriga yaqqol taqqoslarni taqdim etish kerak, nihoyat chiroyli lirik tasvirlar bilan ehtiyotkorona uni tinglovchining yuragiga jo qiling, o'shanda tinglovchi – asiringiz qochib ketmaydi, hatto siz uni erkin qo'yib yuborsangiz ham sizning abadiy itoatgo'y mijozingiz bo'lib qoladi».

Nutqning tinglovchilarga qanday ta'sir qilishida va ularda qanday taassurot qoldirishida notiqning nutqiy jarayon davomida o'zini qanday tuta bilishi, jest va mimikalari, hatto kiyinishi kabi omillarning ham ahamiyati bor. Samimiylik, xushmuomalalik, odoblilik, auditoriyaga hurmat bilan qarash kabi fazilatlar nutqning tinglovchilar tomonidan e'tibor bilan tinglanishiga sabab bo'ladi.

«Qadimgi dunyoning mashhur notig'i Demosfen ham notqlik san'atida imo-ishoraning roliga juda yuksak baho bergan edi. Demosfendan yaxshi nutqqa nima kerak, deb so'raganlarida: u: «Imo-ishora, imo-ishora va imo-ishora! – deb javob bergan edi. Nutq ta'sirchanligini oshrish uchun qilinadigan imo-ishora va boshqa xatti-harakatlar me'yorida bo'lishi kerak».

Nutqning ta'sirchanligi, ifodaliligi haqidagi gap, ma'lum ma'noda, nutq sifatleri haqida aytilgan mulo-hazalarga yakun yasashdir. Chunki yaxshi nutqning fazilat-larini ko'rsatib o'tish, nutqda uchraydigan ayrim tipik xatolarni tahlil qilish pirovard natijada ta'sirchan bir nutqni shakllantirishga xizmat qiladi.

NUTQNING MAQSADGA MUVOFIQLIGI

Ma'lumki, so'zlovchi tomonidan rejalashtirilgan yoki vaziyatga qarab so'zlanadigan nutq ma'lum maqsadga yo'naltirilgan bo'ladi. Ya'ni so'zlovchi aniq maqsad va manfaatni ko'zlab, til vositalaridan foydalanadi. Adabiy til me'yorlariga amal qilib so'zlangan nutq to'g'ri, aniq, toza, mantiqiy, ta'sirchan, demak, maqsadga muvofiq nutq sanaladi.

Tadqiqotchilarning fikrlariga asoslanib, «Nutq faoliyatida muallif o'z oldiga qo'ygan maqsadni eng aniq, eng to'g'ri, eng yaxshi, eng ta'sirchan, eng tushunarli qilib ifodalaydigan so'zlarni, so'z birikmalarni, gaplarni topishga, tanlashga intiladi. Bu vositalarni yaxlit qilib, «maqsadga muvofiqlik» deb belgilash mumkin».

Xullas, yaxshi nutq soʻzlovchi va yozuvchidan savodxon-likni, katta mehnatni talab qiladigan murakkab jarayondir. Umuman, nutq aniq va ravon, grammatik jihatdan toʻgʻri shakllangan boʻlishi va orfoepik talablar darajasida talaffuz etilishi, boshdan oxirigacha izchil bayon qilinishi lozim boʻladi. Ana shunday nutqgina tinglovchi va oʻquvchi qalbiga borib yetadi. Shunday nutqgina madaniy nutq talablariga javob beradi. Buning uchun esa yozuvchi va omma oldiga chiqib nutq soʻzlaydigan kishidan tinimsiz izlanish va oʻz ustida ishlash, muttasil nutqiy mashq talab qilinadi.

Interaktiv metod: “Miya shturmi” usuli

Uslubning asosiy qoidalari:

Gʻoya hosil qilishda xalaqit beruvchi hech qanday tanbeh va tanqidiy fikr bildirmasin.

- ❖ Eng koʻp miqdorda takliflar olish.
- ❖ Gʻoyalar kombinatsiyasi va ulardan rivojlantirish.
- ❖ Guruhni gʻoya ishlab chiqaruvchi va ishlov beruvchilarga ajratish.

Bu uslub har qanday sharoitda optimal qaror qabul qilishga, opponentlarni qabul qilinayotgan yoʻlning toʻgʻriligiga ishonch hosil qilishga oʻrgatadi. Bu uslubning asosiy mavzuni muhokama qilishda oldindan yaxshigina tayyorgarlikdir.

NAZORAT TURLARI UCHUN SAVOLLAR (JB,OB, YB)

1-mavzu: «NUTQ MADANIYATI TUSHUNCHASI»

1. Prezident Islom Karimovning asarlari, ma'ruza-lari, uchrashuvlarda so'zlagan nutqlarida til madaniyati, nutq madaniyati va o'qituvchining jamiyatdagi o'rnini haqidagi fikrlari bo'yicha nimalarni bilasiz?
2. Islom Karimovning «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida ona tilimiz va uning ijtimoiy mohiyati to'g'risida.
3. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida» va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida»gi qonunlarida yetuk kadrlar tayyorlashga qo'yiladigan talablar nimalardan iborat?
4. Zamonaviy o'qituvchi kasbiga qo'yiladigan talablar nimalardan iborat?
5. O'qituvchi nutqiga qo'yiladigan talablar haqida nimalarni bilasiz?
6. Savodxonlik, nutq madaniyati, yozma va og'zaki nutq mahorati, notiqlik haqida umumiy tushuncha bering.
7. «O'qituvchining nutq madaniyati» kursini o'qitish zaruratini qanday izohlaysiz?
8. Til jamiyat taraqqiyotiga qanday ta'sir etadi?
9. Til va tafakkur, til va nutq tushunchalarini farqlay olasizmi?
10. Til haqida donolar nimalar deyishgan?
11. Alisher Navoiyning «Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz» degan hikmatli iborasini tushuntirib bering.

2- AMALIY MASHG'ULOT

MAVZU: TIL MADANIYATI VA NUTQ MADANIYATI

1. «Nutq madaniyati» deganda nimani tushunasiz?
2. Nutq madaniyati qoidalarini o'rganish nima uchun kerak?
3. Nutq madaniyatiga rioya qilish nimalarni talab etadi?
4. Savodxonlik nimalarga asoslanishini tushuntiring.

3-mavzu: ADABIY TIL ME'YORLARI VA NUTQ MADANIYATI

1. Til va nutq tushunchalari haqida.
 2. Til madaniyati nima?
 3. Me'yor tushunchasiga ta'rif bering.
 4. Adabiy til va adabiy me'yor nima?
 5. Umumiy me'yor va xususiy me'yor haqida ma'lumot bering.
 6. O'zbek adabiy tilining me'yorlari qaysilar?
 7. Quyidagi adabiy til me'yorlari to'g'risida ma'lumot bering:
 - leksik-semantik me'yor.
 - talaffuz(orfoepik) me'yor.
 - grammatik (morfologik va sintaktik) me'yor.
 - imloviy me'yor.
 - uslubiy me'yor.
 - punktuasion me'yor.

4-MAVZU: VAZIFAVIY USLUBLAR VA NUTQ MADANIYATI

1. Vazifaviy uslub tushunchasi. Uslublarni belgilash mezonlari.
2. O'zbek tili vazifaviy uslublari to'g'risida umumiy ma'lumot.
3. Quyidagi uslublarni to'g'risida qisqacha ma'lumot bering: rasmiy uslub, ilmiy uslub, publisistik uslub, badiiy uslub, so'zlashuv uslubi.
4. O'zbek tili vazifaviy uslublari dars jarayonida qanday foydalanish mumkin?

5-MAVZU: NUTQNING ASOSIY XUSUSIYATLARI

9. So'zlovchi va tinglovchi muloqotini tashkil etish-ning til va tildan tashqari omillari.
2. Nutqning to'g'riligi.
3. Nutqning aniqligi.
4. Nutqning mantiqiyliigi.
5. Nutqning tozaligi.
6. Nutqning ta'sirchanligi.
7. Nutqning maqsadga muvofiqligi.

6-MAVZU: NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK SAN'ATI

1. Notiqlik san'atiga qadimdan e'tibor berilishi-ning sabablari nimalardan iborat?
2. Qadimgi Xitoyda so'z va notiqlik san'atiga e'tiborning qaysi jihatlaridan foydalanish mumkin?
3. Qadimgi Misrda nutq madaniyati va notiqlikka e'tibor to'g'risida ma'lumot bering.
4. Yunon notiqligining asosiy jihatlarini nimada ko'rinadi?
5. Rim notiqligining o'ziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
6. Markaziy Osiyoda so'z san'ati va notiqlikka e'tibor to'g'risida ma'lumot bering.
7. So'z va notiqlik san'atining yirik namoyondalari to'g'risida ma'lumot to'plang.

7-MAVZU: YOZMA VA OG'ZAKI NUTQNI O'STIRISHDA O'QITUVCHINING ROLI

1. Yozma nutqqa qo'yiladigan asosiy talablar nimalardan iborat?
2. Yozma nutqni o'stirishda umumta'lim va oliy ta'lim jarayonini umumiy va o'ziga xos tomonlari nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Davlat tilida ish yuritishga qo'yiladigan talablar qanday?
4. Ish yuritish jarayoniga o'quvchi va talabalarni tayyorlashda nimalarga e'tibor berish lozim?
5. Kundalik ish jarayoni va hayotimizda eng zarur hujjatlarning namunalari tayyorlang.
5. Og'zaki nutqning o'ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumot bering.

GLOSSARIY

progressivnye izmeneniya - taraqqiyot yo'lidagi o'zgarishlar

nasledie - meros

privlekatel'nyy - yoqimli

geopoliticheskaya struktura – geopolitik tuzilish

mnenie - fikr

pozitsiya – nuqtai nazar, tutilgan yo'l

plodorodnyy – unumdor

surovaya pustynya - og'ir sahro

raskinut'sya - yoyilib joylashmoq

kontrast - kontrast (yaqqol-qarshilik)

moguchiy - qudratli, azamat, baquvvat

oasis - voha

oroshenie – sug'orish, suv chiqarish

pochva – yer, zamin

neob'yatnyy – bepoyon, cheksiz

plantatsiya – yakka parvarish talab etadigan ekinzor

stivilizatsiya - madaniyat

podnojie - etag, tag

ruda – tog' jinsi

rentabel'nost' - foydalilik

analog – o'xshashlik

sosredotochen - to'plangan

resursy – boyliklar

mestorojdenie - kon

открытие – kashf, kashfiyot

region - bir guruh mamlakatlardan iborat katta rayon

organizatsiya - tashkilot

bezopasnost' - xavfsizlik

arsenal - aslahaxona

plodotvornyy - samarali; foydali

sotrudnichestvo - hamkorlik, birga ishlash

fond - mablag'

korporatsiya – jamiyat, uyushma, birlashma

rekonstruktsiya – qayta qurilish, tiklash

prezentatsiya - tanishtirish

высоколиквидный - osonlik bilan sotiladigan

полезные ископаемые - foydali qazilmalar

комплекс - hodisalar yoki xususiyatlar yig'indisi

REFERAT MAVZULARI

1. Nutq madaniyati nutqning adabiy til me'yorlariga mos kelish darajasini belgilovchi, tildagi me'yorlashtirish muammolarini ham qamrab oluvchi tushuncha sifatida.
2. Til madaniyati va nutq madaniyati.
3. Nutqiy tarbiyada kitob va maktab, oila va jamiyatning o'rni.
4. Nutq madaniyatining milliy, mintaqaviy, umumbashariy xarakteri.
adaniyatining lingvistik soha sifc'i'ia
5. Qadimgi Gretsiya (Yunoniston) -va Rimda nutq madaniyati nazariyasining asoslanishi.
6. Evropada nutq madaniyatining fan sifatida vujudga kelishi.
7. O'zbek tili doirasidagi adabiy, dialektal va so'zlashuv nutqi hamda . .M ijtimoiy qatlamlarnutqi me'yorlar
8. Fonetik va talaffuz (orfoepik) me'yor.
9. Grammatik me'yor.
10. Semantik-uslubiy me'yor.
11. Nutq va nutqiy uslub, nutq madaniyati va uslubiyat masalalari.
12. Til uslubi va nutq uslubi.
13. So'zlashuv uslubi.
14. Nutqning to'g'ri bilishi uning bosh aloqaviy sifati sanalishi.
15. Nutqning aniqligi uning shakllanish shartlaridan biri ekanligi.
16. Nutqning mantiqiyligi.
17. Nutq madaniyatini chuqur o'rganishda boshqa fanlarning, jumladan ruhshunoslik, mantiqshunoslik, estetika, sotsiologiya, pedagogika kabi fanlarning o'rni.

INNOVATSION TA'LIM TEXNOLOGIYALARI

“BBB” metodini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: Talabalarni yangi mavzu bilan tanishtiradi;

Mazkur mavzu bo'yicha bilgan bilimlarini hohlagan tushuncha va ma'lumotlarini yozma ravishda bayon etishlari talabalardan so'raydi;

- Quyidagi shema asosida ishlashlarini taklif etadi;

Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim

Uchinchi, ya'ni bilib oldim bo'limini bo'sh qoldiriladi;

-Belgilangan vaqt yakunlangach talabalar yozgan fikr mulohazalarini o'qib eshittiradi;

-Ularni tiglab, mavzuning talabalar uchun o'rganilmagan jihatlarini tushuntirib yoritib beradi;

-Mashg'ulot yakunida “Bilib” oldim bo'limini to'ldirishlarini so'raydi va bo'limni hohlagan, bilib olgan ma'lumotlarini taqqoslashni uyga vazifa tarzida beradi.

Talaba: Hamma topshiriqlarni qabul qiladi va bajaradi;

-Nimaniki o'ylagan bo'lsa, shuni qag'ozga yozadi;

-Berilgan mavzu bo'yicha bilgan va bilmagan jihatlarini tahlil qiladi;

-Mustaqil ijodiy ishlaydi.

Kutiladigan natija: Talabalar mavzu yuzasidan zaruriy bilimlarni o'zlashtiradi, kursning mohiyati haqida tasavvurga ega bo'ladi.

“Aqliy hujum” metodini o’tkazish bosqichlari.

O’qituvchi: Muammoni aniqlaydi. “O’qituvchi”, “innovatsiya”, “Faoliyat” nima? savol qo’yadi.

1. Talabalarning o’zlarini erkin his etishlariga sharoit yaratish;
2. Bildirilayotgan g’oyalarni ularning mualliflari tomonidan asoslanishiga erishish va ularni yozib olish;
3. Qog’oz varaqalari g’oyalar bilan to’lgandan so’ng ularning yozuv tahtasiga osib qo’yish;
4. Bildirilgan fikrlarni yangi g’oyalar bilan boyitish asosida ularni quvvatlash;
5. Boshqalar tomonidan bildirilgan fikrlar ustidan kulish, kinoyali sharhlarning bildirilishiga yo’l qo’ymaslik;
7. YAngi g’oyalarni bildirish davom etayotgan ekan, muammoning yagona to’g’ri echimini aytishga shoshmaslik;
8. Talabalar tomonidan bildirilayotgan har qanday g’oya baholanmaydi;
9. Talabalarning mustaqil fikr yuritishlari, shahsiy fikrlari uchun qulay muhit yaratiladi;
10. G’oyalarning turlicha va ko’p miqdorda bo’lishiga ahamiyat qaratiladi;
11. Boshqalar tomonidan bildirilgan fikrlarni yodda saqlash, ularning fikrlariga tayangan holda yangi fikrlarni bildirish, fikrlar asosida muayyan hulosalarga kelish kabi harakatlarning talabalar tomonidan sodir etilishiga erishiladi.

Talaba: O’qituvchi tomonidan yaratilgan shart- sharoitlarga amal qilgan holda berilgan vazifani mustaqil bajaradi. Kerakli natijani qo’lga kiritadi.

Kutiladigan natija: Talabalar mavzu yuzasidan zaruriy bilimlarni o’zlashtiradi, kursning mohiyati haqida tasavvurga ega bo’ladi.

“T – shema” metodini o’tkazish bosqichlari.

O’qituvchi: YAngi mavzuni bayon qiladi va talabalarga pedagogik texnologiyalarning ilmiy-nazariy asoslari haqida boshlang’ich ma’lumotlarni beradi;

- Tinglangan ma’ruzadan kelib chiqib, talabalarning pedagogik texnologiyalar haqidagi fikrlarini quyidagi shema asosida tahlil qilishlarini so’raydi;

Pedagogik texnologiya

Hulosa

- Topshiriqni yakka tartibda bajarishlarini so'raydi va 10 daqiqa vaqt ajratadi;
- Vaqt tugagach talabalardan izohlarsiz o'z fikr - mulohazalarini o'qib eshittirishlarini aytadi;
- Barcha hulosalar tinglangach, umumlashtiriladi va yakuniy hulosalar shakllantiriladi.

Talaba: -Mavzuni diqqat bilan tinglaydi;

- O'zi uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni daftariga qayd qilib boradi;
- Berilgan shema asosida tushunchaga nisbatan o'zining mustaqil fikrini bildiradi;
- YAkuniy hulosasi bilan o'tirganlarni tanishtiradi;
- Reglamentga rioya qiladi.

Kutiladigan natija: Talabalar mavzu yuzasidan zaruriy bilimlarni o'zlashtiradi, kursuming mohiyati haqida tasavvurga ega bo'ladi.

"invert" metodini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: -Talabalarni yangi mavzu bilan tanishtiradi.

- Ularga mavzuni qisqacha bayoni tushirilgan tarqatma materiallarni beradi;
- Talabalardan matn bilan tanishish jarayonida mahsus belgilar yordamida -"V"- tanish ma'lumot; - "Q"- yangi ma'lumot -"- bu ma'lumot men uchun tushunarsiz;
- Belgilangan vaqtdan so'ng belgilar tahlil qilinadi;
- YAkuniy hulosalar shakllantiriladi.

Talaba: -Matn bilan yaqindan tanishadi va mahsus belgilar orqali o'z bilim, ko'nikma va malakalarini ifodalaydi;

- O'z-o'zini baholaydi.

Kutiladigan natija: Talabalar yangi mavzu bilan tanishadilar, ta'lim texnologiyalarining ilmi-nazariy asoslari haqida ma'lumot oladilar.

"Debat" usulini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: Yangi mavzuni tushuntirishdan avval talabalarga quyidagi muammoli vaziyatni og'zaki bayon etadi.

Muammoli vaziyat:

Matematika fanidan yangi o'qituvchi darsga kirdi. Misolni echishni tushuntirar, lekin daftardan ko'zini uzmas edi. O'qituvchi misolni doskaga yozib tushuntirayotganida o'quvchilar uni daftarini berkitib qo'yishdi. O'qituvchi qarasa daftar joyida yo'q, u misolni davomini yozolmay qoldi...

- Talabalardan mazkur muammoli vaziyatni kelib chiqishiga sabab bo'lgan holat so'raladi va u tahlil qilinadi, ya'ni muammoli vaziyat, o'quv muammosi, o'quv muammosini echish uchun izlanish, echim tartibida;

- Fikrlar umumlashtirilib, yangi mavzuni bayonini boshlaydi.

Talaba: - Muammoli vaziyatni tahlil qilib, o'z munosabatini bildiradi;

- Fikrlarini misol va sabablar orqali tushuntiradi.

Kutiladigan natija: Talabalar muammoli vaziyatni tahlil qilish orqali muammoli o'qitish, uni tashkil etish bosqichlarini o'rganadilar.

"Klaster" metodini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: - Talabalarni yangi mavzu bilan tanishtiradi;

- Doskaga "o'yin" so'zini yozadi.

1. Nimaniki o'ylagan bo'lsangiz, shuni qog'ozga yozing. Fikringizni sifati to'g'risida o'ylab o'tirmay ularni shunchaki yozib boring;

2. YOzuvingizni orfagrafiyasi yoki boshqa jihatlariga e'tibor bermang;

3. Berilgan vaqt nihoyasiga etmaguncha yozishdan to'htamang. Agar ma'lum muddat biron bir g'oyani o'ylay olmasangiz u holda kog'ozga biror narsani rasmini chiza boshlang. Bu harakatni yangi g'oya tug'ulgunga qadar davom ettiring;

4. Muayyan tushuncha doirasida imkoniyat qadar ko'proq yangi g'oyalarni yig'indisining sifati va ular o'rtasidagi aloqalarni ko'rsatishni cheklamang.

Talaba: Hamma tushunchalarni qabul qiladi.

1. Nimaniki o'ylagan bo'lsa, shuni qog'ozga yozadi;

2. YOzuvlarning orfagrafik, grammatik jihatlariga e'tibor bermaydi;

3. Berilgan vaqt nihoyasiga etmagunga qadar o'z fikrini davom ettiradi;

4. Muayyan tushuncha yuzasidan ko'proq ma'lumotlarni yoritishga harakat qiladi;

Tehnologiya nihoyasiga etgach o'qituvchi boshchiligida tahlil qilinadi.

Kutiladigan natija: Talabalar o'yinli texnologiyalarning mazmuni, mohiyati, vazifalari, turlari bilan tanishadilar.

“Burchaklar” metodini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: 1. Duskaga “Talabalarni tanqidiy fikrlashni rivojlantirish kerakmi?” degan mulohazani yozadi;

2. Talabalardan mazkur mulohazaga nisbatan munosabatlarini “ha” yoki “yo'q”, “bilmayman” tartibida bildirishlari so'raladi, albatta o'z munosabatini izohlab berish lozim bo'ladi;

3. Talabalardan munosabatlari so'raladi va asoslab berish talab qilinadi;

4. Munosabatlar tinglangach bugungi yangi mavzu bilan tanishtiradi va mavzuni yoritib beradi;

5. Dars yakunlanishiga 10 daqiqa qolgach talabalardan eshitgan ma'lumotlaridan kelib chiqib fikrlari o'zgargan yoki o'zgarmaganligi so'raladi;

6. Umumiy hulosha shakllantiriladi.

Talaba: 1. Berilgan muhokamaga nisbatan o'zining yakuniy munosabatini bildiradi;

2. Yangi mavzu bilan tanishadi;

3. Olgan ma'lumotlarni tahlil qilib o'zining yakuniy munosabatini shakllantiradi.

Kutiladigan natija: Talabalar tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi texnologiyalar, uning funktsiyalari, ta'lim jarayonida qo'llash yo'llari bilan tanishadilar.

“Qora quti” metodining o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: Talabalarni juftlikka biriktiradi va juftliklarga mavzu mohiyatini yorituvchi asosiy tushunchalar kalit so'zlar, belgilarni qog'ozga qayd etish vazifasini yuklaydi;

- Talabalar bilan birgalikda juftliklarda topshiriqlarning bajarilishini tekshiradi;

- Topshiriqlarni to'g'ri bajargan juftlik vakili bajargan ishini duskaga yozadi va qolgan talabalar duskadagi bu tushunchalarni sharhlaydilar;

- O'qituvchi eng to'g'ri javob bergan talabani o'z roliga taklif etadi va u juftliklarga mavzu mohiyatini yorituvchi shema yoki jadval tuzishni topshiradi;

(misol: o'qitish texnologiyalarini jadval ko'rinishida tasniflang)

-O'qituvchi rahbarligida topshiriqning bajarishi tekshiriladi.

Talaba: -O'z juftligida berilgan topshiriqni bajaradi;

-Agar o'qituvchi rolini bajarish to'g'ri kelib qolsa, talabalardan vazifalarni so'rab yangi topshiriq beradi;

- Topshiriqlarni baholaydi va talabalarni faollashtiradi.

Kutiladigan natija: Talabalar mualliflik texnologiyalari, uning funktsiyalari, ta'lim jarayonida qo'llash yo'llari bilan tanishadilar.

«Tarmoqlar» metodini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: Hamma talabalarga tarqatma materiallar tarqatiladi va o'tkazish yo'llarini tushuntiradi.

1. Nimaniki o'ylagan bo'lsangiz, shuni qog'ozga yozing. Fikringizni sifati to'g'risida o'ylab o'tirmay ularni shunchaki yozib boring.

2. YOzuvingizni orfagrafiyasi yoki boshqa jihatlariga e'tibor bermang.

3. Berilgan vaqt nihoyasiga etmaguncha yozishdan to'htamang. Agar ma'lum muddat biron bir g'oyani o'ylay olmasangiz u holda kog'ozga biror narsani rasmini chiza boshlang. Bu harakatni yangi g'oya tug'ulgunga qadar davom ettiring.

4. Muayyan tushuncha doirasida imkoniyat qadar ko'proq yangi g'oyalarni yig'indisining sifati va ular o'rtasidagi aloqalarni ko'rsatishni cheklamang.

Talaba:Hamma tushunchalarniqabul qiladi.

1. Nimanikio'ylagan bo'lsa, shuniqag'ozga yozadi.

2. YOzuvlarning orfagrafik, grammatik jihatlariga e'tibor bermaydi.

3. Berilgan vaqt nihoyasiga etmagunga qadar o'z fikrini davom ettiradi.

4. Muayyan tushuncha yuzasidan ko'proq ma'lumotlarni yoritishga harakat qiladi.

Tehnologiya nihoyasiga etgach o'qituvchi boshchiligida tahlil qilinadi.

Kutiladigan natija:Talabalar ushbu pedagogik texnologiyani amaliyotga tatbiq etishnio'rganadilar.

«Charxpalak» metodini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: Hamma talabalarga tarqatma materiallar tarqatiladi va o'tkazish yo'llarini tushuntiradi.

1. YAhsilab o'qib chiqib, tahlil eting.
2. Berilgan harakat hususiyatlari ichidan o'zingiz to'g'ri deb topgan harakatni ko'rsatilgan kataklar ichiga istagan belgingiz bilan belgilang.
3. To'rt kishidan iborat kichik guruhga bo'lining va har bir guruh a'zosi o'z belgingizni ko'rsatilgan kataklarga belgilang, bu harakat soat strelkasi bo'yicha amalga oshiriladi.
- SHu bu harakat to'rt marotaba amalga oshiriladi. Material o'z egalariga etib kelganidan so'ng o'qituvchi to'g'ri javoblarni o'qiydi.
4. Agar shahsiy belgilaringiz to'g'ri javob bilan bir hil bo'lsa, u holda tartib raqamlarni doira ostiga oling, mos kelmasa ochiq qoldiring.

5. To'g'ri va noto'g'ri javoblar hisoblanib tegishli natija olinadi.

Talaba: Hamma tushunchalarni qabul qiladi.

1. Harakatlarni tahlil etib kerakli belgilarni qog'ozga yozadi.
2. Guruhlarga birlashadilar.
3. O'zlari to'g'ri deb topgan harakatlarning kerakli kataklariga o'z belgilarini qo'yadilar.
4. Guruh a'zolari fikrini tahlil etib chiqadilar.
5. Javoblarni qabul qiladilar va tartib raqamlarni doira ostiga oladilar, mos kelmasa ochiq qoldiradilar.
6. To'g'ri va noto'g'ri javoblar hisoblanib tegishli hulosasi chiqaradilar.

Kutiladigan natija: Talabalar ushbu pedagogik texnologiyani amaliyotga tatbiq etishni o'rganadilar.

«Agar men...» metodini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: O'yin qoidalari bilan talabalarni tanishtiradi va rollarni taqsimlaydi.

1. Ma'lum bir rol olgan talabalar belgilangan stollar oldiga kelib o'tiradilar.
2. Berilgan rol bo'yicha o'z fikr-mulohazalarni qog'ozga ifodalashlari taklif etiladi.
3. Har bir guruhdan bir vakil saylanib yozilgan fikrlar o'qib berishlari kerakligi tushuntiriladi.
4. Vazifa bajarilgach savol-javob jarayoni yuzaga keltiriladi.
5. Bu harakat belgilangan vaqt nihoyasiga etguncha amalga oshiriladi.

6. Trening so'ngida hamma fikrlar tahlil etiladi, kerakli bo'lgan to'htamga kelinadi.

Talaba: O'yin qoidalarini bilan tanishadi va o'z rolini tanlab oladi.

1. Rol olgan talabalar belgilangan stollar oldiga kelib o'tiradilar.
2. Berilgan rol bo'yicha o'z fikr-mulohazalarni qog'ozga ifoda etadilar.
3. Har bir guruhdan bir vakil yozilgan fikrlarni o'qib beradi.
4. Vazifa bajarilgach savol-javob jarayonini boshlaydilar.
5. Bitta harakat belgilangan vaqt nihoyasiga etguncha amalga oshiriladi.
6. Trening so'ngida hamma fikrlar tahlil etiladi, kerakli bo'lgan hulosani chiqarib oladilar.

Kutiladigan natija: Talabalar ushbu pedagogik texnologiyani amaliyotga tatbiq etishni o'rganadilar.

“Blits-o'yin” metodini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: O'yinni o'tkazish tartibi bilan tanishtiradi.

1. Talabalarga alohida – alohida tarqatma materiallar beradi va ulardan materialni sinchiklab o'rganishni talab etadi va berilgan o'n uchta harakatni ketma – ketligini belgilash kerakligini, belgilashda esa qog'ozdagi alohida ajratilgan bo'limga raqamlar bilan belgilash kerakligini tushuntiradi. Vazifa yakka tartibda bajariladi.

2. Tartib raqamlari tarqatma materialdagi «Yakka baho» bo'limiga belgilashni tushuntiradi va buning uchun 10 daqiqa vaqt beradi.

3. O'qituvchi talabalardan uch kishidan iborat kichik guruhlar tashkil etishlarini so'raydi. Guruh a'zolari o'z fikrlari bilan tanishtiradilar, o'zaro tortishib, bahslashib bir-biriga ta'sir o'tkazib, o'z fikrlariga ishonirib kelishgan holda bir muqimga kelib ularga tarqatilgan qog'ozdagi «Guruh bahosi» bo'limiga raqamlar bilan belgilab chiqadilar. Bu vazifa uchun 20 daqiqa vaqt beriladi.

4. Barcha kichik guruhlar o'z ishlarini tugatgach harakatlar ketma- ketligini «To'g'ri javob» bo'limiga belgilashni so'raydi.

5. Endi «To'g'ri javob» bo'limida berilgan raqamlardan «Yakka baho» bo'limida berilgan raqamlarni (yoki aksincha), «Yakka hato» bo'limiga chiqqan farkni yozishni so'raydi. «Yakka baho» bo'limidagi sonlarni yuqoridan pastga qarab qo'shib chiqib umumiysini hisoblash kerakligini uqtiradi.

6. Hudi shu tartibda «To'g'ri javob» va «Guruh bahosi» o'rtasidagi farq kattadan kichigini ayirish orqali bajariladi, chiqarilgan farqlar soni «Guruh bahosi» bo'limiga yozib yuqoridan pastga qarab qo'shiladi va umumiy son keltirib chiqariladi.

7.O'qituvchi yakka va guruh hatolarini to'plangan umumiy sonlar bo'yicha alohida-alohida sharhlab beradi.

Talaba: Ma'lumotlarni qabul qiladi.

1.Harakatlar ketma-ketligini 10 daqiqa ichida belgilab chiqadi. (yakka).

2. Guruhlarga bo'linadi va ishlab, o'zaro tortishib fikrlashadilar, bir-birlariga ta'sir o'tkazib, «Guruh bahosi» bo'limiga tartib raqamlarini kqo'yadilar.

3. «To'g'ri javob» bo'limini to'ldirib chiqadilar.

4. YOzib olgan «To'g'ri javob» bo'limida berilgan raqamlardan «YAkka hato» bo'limida berilgan raqamlarni ayiradilar. «YAkka baho» bo'limidagi sonlarni yuqoridan pastga qarab qo'shib chiqadilar.

5. Hudi shu harakatni «Guruh bahosi» bo'limi bilan bajaradilar.

6. Natijani o'qituvchi tahlili orqali bilab oladilar.

Kutiladigan natija: Talabalar Blits-o'yin texnologiyasini amaliyotga tadbqiq etishnio'rganadilar.

“Veer” metodini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: Texnologiyani o'tkazish yo'llarini tushuntiradi va tarqatma materiallar tarqatadi.

2. Talabalardan olti kishidan iborat bo'lgan kichik guruhlarga bo'linishni so'raydi.

3. Mavzu yuzasidan ayrim tushunchalar tanlab olinadi.

4. Tushunchalarni afzallik yoki kamchilik; ijobiy, salbiy tomonlari tahlil etiladi va berilgan qog'ozlarga yoziladi.

5. Veer texnologiyasida tushunchalarni ko'rib chiqib ulardan guruhlar bilan kelishilgan holda huloa yasash kerakliginio'qituvchi tomonidan aytib o'tiladi.

Talaba: Texnologiyanio'tkazish yo'llarini tushunib oladi. Material bilan tanishib chiqadilar.

2. Kichik guruhlarga bo'linadilar.

3. Mavzuga bog'liq bo'lgan tushunchalar tanlab olinadi.

4.Tushunchalarning afzallik va kamchiligi yoki foyda va zararli tomonlarini guruhlarda muhokama qiladilar. YOzma ravishda yozadilar.

5 Guruhlardan saylangan a'zo guruh hulosasini himoya qiladi.

Kutiladigan natija: Talabalar texnologiyani amaliyotga tadbiiq etishni o'rganadilar.

“Loyiha” metodini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: Texnologiyani o'tkazish yo'llarini tushuntiradi va tarqatma materiallar tarqatadi.

1. Talabalardan kichik guruhlariga bo'linishlarini taklif etadi.
2. Ma'lum bir mavzu yuzasidan kichik bo'laklar guruhlariga tarqatiladi.
3. Guruhlar kelishgan holda o'z fikrlarini yozma ravishda bayon etishlari uqtiriladi,
4. Faoliyat doimiy ravishda kuzatib boriladi.
5. bahs munozaraga kirishlari ta'minlanib boriladi.
6. Talabalarni himoyaga chiqishlari tashkillashtiriladi.
7. O'qituvchi fikr mulohazalarni tahlil etadi, natijani belgilaydi.

Talaba: Texnologiyani o'tkazish yo'llarini tushunib oladi.

1. Kichik guruhlariga bo'linadilar.
2. Taklif etilgan mavzu yuzasidan bahs – munozaraga kirishadilar.
3. Guruhlar kelishgan holda, ma'lum to'htamga kelib tahlil etilgan fikrlarni yozma ravishda berilgan qog'ozga bayon etadilar.
4. ish yakunlangach himoyaga chiqadilar.
5. Guruhlararo fikr mulohazalarni o'rganiladi, natijani qo'lga kiritadilar.

Kutiladigan natija: Talabalar pedagogik texnologiyani amaliyotga tadbiiq etishni o'rganadilar.

“F S M U” metodini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: Texnologiyani o'tkazish bosqichlarida ma'lumot beradi.

1. Talabalarga mavzuga oid bulgan biran bir tushunchani belgilab olishni taklif etadi.
 2. Har bir talabaga FSMU texnologiyasining 4 bosqichi yozilgan qog'ozlarni tarqatadi.
- F – fikringizni bayon eting.
- S – fikringizni bayoniga sabab ko'rsating.
- M – ko'rsatgan sababingizni isbotlab misol keltiring.
- U – fikringizni umumlashtiring.

Har bir talaba yakka tartibda tarqatilgan qog'ozdagi FSMU ning to'rt bosqichini o'z fikrini yozma bayon etgan holda to'ldiradi.

3. Talabalardan kichik guruhlariga bo'linishlari iltimos qilinadi. Guruhlarda yuqoridagi harakat katta farmatdagi qog'ozlarda amalga oshiriladi.

4. Kichik guruhlarda avval har bir tinglovchi o'zi yozgan har bir bosqichdagi fikrlari bilan guruh a'zolarini tanishtirib o'tadi. Guruh a'zolari barcha fikrlarni o'rgani ularni umumlashtiradilar va himoyaga tayyorlanishlarini tushuntiradi.

5. Guruh a'zolaridan bir vakil fikrlarni himoya qiladi.

6. O'qituvchi tomonidan trening yakunlanadi kerakli hulosalar chiqariladi.

Talaba: Tehnologiyani o'tkazish yo'llarini tushunib oladi. Material bilan tanishib chiqadilar.

2. Avval yakka tartibda ishlaydilar so'ng kichik guruhlariga bo'linadilar.

3. Guruhlarda tushuntirilgan harakatlar katta farmatdagi qog'ozlarda amalga oshiriladi.

4. Kichik guruhlarda avval har bir tinglovchi o'zi yozgan har bir bosqichdagi fikrlari bilan guruh a'zolarini tanishtiradi. Guruh a'zolari barcha fikrlarni o'rgani ularni umumlashtiradilar va himoyaga tayyorlanadilar.

5. Guruh a'zolaridan bir vakil fikrlarni himoya qiladi.

6. Bildirilgan mulohazalar tahlil etiladi, kerakli ma'lumotlar bilan to'ldiriladi kerakli hulosalar chiqariladi va trening yakunlanadi.

Kutiladigan natija: Talabalar texnologiyani amaliyotga tadbiiq etishni o'rganadilar.

"Muammoli vaziyat" metodini o'tkazish bosqichlari.

O'qituvchi: Tehnologiyani o'tkazish yo'llarini tushuntiradi va tarqatma materiallar tarqatadi.

2. Muammoli vaziyatning foydali va muammoli tomonlari ko'rib chiqiladi.

3. Haqiqiy muammo tanlab olinib va o'qituvchi ko'rsatmasi bilan kichik guruhlariga bo'linishlari iltimos qilinadi.

4. Har bir guruhga ma'lum bir muammoni belgilab beradi.

5. Guruhlar o'z fikrlarini yozma ravishda bayon etishlari uqtiriladi, himoyaga chiqishlari tashkillashtiriladi.

6. O'qituvchi fikr mulohazalarni tahlil etadi, natijani belgilaydi.

Talaba: Tehnologiyani o'tkazish yo'llarini tushunib oladi.

2. Muammoli vaziyatning foydali va muammoli tomonlarini tahlil etadi.
3. Haqiqiy muammo tanlab olinib va o'qituvchi ko'rsatmasi bilan kichik guruhlariga bo'linadilar.
4. Har bir guruhga ma'lum bir muammoni tanlab oladi.
5. Guruhlar o'z fikrlarini yozma ravishda bayon etadilar va himoyaga chiqadilar.
6. Fikr mulohazalarni tahlil etadilar va natijani qo'lga kiritadilar.

Kutiladigan natija: Talabalar texnologiyani amaliyotga tadbiiq etishni o'rganadilar.

"Kichik guruhlarda ishlash".

Kichik guruhlarda ishlash o'quvchilarning darsda faolligini ta'minlaydi, har biri uchun munozarada qatnashish huquqini beradi, bir-biridan sinfda o'rganishga imkonini tug'ildi, boshqalar fikrini qadrlashga o'rgatadi.

qo'llanish usuli.

1. FAOLIYATNI TANLASH. Mavzuga oid muammo shunday tanlanadiki, natijada o'quvchilar uni o'rganish (bajarish) uchun ijodiy faoliyat ko'rsatishlari zarur bo'ladi va vazifalar belgilab olinadi.

2. ZARURIY ASOS YARATISH. o'quvchilar kichik guruh ishida qatnashishlari uchun tanlangan faoliyat bo'yicha ba'zi bilim, ko'nikma va malakalarni oldindan egallagan bo'lishlari kerak.

3. GURUHNi SHAKLLANTIRISH. Odatda har bir guruhda 3-5 o'quvchi bo'ladi, (ehtimol, kam yoki ko'p bo'lishi mumkin). Agar guruhda ishlash u yoki bu yozma hujjat tayyorlashni talab etsa, yahshisi 2-3 kishili guruh tuzilgani ma'qul. Guruh o'lchovi masalaning muhimligi, sinfdagi o'quvchilar soni, o'quvchilarning bir-biri bilan konstruktiv holatda o'zaro harakatiga bog'liq holda o'zgaradi. Eng yahshisi, "getrogen" guruh tashkil etishidir. (jinsi, o'zlashtirish darajasi va boshqa belgilar asosida). Guruhda ishlash o'quvchilar o'rtasida vazifalarni aniq taqsimlashga tayanadi. (Misol uchun, bir o'quvchi munozarani boshqaradi, ikkinchisi yozib boradi, uchinchisi spiker (sardor) rolini o'taydi va hokazo). Sinfni guruhlariga ajratish, hohish bo'yicha yoki hisob bo'yicha amalga oshiriladi.

4. ANIQ YO'L-YO'RiQLAR KO'RSATISH. o'quvchilarga faoliyatni bajarish bo'yicha aniq va hajm jihatdan ko'p bo'lmagan tushuntirish beriladi. o'qituvchi guruhlarining ishlash tezligi turlicha bo'lishini inobatga olgan holda vaqt chegarasini aytadi. Guruhlar kerakli materiallar va ahborotlar bilan ta'minlanadi. o'quvchilar guruhda ishni boshlashlari uchun vazifalarini aniq tushunib etganligi tekshirib ko'riladi.

5. QO'LLAB QUVVATLASH VA YO'NALTIRISH. o'qituvchi zarurat tug'lsa guruhlar yoniga navbatma-navbat kelib to'g'ri yo'nalishda ishlayotganligini qayd etadi yoki ularga yordam beradi, guruhlariga ta'ziyq o'tkazilmaydi.

6. MUHOKAMA QILISH VA BAHOLASH. Guruhlarda ish yakunlangach, ular natijalari bo'yicha ahborot beradilar. Buning uchun har bir guruh o'z sardorini belgilaydi. Zarurat tug'lsa, faoliyat natijalari bo'yicha bildirilgan fikrlar o'qituvchi tomonidan yozilib borildi. Muhimi, guruhning echimining asoslanishini aniqlashtirib olishdi. Agar vaqt etarlicha bo'lsa, u yoki bu fikrni argumentlashda guruhlar bir-biriga savol ham berishlari mumkin. Kichik guruhlarda ishlash natijalari o'qituvchi tomonidan baholanadi. Bunda faoliyatni to'g'ri va aniq bajarish, vaqt sarfi asosiy mezon hisoblanadi.

“MENYU”

Yakka tartidda yoki kichik guruhlar bilan ish olib borishni hohlagan ijodkor o'qituvchiga “Menyu” metodidan foydalanish tavsiya etiladi. Bunda kichik guruh (o'quvchi) ga aniq topshiriq beriladi. Misol, “o'zbekiston fuqarolarining huquqlari” tasnifi hilma-hil. o'qituvchi har bir guruh uchun alohida topshiriq tayyorlaydi.

1. Konstitutsiyaviy huquqlar
2. Ma'muriy huquq asoslari
3. Fuqarolik huquqlari asoslari
4. Mehnat huquqlari asoslari
5. Ekologik huquqlari asoslari

Har bir guruh topshiriq oladi va 3 minut davomida muhokama qilishadi, so'ngra har guruhlardan bittadan vakil o'qituvchi stoliga kelishadi va tayyor “Menyu”ni olib qaytishadi. Bu uzun qirg'ilgan qog'ozlar - “Tillar” bo'lib, ularda hilma-hil huquq normalari bayon qilingan bo'ladi. Guruh vakili tillardan tanlab oladi va o'z guruhiga olib keladi, keyin boshqa o'quvchi shu ishni bajaradi va zaruriy materiallar yig'ilguncha bu holat davom etadi. 10 minut davomida topshiriq muhokama qilinadi va rasmiylashtiriladi. Bu jadval qo'lda tayyorlanishi ham mumkin yoki javoblar og'zaki og'zaki ham bo'lishi mumkin. Boshqa guruh vakillari savollar berishadi, o'qituvchi esa guruh ishlarini, sardor faoliyatini baholab beradi.

Magistrlar mustaqil ishining uslubiy ishlanmalar

Fanning mustaqil ishi

1. Mustaqil ishga qo'yiladigan talablar:

- yangi bilimlarni mustaqil tarzda puxta o'zlashtirish va ko'nikmalarga ega bo'lish.
- kerakli ma'lumotlarni izlab topish qulay usullari va vositalarini aniqlash.
- axborot manbalari va manzillaridan samarali foydalanish.
- an'anaviy o'quv va ilmiy adabiyotlar, me'yoriy hujjatlar bilan ishlash.
- elektron o'quv adabiyotlar va ma'lumotlar banki bilan ishlash.
- internet tarmog'idan maqsadli foydalanish.
- berilgan topshiriqning ratsional yechimini belgilash.
- ma'lumotlar bazasini tahlil qilish.
- ish natijalarini ekspertizaga tayyorlash va ekspert xulosasi asosida qayta ishlash.
- topshiriqlarni bajarishda tizimli va ijodiy yondashish, ishlab chiqarishgan yechim, loyiha yoki g'oyani asoslash, mutaxassislar jamoasida himoya qilish.

2. Mustaqil ishlar mavzulari

1. Nutq madaniyati nutqning adabiy til me'yorlariga mos kelish darajasini belgilovchi, tildagi me'yorlashtirish muammolarini ham qamrab oluvchi tushuncha sifatida.
2. Til madaniyati va nutq madaniyati.
3. Nutqiy tarbiyada kitob va maktab, oila va jamiyatning o'rni.
4. Nutq madaniyatining milliy, mintaqaviy, umumbashariy xarakteri. adaniyatining lingvistik soha sifc'i'ia
- 6. Qadimgi Gretsiya (Yunoniston) -va Rimda nutq madaniyati nazariyasining asoslanishi.
7. Evropada nutq madaniyatining fan sifatida vujudga kelishi.
8. O'zbek tili doirasidagi adabiy, dialektal va so'zlashuv nutqi hamda . .M ijtimoiy qatlamlarnutqi me'yorlar
9. Fonetik va talaffuz (orfoepik) me'yor.
11. Grammatik me'yor.
12. Semantik-uslubiy me'yor.
13. Nutq va nutqiy uslub, nutq madaniyati va uslubiyat masalalari.
14. Til uslubi va nutq uslubi.
15. So'zlashuv uslubi.
16. Nutqning to'g'ri bilishi uning bosh aloqaviy sifati sanalishi.
17. Nutqning aniqligi uning shakllanish shartlaridan biri ekanligi.
18. Nutqning mantiqiyliigi.
19. Nutq madaniyatini chuqur o'rganishda boshqa fanlarning, jumladan ruhshunoslik, mantiqshunoslik, estetika, sotsiologiya, pedagogika kabi fanlarning o'rni.

Semiar mashg'ulotlar mavzularining namunaviy ro'yxati

1. Nutqnirgtozaligi.
2. Badiiy iutq uslubi.
3. Imloviyme'yor.
4. Alisher Navoiyning notiqlik san'atining buyuk targ'ibotchisi.
5. Lug'avi (leksik) me'yor.
6. VazifaVy uslublar: so'zlashuv, rasmiy, ilmiy, ommabop va badiiy uslublarda me' or.
7. Nutqnirg ta'sirchanligi.
8. Rasmiy sh qog'ozlari uslubi.
9. Ilmiy usub.
10. Omma'op uslub.

FAN BO'YICHA ADABIOTLAR

- Asosiy adabiyotlar
- Qo'shimcha adabiyotlar
- Monografiyalar ro'yxati
- Dissertasiyalar ro'yxati
- Institut ARM, o'quv zali va kafedradagi adabiyotlar internet sayti

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Darsliklar va o'quv qo'llanmalar:

Asosiy adabiyotlar:

1. Каримов И.А. Маънавий юксалиш сари. Т., 1999.
2. Каримов И.А. Узбекистан буюк келажак сари. Т., 1998.
3. Миллий истиклол ғояси: Асосий тушунча ва тамойиллар. Т., 2000.
4. Қиличев Э.Р., Қиличев Б.Э. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув қўлланма. Бухоро, 2005.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Абдусаидов А. Газета тили ва адабий норма. - Самарканд, 1986.
2. Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. Т., 1981.
3. Ахмедов А. Нотиклик санъати. Т., 1967.
4. Ахмедов А. Тил бойлиги. - Т.: "Фан", 1968, 27-6.
5. Бегматов Э. Нотикнинг нодир бойлиги. Т., 1980.
6. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. М., 1986.
7. Иброҳимов С. Нутқ маданияти ва адабий талаффуз ҳақида. Т., 1973.
8. Иномхўжаев С. Ўтмиш Шарқ нотиклиги. Т., 1972
9. Каримов С.А., Жўраев Т. Узбек тили услубияти ва нутқ маданияти. Библиографик кўрсаткич. - Самарканд, СамДУ нашри, 2001.
10. Нутқ маданиятига оид масалалар (Мақолалар тўплами). Т., 1973.
11. Основы культуры речи. М., 1984.
12. Сиддик Мўмин. Сўзлашиш санъати. Фарғона, 1997.
13. Тожиев Ё., Маллаев М. Узбек нутқи маданияти ва услубият асослари (оммабоп қўлланма). I-қисм. Тошкент, «Фан», 2006, 150 б.
14. Умуркулов Б. Сўз танлаш санъати. Т., 1985.
15. Шамсиддинов Х. Узбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. ДД.,-Т.,1999, 187-6.
16. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнгуров Р., Рустамов Х. Узбек тили стилистикаси. Т.,
17. Яхшиева Г. Узбек тилида фонографик услубий воситалар. Т., 1996.
18. Қиличев Э. Узбек тилининг практик стилистикаси. Программа. Т., 1984.
19. Қиличев Э. Э. Узбек тили практик стилист а :аш. Т., 1985.
20. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситаларй. Т., 1982.
21. Қиличев Э. Узбек тилининг амалий стилистикаси. Т., 1992.

22. Қўнғуров Р., Каримов С, Қурбонов Т. Нутқ маданияти асослари. 1-2-қисм. Самарканд, 1986.
23. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т., 1992.
24. Киличев Б. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Ўқув методик мажмуа. Бухоро, 2014.

XULOSA VA TAKLIFLAR, FOYDALI MASLAHATLAR

Foydali maslahatlar

Oliy maktabdagi o'quv jarayoni shakllariga *lektsiya, seminar va amaliy mashg'ulotlar, laboratoriya mashg'ulotlari, o'quv anjumanlari, maslahatlar, ekskursiya, ekspeditsiya, o'quv ishlab chiqarish pedagogik amaliyoti, kurs va diplom ishlari*, talabalarning mustaqil tahsili kiradi.

Lektsiya— u yoki bu ilmiy masalani to'g'ri, mantiqiy izchillikda va aniq izohlab berish. Lektsiya o'qituvchi shahsining barcha boyligi: ongi, hissiyoti, irodasi, tuyg'usi, e'tiqodi orqali talabalar ichki dunyosi bilan muloqotda bo'lishining eng samarali, jonli shaklidir. Bunda o'qitishning yo'naltiruv, ahborot berish, metodologik va tarbiyalov funktsiyalarini ro'yobga chiqarishga yordam beradi.

Lektsiyaning *yo'naltiruv funktsiyasida* talabalarning diqqati o'quv materialining asosiy qoidalari, uni o'rganishdagi hamda bo'lg'usi kasbiy faoliyatidagi roli va ahamiyati, uni o'zlashtirish metodlariga jalb qilinadi. Lektsiyaning *ahborot berish funktsiyasida* o'qituvchi tomonidan asosiy ilmiy faktlar, qoidalar, hulosalarning mohiyatini ochish chog'ida amalga oshiriladi. O'qitishning *metodologik funktsiyasini* qo'llash tadqiqot metodlarini qiyoslash, chog'ishtirishga, ilmiy izlanishning tamoyillari va yondashuvlarini aniqlashga yordam beradi. O'qitishning *tarbiyalov funktsiyasi* lektsiya jarayonida o'quv materialiga hissiy baho berish munosabatlarini uyg'otish, qiziqishlarini o'stirish, mantiqiy fikrlash va isbotlashni oydinlashtirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, lektsiyada hal qilinadigan **asosiy vazifalar** quyidagilardan iborat:

- *ilmiy bilimlarning muayyan miqdori bayon qilinadi;*
- *talabalarga fan va tadqiqotlarning metodologiyasi tanishtiriladi;*
- *o'quv faoliyati va o'quv mashg'ulotlarining barcha turlari orasidagi metodik aloqalar ko'rsatiladi.*

Lektsiya didaktik maqsadi, o'qitish jarayonidagi o'rni, ahborotlarni bayon qilish metodlariga ko'ra o'ziga hos hususiyatlarga ega bo'ladi.

Didaktik maqsadiga (yo'nalganligiga) ko'ra kirish, tematik va umumiy - yakuniy lektsiyalar farqlanadi.

Kirish (muqaddima) lektsiyada kurs (bo'lim, mavzu) ning ilm-fan tizimidagi o'rni, ushbu materialni amaliyotda qo'llash imkoniyatlari, kurs (bo'lim, mavzu) mazmunini o'rganish metodlari ochib beriladi. Bunday lektsiyaning muhim hususiyati shundaki, unda o'qituvchi asosiy masalaning u yoki bu tomonlarigagina to'htaladi, bu masalalar keyinchalik albatta detalma-detal yoritib beriladi.

Tematik lektsiyalar ayniqsa, keng tarqalgan. Bunday lektsiya u yoki bu mavzuga bag'ishlangan bo'lib, unda faktlar, ularning tahlillari, hulosalar mazmuni bayon qilinadi va konkret ilmiy qoidalar isbotlanadi.

Umumiy-yakuniy lektsiya avval o'rganilgan materiallarni qaytadan umumlashtirishga qaratilgan bo'ladi. Uning mazmuni avval bayon qilingan mazmunga o'hshamaydi, balki talabalar tomonidan o'zlashtirilgan ahborotlarni yuksak abstraktsiyalash mavhum bosqichida tizimga tushiriladi. Bunday lektsiyalar talabalar bilimining chuqurlashishida va o'quv fani metodologiyasini yahshi tasavvur qilishda alohida ahamiyatga molik bo'ladi.

Ahborotlarning bayon qilinishga ko'ra *lektsiyalar dogmatik, ahborot va namoyish qilish va muammoli* lektsiyalardan iborat bo'ladi, lekin shuni ta'kidlash joizki, har bir lektsiyaning o'ziga hos hususiyatlarini qayd qilgan holda, ulardagi umumiy jihatlarni ham farqlash lozim, chunki lektsiya o'qish va uni loyihalash jarayonida ularni amalga oshirmasdan bo'lmaydi, ular quyidagilar:

- *ilmiylik;*
- *qulaylik;*

- *kasbiy yo'naltirilganlik;*
- *oqibatli aloqani amalga oshirish.*

Oliy maktab o'qitish tizimiga leksiya bilan birgalikda **amaliy** (mashq, seminar va laboratoriya) mashg'ulot turi ham kiradiki, ular: ta'limiy, tarbiyaviy hamda nazariyani amaliyot bilan bog'lash funktsiyalarini bajaradi.

"Amaliy mashg'ulot" termini pedagogikaga oid adabiyotlarda ham keng, ham tor ma'noda izohlanadi. "Amaliy mashg'ulot" termini keng ma'noda mashq, seminar (ularning barcha turlari) va laboratoriya mashg'ulotlarini umumlashtiradi. Amaliy mashg'ulotlarning leksiya bilan farqlanadigan asosiy me'yorlaridan biri o'quv jarayoni qatnashchilarining birgalikdagi harakatlarida o'ziga hos karakter bilan namoyon bo'lishdir. Ular vazifalariga ko'ra ham farqlanadi. Agar leksiya ilmiy bilimlar asosi bayon qilinadigan bo'lsa, amaliy mashg'ulotlarda bilimlar chuqurlashtiriladi, kengaytiriladi va detallashtiriladi. Eng muhimi, amaliy mashg'ulotlar talabalar bilimini sinash uchun ham xizmat qiladi.

Amaliy mashg'ulot shakllaridan biriseminaridir. Seminar mashg'ulotlari quyidagi vazifalarni echishga qaratilgan bo'ladi:

- *leksiya bayon qilingan nazariy qoidalarini mustahkamlash;*
- *fan bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish;*
- *talabalar ilmiy-tadqiqot, bilish qobiliyatlarini o'stirish;*
- *nazariy o'qitish jarayonida egallangan bilimlarning amaliyotda tan olinishi.*

Pedagogika nazariyasi va amaliyotida seminar mashg'ulotlarining uch turi farqlanadi: seminaroldi mashg'uloti, seminar va mahsus seminar.

Seminaroldi mashg'ulotlari, asosan, talabalarni mustaqil ishning o'ziga hos xususiyatlari bilan tanishtirish maqsadida o'tkaziladi. Unda adabiyotlar, ma'lumotnoma-adabiyotlar va boshqa manbalar bilan ishlash usullari o'rgatiladi, talabalarni boshlang'ich shaklda ilmiy-tadqiqot ishlariga o'tishga hozirlaydi. Seminaroldi mashg'ulotlari seminar mashg'ulotlarining tayyorgarlik shakli hisoblanadi va odatda birinchi kurslarda o'tkaziladi.

Seminaroldi mashg'ulotlarida o'qituvchi etakchilik qiladi, chunki talabalar muayyan ixtisoslik bo'yicha o'quv ishlariga kam e'tibor beradilar, shuning uchun ham etarli darajada tashabbus ko'rsata olmaydilar.

Seminar mashg'ulotlarida seminaroldi mashg'ulotlariga nisbatan o'ta muhim vazifalar hal qilinadi. Masalan, ayrim seminarlar tematik bog'langan muayyan muntazam kursni chuqur o'rganishni maqsad qilib qo'yadi. Boshqalari esa biror mavzuni yoki kursning alohida va nihoyatda muhim va umumiy bo'lgan mavzularini metodologik jihatdan ishlab chiqishga bag'ishlangan bo'ladi.

Mahsus seminarlar leksiya mavzulariga aloqador bo'lmaydi va biror fanning dasturi mazmuniga kirmaydi. Odatda fanning xususiy masalalarini chuqur o'rganish maqsadini ko'zlaydi.

Talabalar ma'ruzalari bo'yicha izohlar quyidagicha bo'lishi kerak:

- *mustaqil fikrlashga yo'naltirib turish;*
- *tavsiya etilayotgan masalaning mohiyati va shaklini aniqlash;*
- *talabalar bahsidagi nuqtai nazarlarni darrov farqlab olish;*
- *masalaning nostandart hal qilinishini rag'batlantirish.*

Ta'kidlash joizki, seminar mashg'ulotlarida talabalarni faollashtirish, maqsadida ular tomonidan referatlar yozish, ularni muhokama qilish va taqrizdan o'tkazishga jalb etiladi.

Laboratoriya mashg'ulotlari. Laboratoriya mashg'ulotlarining asosiy tavsifi shundaki, unda talabalar mustaqil ravishda vazifa bajaradilar yoki eksperiment o'tkazadilar.

ilmiy-tehnika taraqqiyot sharoitida laboratoriya ishlari talabaga nazariy bilimlarni qo'llash mexanizmini chuqur va ko'rgazmali o'rganish imkonini beradi. Laboratoriya mashg'ulotlari talabada tadqiqot o'tkazish ko'nikmalarini shakllantiradi, fan va texnika ijodiy yondashishni ta'minlaydi, eksperimentning umumiy metodikasini egallashga imkon beradi.

Laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazishda quyidagi didaktik tamoyillarga amal qilinadi:

- *laboratoriya mashg'ulotlarini rejalashtira olish va o'tkaza olish;*

- *laboratoriya mashg'ulotlarining maqsadini aniq belgilab olish;*
- *fan va ishlab chiqarish bo'yicha bilimlarni chuqurlashtirish imkoniyatlariga talabalarda qiziqish uyg'otish;*
- *talabada natijani mustaqil ravishda qo'lga kiritish imkoniyatini ta'minlash;*
- *talabani nazariy jihatdan tayyorlash;*
- *laboratoriya mashg'ulotlari nafaqat aniq mavzu bo'yicha bilimlarni yakunlash, balki talabalarni tarbiyalash manbai hamdir.*

Mutahassislar tayyorlash tizimini tubdan qayta qurishda, o'quv-tarbiya jarayonining ahamiyatini oshirishda **talabalarining mustaqil ishlari** muhim o'rin egallaydi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mustaqil ishlar deganda shunday o'quv faoliyati tushuniladiki, unda bilimlar egallanishi bilan birga, ko'nikmalar shakllantirish ham mustaqil tashkil etilishi ta'minlanadi. Bu esa amaliyotda hususiy-didaktik maqsadlarga bog'liq ravishda 4 ta mustaqil ish tipida amalga oshadi.

Mustaqil ishlar hususiy-didaktik maqsadining birinchi turi– bu sirtidan qaraganda faoliyatning algoritmi ma'lumotlari va vazifalar sharoitidan iborat, ya'ni dastlabki bilimlarning (bilimlarning birinchi bosqichi) shakllanishi omillari asosida talabalarda shakllanadigan va ulardan talab qilinadigan malakalarni aniqlashdir. Bu maqsadga etish uchun talabalar tomonidan idrok qilinadigan vazifalarni echish zarurligi ko'zda tutiladi.

Mustaqil ishlar hususiy-didaktik maqsadining ikkinchi tipi. Bunda o'zlashtirilgan ahborotlar hotirada qayta ishlashga va tipik vazifalarni, ya'ni bilimlarning ikkinchi bosqichini bajarishga qaratilgan bilimlar shakllanadi.

Mustaqil ishlarning ikkinchi tipi barcha turlarining umumiy tavsifnomasi shundaki, bunday ishlarda vazifalarning hal qilinish g'oyasi (tamoyili) e'lon qilinadi, talabalardan ushbu g'oyani (tamoyilni) rivojlantirib, konkret sharoitga tatbiq etish usul va usullari talab qilinadi.

Mustaqil ishlar hususiy-didaktik maqsadining uchinchi tipi talabalarda uchinchi bosqich – tipik bo'lmagan vazifalarni bajarish chog'ida shakllanadigan bilimlardan iboratdir.

Bu maqsadga talabalardan o'rganilayotgan ob'ektdagi o'zgarishlar sabablarining algoritmi asoslarini tuzishni talab qiladigan bilish (idrok qilish) masalalarini echish jarayonida erishish mumkin.

Mustaqil ishlar hususiy-didaktik maqsadining to'rtinchi tipiijodiy faoliyatga omillar yaratishdir.

Bunday ishlarni bajarishdagi talabalarining bilish faolligi shundan iboratki, bunda talabalar muhokama qilayotgan ob'ekt mohiyatiga tobora chuqur kirib boradi, zarur bo'lgan yangi, oldindan noma'lum bo'lgan g'oyalarni topish va yangi ahborotlarni yuzaga keltirish tamoyillarini hal qilish uchun zarur bo'lgan yangi aloqalar munosabatlarni o'rnatadi. Bunda talaba vazifalarni bajarishning har bir bosqichida o'zi yaratishi lozim bo'lgan, uning uchun yangi bo'lgan harakatlar mohiyati, u yoki bu ahborot xarakteri ustida bosh qotirishga majbur bo'ladi.

Pedagogikaga oid adabiyotlarda mustaqil ishlarning quyidagi turlari qayd qilinadi:

- *namunalar bo'yicha mustaqil ishlar;*
- *rekonstruktiv-variativ;*
- *evristik (qisman, ijodiy);*
- *ijodiy tadqiqot.*

Namunalar bo'yicha mustaqil ishlar tipik vazifalarni, turli mashqlarni namuna asosida echishdir. Ular materialni o'zlashtirishga omil bo'ladi, lekin talabalarining ijodiy faolligini o'stirmaydi.

Rekonstruktiv-variativ mustaqil ishlar nafaqat bilimlarning amaliy tavsifnomasini, balki bilimlar tuzilmasini qayta ishlab chiqishni, masala, muammoni echishda mavjud bilimlarni jalb qilishni ko'zda tutadi.

Evristik mustaqil ishlar lektsiya, laboratoriya, amaliy mashg'ulotlar, seminarlarda qo'yilgan ayrim masala, muammolarni hal qilish bilan bog'liqdir.

Tadqiqiy mustaqil ishlar tadqiqot muammosini ko'ra olish malakasini, uni mustaqil ifodalay olish, farazni belgilab olish, muammoning hal qilinish rejasini ishlab chiqish, uni hal qilishni mo'ljallaydi.

ijodiy tadqiqot ishlari. Bunday ishlarda vazifa muammoli vaziyatning yuzaga kelishini taqozo qiladigan sharoit yaratishdan iborat bo'ladi. Talaba o'z faoliyatida tayyor namunalardan ozod bo'lgan holda masalaning hal qilinish yo'llarini qidiradi, tadqiq qiladi. Bunday ishlar sirasiga eksperiment qo'yish, jihozlar, maketlar va dastgohlarni loyihalash bilan bog'liq bo'lgan vazifalar kiradi.

SHunday qilib, mustaqil ishlar o'qitishning eng muhim metodi bo'lib, unda talabalar mashg'ulotlarga tayyorlanish, olingan bilim, malaka va ko'nikmalarni mustahkamlash jarayonida ularning individual faolligi oshadi.

Mustaqil ishlarni samarali tashkil etishning asosiy shartlari quyidagilardan iborat:

- *mustaqil ishlarning ilmiyligi, uning tadqiqiy xarakteri;*
- *mustaqil ravishda o'z bilimlarini yanada oshirib borishga bo'lgan ehtiyojning shakllanishi;*

- *mustaqil ishlar vazifalarini individuallashtirish;*

- *mustaqil ishlarni tashkil etishga metodik rahbarlik qilish.*

Oliy maktabdagi o'quv jarayoni **mustaqil tahsilni** tashkil etilishini ham ko'zda tutadi. Talabalarining mustaqil tahsili ularning o'z bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirish, mavjud malaka va ko'nikmalarni takomillashtirish hamda ularning yangilarini o'zlashtirishga bo'lgan intilishi sifatida qaraladi.

Mustaqil tahsilning asosiy maqsadi talabalarining shahsiy va kasbiy sifatlarini o'stirishdir.

Mustaqil tahsilning vazifalari: *shahsning intellektual imkoniyatlarini yangilash, ularning g'oyaviy-nazariy saviyasini oshirish, kasbiy mahorati va madaniyatini takomillashtirish.*

Mustaqil tahsil bo'yicha mashg'ulotlarning izchilligini va maqsadga muvofiqligini ta'minlash maqsadida uning rejasi tuziladi.

Rejaga quyidagi talablar qo'yiladi:

- *rejalashtirilayotgan ishlarning hajmi va oldinma-ketinligi;*

- *ularning bajarilish muddatlari;*

- *mustaqil faoliyatning har bir turiga maqsadli ko'rsatmalar berish.*

Mustaqil tahsil jarayoni uning aniq shakli, metodlari va usullarini qamrab olishi shart.

Mustaqil tahsilning asosiy metodi **adabiyotlar ustida individual ishlash**dir. Bu metod ahborotlar oqimida eng muhim ahborotni topish, unga to'g'ri baho berish, ushbu ahborotdan o'zining kasbiy faoliyatida foydalanish malakasini shakllantiradi. Qo'lga kiritilgan ahborotlar asosida mustaqil mashq qilish metodlaridan foydalanish imkonini beradi. Bu metoddan foydalanish amaliy faoliyatida zarur bo'ladigan sifat ko'rsatkichlarini ta'minlaydi.

SHuningdek, mustaqil tahsilga amaliy ahamiyatga molik bo'lgan vazifalarni bajarish va audiovizual uskunalar bilan ishlash ham kiradi.

Mustaqil tahsilning muhim metodlaridan biri ularning **muloqotidir**. Mustaqil tahsilning pirovard maqsadi talabalarni ijodiy izlanishga, o'zi ustida ishlash, har tomonlama tadqiqot yuritishning mohiyatini anglashga tortishdir.

Oliy maktabda o'qitish metodlari.

O'qitish metodi «o'qitishning maqsadi – mazmuni, metodi, shakli, usullari» tizimida muhim o'rin egallaydi

Metod deganda, ta'limda maqsadga erishish, masalalarni hal qilish yo'llari, usullari tushuniladi. O'qitish metodi tarkibida usullar alohida ajralib turadi. **Usul** – metodning unsuri bo'lib, uning tarkibiy qismi, metodni amalga oshirishda bir martagina qo'llanadi va alohida qadam hisoblanadi.

O'qitish metodi – murakkab, ko'p qirrali, ko'p sifatlarga ega bo'lgan ta'limdir.

Oliy maktabda o'qitish va o'rganish metodlari quyidagi guruhlardan iborat keng tarqalgan tasniflarga borib taqaladi.

1. *Bilimlarni berish, idrok etish va o'zlashtirish, e'tiqodni shakllantirishni ta'minlovchi metodlar.* Metodlarning bu guruhiga leksiya, talabalarining mustaqil ishlari, mustaqil tahsil olish

bo'yicha ishlar, ishlab chiqarish jarayonlarini kuzatish, maslahatlar, ko'rsatma berish, ommaviy ahborot, programmalashtirilgan materiallarni idrok etish va boshqalar kiradi.

2. *Bilimlarni tatbiq etish va mustahkamlash, malaka va ko'nikmalarni hosil qilish, e'tiqodni chuqurlashtirish metodlari.* Bu guruhga seminar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari, nazorat ishlarini bajarish, programmalashtirilgan o'qituv kabinetlaridagi mashg'ulotlar, ishlab chiqarish amaliyoti kiradi.

3. *Bilimlar, e'tiqodlarni shakllantirish, talabalarning kasbiy tayyorgarligini aniqlash metodlari.* Bu o'quv jarayonining reyting baholari, kollogiumlar, suhbat o'tkazish, kurs va diplom ishlari loyihalari va davlat attestatsiyasi natijalarini baholashdir.

Bu tasnif konkret materiallar imkoniyatlarini belgilovchi eng muhim sifatlari asosiga qurilgan.

Birinci guruhdagi shunday sifatlarga bilimlarni idrok qilish va o'zlashtirish, ikkinchi guruhga – tatbiq etish va mustahkamlash, uchinchi guruhga – attestatsiya va bilimlarni aniqlash taalluqlidir.

Oliy maktabdagi o'qitish metodlari tizimiga quyidagi talablar qo'yiladi:

- *metodlar tizimi ta'limiy funksiyaga ega bo'lishi lozim.* Bu didaktik maqsadlar va o'qitish vazifalariga erishishning eng qulay usulidir;

- *metodlar tizimi tarbiyalov-takomillashuv funksiyasiga ega bo'lishi lozim.* Bunda talabalarning mustaqil ishlari, vazifalari, ularning ishga ijodiy yondashuvi hal qilinadi, talabalarning shahsiy sifatlari, bilim, malaka va ko'nikmalar egallashga bo'lgan ehtiyojlari shakllanadi, ularning diqqati, irodasi, hissiyoti, hotirasi, tafakkuri o'sadi.

Eng jiddiy didaktik muammolardan birita'lim metodlarini tanlash nimaga bog'liq degan masaladir.

Didaktikaga oid adabiyotlarda o'qitish metodlarining quyidagi bog'liqliklari qayd qilinadi:

- *birinchidan, o'quv mashg'ulotlarining didaktik maqsadlari va vazifalariga bog'liq;*

- *ikkinchidan, bayon qilinadigan materialning harakteriga bog'liq;*

- *uchinchidan, ta'lim oluvchilarning bilimi va rivojlanish darajasiga bog'liq;*

- *to'rtinchidan, o'quv jarayonida o'rganilayotgan fan asoslarining muayyan (hozirgi) davrdagi metodlariga bog'liq;*

- *beshinchidan, oliy o'quv yurti yoki kafedraning sharoitlariga bog'liq;*

- *oltinchidan, o'quv jarayonining moddiy-tehnika ta'minoti bilan bog'liq;*

- *ettinchidan, o'qituvchining pedagogik mahorati, uning tayyorgarligi va o'quv jarayonini tashkil etish darajasi, o'qituvchining hozirgi zamon metodlari bo'yicha bilimlariga bog'liq.*

SHunday qilib, oliy maktabdagi o'quv jarayoni o'qitishning shakl va metodlarida tashkil etiladigan ko'pqirrali yahlit tizim doirasida amalga oshiriladi. Bunda har bir shakl o'z oldiga qo'ygan vazifalarni bajaradi, lekin shakl va metodlar to'plami yagona didaktik majmuani (kompleksni) hosil qiladi. Didaktik majmuaning amalga oshirilishi o'quv jarayonining psixologik-pedagogik qonuniyatlari bilan belgilanadi.